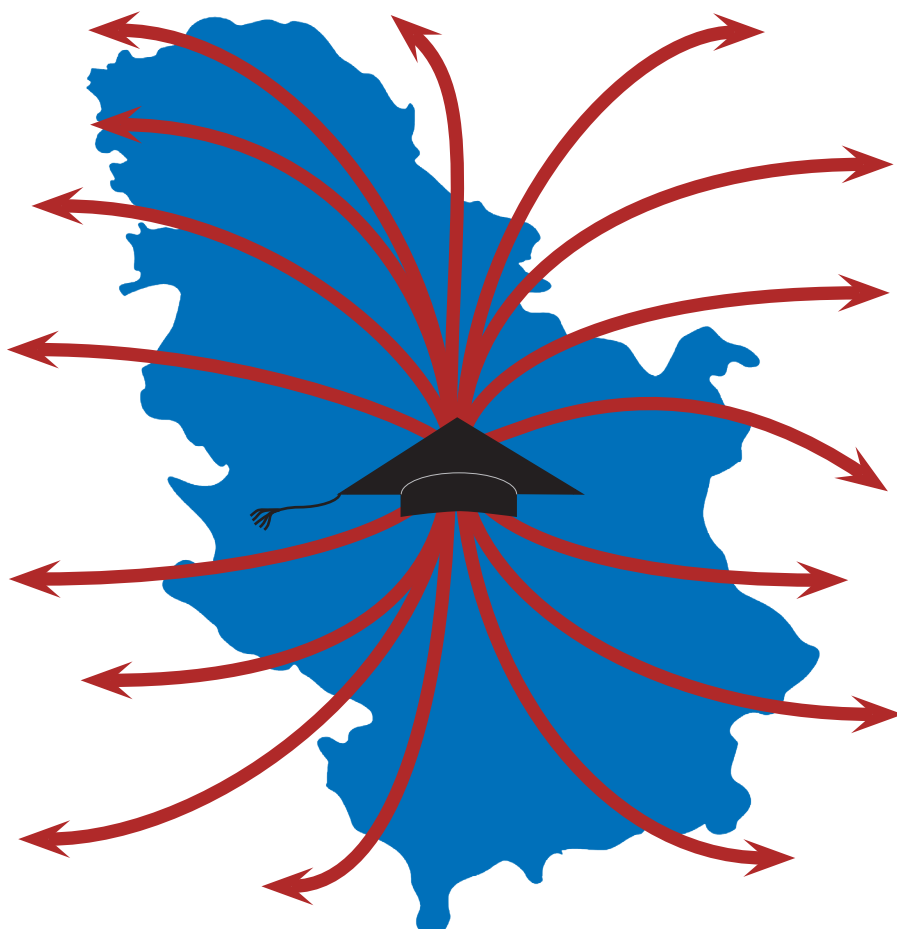

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

**СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТИ ДЕМОГРАФСKE РЕПРОДУКЦИЈЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МОГУЋНОСТИ ИЗГРАДЊЕ
ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ:
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА
И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ И БУДУЋИ РАЗВОЈ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

**СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТИ
ДЕМОГРАФСKE РЕПРОДУКЦИЈЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МОГУЋНОСТИ
ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ:
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЛЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ
КАПИТАЛА И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ
И БУДУЋИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

Ниш
2023

<https://doi.org/10.46630/sad.2023>

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY IN NIŠ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BRANCH IN NIŠ

**SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF DEMOGRAPHIC
REPRODUCTION IN SOUTH-EAST SERBIA
AND POSSIBILITIES OF CONSTRUCTION
PRONATALITY STRATEGIES:
CAUSES OF HUMAN/EDUCATION CAPITAL
MOBILITY AND IMPLICATIONS FOR THE CURRENT
AND FUTURE DEVELOPMENT
OF SOUTHEASTERN SERBIA**

Prepared and wrote the foreword
Ljubiša Mitrović, PhD, professor emeritus
Biljana Prodović Milojković, PhD

Niš
2023

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

**СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТИ
ДЕМОГРАФСKE РЕПРОДУКЦИЈЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МОГУЋНОСТИ
ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ:
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ
КАПИТАЛА И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ
И БУДУЋИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

Приредили и предговор написали
др Љубиша Митровић, професор емеритус
доц. др Биљана Продовић Милојковић

Ниш
2023

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет у Нишу
Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Нишу

СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТИ ДЕМОГРАФСKE РЕПРОДУКЦИЈЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МОГУЋНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ, књига 9
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ И БУДУЋИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Приредили:

др Љубиша Митровић, професор емеритус
доц. др Биљана Продовић Милојковић

Програмски одбор Научног симпозијума:

академик Александар Костић, координатор пројекта, председник Програмског одбора
академик Драган Шкорић, председник Одбора за село САНУ
академик Владимир Ракочевић, Огранак САНУ у Нишу
др Љубиша Митровић, проф. емеритус, руководилац пројекта, Универзитет у Нишу
проф. др Наталија Јовановић, декан Филозофског факултета Универзитета у Нишу
проф. др Владимир П. Гречић, Научно друштво Србије, Београд
др Мирјана Рашевић, управник Центра за демографска истраживања, ИДН, Београд
проф. др Драгољуб Б. Ђорђевић, Машински факултет Универзитета у Нишу
проф. др Мирјана В. Бобић, Филозофски факултет Универзитета у Београду
проф. др Јасмина Петровић, управник Центра за социолошка истраживања,
Филозофски факултет Универзитета у Нишу
проф. др Сузана Марковић Крстић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу
доц. др Драгана Пешић Јенаћковић, секретар Одбора

Драган Н. Стојадиновић, стручни сарадник

Рецензенти:

проф. др Божо Милошевић
проф. др Слободан Цветановић
проф. др Слободан Миладиновић

Издавачи:

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет у Нишу
Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Нишу

За издаваче:

проф. др Наталија Јовановић, декан Филозофског факултета Универзитета у Нишу
дописни члан САНУ Влада Вељковић
председник Комисије за руковођење радом Огранка САНУ у Нишу

Лектор:

Милена Момировић

УДК:

Јелена Јовановић, Филозофски факултет у Нишу

Превод резимеа на енглески:

проф. др Владан Павловић

Техничка припрема:

Миле Ж. Ранђеловић, дипл. инж. ел.

ISBN 978-86-7379-639-0

<https://doi.org/10.46630/sad.2023>

САДРЖАЈ

Љубиша Митровић, Биљана Продовић Милојковић ПРЕДГОВОР	7
Љубиша Митровић МОБИЛНОСТ ЕЛИТА ЗНАЊА У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ АНГАЖОВАЊА ИНОВАТИВНО-СТВАРАЛАЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ДИЈАСПОРЕ У НАЦИОНАЛНОМ, РЕГИОНАЛНОМ И ЛОКАЛНОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ	11
MOBILITY OF THE COGNITIVE ELITE IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND POSSIBILITIES OF ENGAGING THE INNOVATIVE-CREATIVE POTENTIALS OF THE SERBIAN INTELLECTUAL DIASPORA IN THE NATIONAL, REGIONAL AND LOCAL DEVELOPMENT OF SERBIA	29
Мирјана Рашевић, Владимир Никитовић СРБИЈА: КА ЕФИКАСИЈЕМ УПРАВЉАЊУ МИГРАЦИЈАМА НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ	31
SERBIA: TOWARDS MORE EFFICIENT MIGRATION MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL.....	43
Владимир П. Гречић ЧИНИОЦИ УНАПРЕЂЕЊА КОНКУРЕНТНОСТИ СРБИЈЕ И ЊЕНИХ ГРАДОВА ЗА ЗАДРЖАВАЊЕ И ПРИВЛАЧЕЊЕ ТАЛЕНАТА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА НИШ	45
FACTORS OF IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF SERBIA AND ITS CITIES FOR TALENT RETAINING AND ATTRACTING, WITH SPECIAL REFERENCE TO NIŠ	64
Мирјана Бобић КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ У ОБЛАСТИ МИГРАЦИЈА У СРБИЈИ И ЕУ: ШТА НЕДОСТАЈЕ И ШТА ЧИНИТИ	65
COMPARATIVE ANALYSIS OF UNIVERSITY CURRICULA IN THE FIELD OF MIGRATION IN SERBIA AND EU: WHAT IS MISSING AND IS TO BE DONE	77
Јасмина С. Петровић ИСКУСТВЕНА ЕВИДЕНЦИЈА И РАЗЛИЧИТИ ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУПИ ИЗУЧАВАЊУ МИГРАЦИЈА: КЉУЧНИ ПРОБЛЕМИ	79
EMPIRICAL EVIDENCE AND DIFFERENT INVESTIGATIVE APPROACHES TO THE STUDY OF MIGRATIONS: KEY ISSUES	91
<u>Сузана Марковић Крстић</u> , Лела Милошевић Радуловић СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ОПАДАЊА НАТАЛИТЕТА И МИГРАТОРНИХ КРЕТАЊА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ	93
SOCIO-DEMOGRAPHIC IMPLICATIONS OF FERTILITY DECLINE AND MIGRATORY TRENDS IN SOUTHEASTERN SERBIA	109
Милица З. Весковић Анђелковић ПОВРАТАК СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	111
RETURN OF EXPERT DIASPORA – RESULTS OF EMPIRICAL SURVEY	124
Јелена Ј. Станковић, Ивана Марјановић КВАЛИТЕТ ЖИВОТА И МИГРАЦИЈЕ: ДА ЛИ ПОСТОЈИ ВЕЗА?	125
QUALITY OF LIFE AND MIGRATION: IS THERE A CONNECTION?	134
Предраг М. Митровић ГЛОБАЛНЕ МИГРАЦИЈЕ И РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ	135
GLOBAL MIGRATION AND DEVELOPMENT POTENTIAL OF THE SERBIAN DILASPORA ..	148

Милован М. Митровић	
СРПСКЕ ЗАВИЧАЈНЕ МРЕЖЕ: АКЦИОНО-ОРГАНИЗАЦИОНИ МОДЕЛ	149
SERBIAN NATIVE NETWORKS: ACTION-ORGANIZATIONAL MODEL	162
Дарко Радосављевић, Соња Јосиповић	
ПЕРМАНЕНТНО ОБРАЗОВАЊЕ И КАРИЈЕРНА МОБИЛНОСТ	
КАО ФАКТОРИ ОДЛИВА МОЗГОВА ИЗ СРБИЈЕ.....	163
PERMANENT EDUCATION AND CAREER MOBILITY AS FACTORS	
OF BRAIN DRAIN FROM SERBIA	177
Вјекослав Л. Бутиган	
ПОКУЛТУРА УСАМЉЕНОСТИ И ЊЕНЕ СОЦИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ...179	
CULTURE OF LONELINESS AND ITS SOCIAL-DEMOGRAPHIC IMPLICATIONS.....	198
Алекса М. Поповић	
КОНТРОЛА МИГРАЦИЈА И СРПСКО ДРУШТВО ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ	
1737–1782. ГОДИНЕ	201
THE CONTROL OF MIGRATIONS AND THE SERB SOCIETY OF THE HABSBURG	
MONARCHY 1737-1782.....	210
Драгана Митровић, Дуња Величковић	
ЗНАЧАЈ СТУДИЈА ДИЈАСПОРЕ ЗА ОЧУВАЊЕ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА	
У РАСЕЈАЊУ И ЈАЧАЊУ ВЕЗЕ СА МАТИЦОМ	211
THE IMPORTANCE OF DIASPORA STUDIES IN PRESERVING THE CULTURAL IDENTITY OF	
EMIGRATED SERBS AND STRENGTHENING THE CONNECTION WITH THE MOTHERLAND ...	217
Радован Марјановић	
ПАРАДОКСИ „ОДЛИВА МОЗГОВА”	219
"BRAIN DRAIN" PARADOXES	226
ЗАКЉУЧЦИ СА НАУЧНОГ СКУПА	
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА	
И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ И БУДУЋИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ.....	227

ПРЕДГОВОР

Већ десет година реализујемо истраживачке активности, најпре у Центру за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу на пројекту *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика* (2011–2016), а затим и у оквиру новоформираног Огранка САНУ у Нишу, под модификованим називом *Социо-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије* (0-09-17) (од 2017. до данас). Као резултат те активности објављено је до сада осам зборника радова, а у припреми је објављивање још једног зборника радова са округлог стола, једног зборника радова са научног скупа, као и једне ауторске монографије. На свим научним скуповима разматрали смо различите аспекте и проблеме мултикомплексног феномена демографске репродукције становништва југоисточне Србије. Теме су се кретале у распону од узрока и облика демографских промена у Србији, настајања и деструкције демографског супстрата, различитих његових структура; истраживања природног и механичког кретања становништва; проблема здравствене културе и наталитетске политике, односа развојних стратегија и демографских политика, културе и демографске репродукције, утицаја регионалних диспропорција и неједнакости у развоју на миграциона кретања, до проблема „одлива мозгова” и његових импликација на друштвене промене у Србији, са посебним освртом на југоисточну Србију. Настојали смо да сва питања мултидисциплинарно размотримо, како по професионалној вокацији кадрова – учесника на скуповима, тако и афирмацијом улоге и значаја интегрисане парадигме у овој врсти истраживања. Саорганизатори у организацији научних скупова увек су били Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука (Београд). Хвала им на свесрдној подршци и коректној сарадњи.

У последњих пет година у фокусу наших разматрања, поред проблема изградње стратегија развоја и редифинисања пронаталитетске политике, све се више налази утицај спољних миграција, а посебно феномен „одлива мозгова” на демографске токове и слабење развојних потенцијала земље и овог региона. Одржана су три научна скупа посвећена тој проблематици. Такође, иницирали смо рад на пројекту емпиријских истраживања на ову тему (са Центром за социолошка истраживања и Центром за балканске студије) и прелиминарно реализовали пилот истраживање.

Научни скуп *Узроци мобилности људског/образовног капитала и последице по садашњи и будући развој југоисточне Србије* одржан је 12. новембра 2021. године на Универзитету у Нишу, у организацији Огранка САНУ у Нишу и Филозофског факултета Универзитета у Нишу, у оквиру активности истраживачког тима који ради на пројекту 0-09-17 – *Социо-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије*. На скупу су учествовала 24 истраживача различитог профила, са

разних универзитета и факултета (из Ниша, Београда и Косовске Митровице). Уводна излагања поднели су: др Љубиша Митровић, проф. емеритус, проф. др Владимир Гречић, проф. др Предраг Митровић, проф. др Мирјана Рашевић, проф. др Мирјана Бобић и проф. др Јасмина Петровић. Након презентације саопштења и дискусије, учесници научног скупа усвојили су одређене закључке – поруке.

На скупу је, између осталог, иницирана идеја о потреби формирања Центра за студије дијаспоре и циркуларне миграције, у сарадњи са Универзитетом (његовим Иновационим центром) и Научно-технолошким парком у Нишу, који би се системски и дугорочно бавио проблематиком социолошког праћења и мапирања токова и структура наше дијаспоре (посебно нове генерације интелектуалне дијаспоре), питањима њеног информатичког повезивања и могућностима њене циркуларне мобилности и ангажовања у привредном и друштвеном развоју Србије.

Циљ је ове научне конференције био не само да укаже на узроке и последице одлива мозгова из Србије (а посебно из овог региона, који спада у ред најнеразвијенијих у Србији и Европи), већ и да истакне какав иновативно-стваралачки развојни потенцијал представља нова генерација интелектуалне дијаспоре за нашу земљу и понуди редефинисану формулу/платформу о томе под којим се условима садашњи „одлив мозгова” као губитак може претворити у сутрашњи бенефит за развој земље.

Време је да изађемо из лавиринта шока прошлости, зачараног круга лажних подела на „родољупце” и „издајнике”, острашћене реторике актера у политичком позоришту чији је поглед окренут уназад. Настајуће нове генерације, уз сав респект према слободарској традицији нашег народа, у ери глобализације и умреженог друштва знања имају нове идеале – они знају да се свака моћ, па и моћ знања и љубави, умножава кретањем/прожимањем са другим људима и нацијама. Управо онако како су два великана наше књижевности поручили: Бранко Миљковић: „Кроз туђе срце, води прави пут. Ко другачије путује наилази на таму”, и Борислав Пекић: „Треба гледати напред [...] јер наша част неће зависити од прошлости, већ од суда нових генерација будућности!”. Сви се ми сећамо рефрена и поенте Шантићеве родољубиве носталгичне песме „Остајте овдје!”, али мало ко зна да је тај исти песник, такође, исписао и следеће стихове:

*И свуда где је
Српска душа која
Тамо је мени отаџбина моја
Мој дом, моје рођено огњиште!*

У њима је Шантић суштински поетски парафразирао поруке старог тамилског мудраца Тиру Валувера (из првог века пре нове ере): „За оног ко учи, свака земља је домовина, сваки град његов град!”

Нове генерације су све мање етноцентрични заробљеници идеологија крви и тла, а све више космополитски окренуте свету будућности. То произи-

лази из бића технолошке умрежености и глобализације, али и духа времена у савремености. Само „крилати памећу” знају да наука и знање немају границе и да је свет њихов дом. Интелигенција је омогућила нашим далеким прецима да освоје Земљу, рекао је Артур Кларк, она ће у савезништву с племенитошћу и стваралаштвом нових генерација омогућити човечанству да освоји будућност.

Време је за изградњу новог друштвеног и међугенерациског договора о партнерству за развој Србије између матице и дијаспоре. Учинимо све да наша интелектуална дијаспора не буде изгубљен бауљајући људски капитал, који плута светом, већ кључни национални потенцијал будућег развоја и препорода Србије!

Др Љубиша Митровић, професор емеритус, с.р.
руководилац пројекта

Доц. др Биљана Продовић Милојковић, с. р.

МОБИЛНОСТ ЕЛИТА ЗНАЊА У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И МОГУЋНОСТИ АНГАЖОВАЊА ИНОВАТИВНО-СТВАРАЛАЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ДИЈАСПОРЕ У НАЦИОНАЛНОМ, РЕГИОНАЛНОМ И ЛОКАЛНОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ

Апстракт. У раду се, најпре, указује на успон и улогу елита знања (у лику когнитаријата и меритократије) у транснационалном развоју нових производних снага у ери глобализације. Потом се, у овом контексту, разматра положај земаља светске полупериферије и периферије у процесима асиметричне глобализације, неолибералне зависне модернизације, субразвоја и неједнаке размене рада (у форми „одлива мозгова” на тржишту „сиве материје”), нових облика експлоатације и социјалне сегрегације, са посебним освртом на Србију. Савремена Србија, без обзира на све напоре транзиционих номенклатура, још увек се налази у зони земаља субразвоја и полупериферног капитализма, те стога, нажалост, нема моћ нити да задржи нити да привуче своје елитне кадрове. Централни део анализе посвећен је феномену „одлива мозгова” из југоисточне Србије, његовим импликацијама на субразвој овог региона и унутрашњу колонизацију, као и истраживању могућности циркуларне мобилности наших кадрова и различитих форми њиховог ангажовања на програму партнерства у остваривању стратегије локалног развоја и препорода матице. У закључном делу аутор образлаже свој пледоаје за формирање Центра за мултидисциплинарне студије дијаспоре и циркуларне миграције, као заједничке научноистраживачке институције Универзитета и Огранка САНУ у Нишу, која би се систематски бавила дугорочним истраживањем социолошког мапирања, информатичког умрежавања и могућностима акционог ангажовања наше дијаспоре у остварењу стратегије партнерства сарадње са матицом на развојним пројектима.

Кључне речи: глобализација, мобилност елита знања, српска интелектуална дијаспора, партнерство за развој Србије.

Уводне напомене:**О научном и друштвеном значају теме научног скупа**

Ви који одлазите у свет, не спаљујте мостове за собом!
Вилијам Батлер Јејтс

Вратите се у отаџбину да се борите за препород и спас Србије!
Порука Добрице Ћосића нашим студентима у иностранству 2012.

На проблем миграције становништва у Србији и на Балкану и на потребу њиховог изучавања указивали су академик *Јован Цвијић* и професор *Драгољуб Јовановић*. Цвијић је на основу својих емпиријских истраживања засновао своју антропогеографску парадигму и читаву школу монографских истраживања на Балкану.

Наш први социолог рада и села сорбонац др *Драгољуб Јовановић*, упозорио је још 1930. године у свом чланку *Бежање са земље*: „На Балкану становништво скоро никад није мировало, нарочито у тзв. метанастазичким областима... Питање емиграције остаје за нашу земљу једно од најважнијих и најтежих. Њему се мора прићи без икаквих илузија, али и без оклевања. Није само велики број оних који одоше у неповрат, него и оних који ће тек побећи са земље и из државе (Јовановић, 1997: 87).”

У ери глобализације мобилност нових генерација (сеоба елита знања, когнитаријата, и дијаспоричност света) постаје мегатренд и реалност у савремености. Данас се на мапи планетарне друштвене географије исцртавају нове руте миграција и колоније интелектуалних дијаспора, које постају динамичне и покретне. Суочени смо са феноменом космополитских номада и циркуларних миграција.

Асиметрични модел анархичне глобализације у последњих тридесет година довео је до нових облика неједнаке размене рада енормне експлоатације и глобалних социјалних, регионалних неједнакости на релацији Север-Југ. Присуствујемо новим облицима дихотомија у глобалном суровом светском систему: глобализације развијених и фрагментације неразвијених земаља; хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја; кретања инвестиција од Севера ка Југу и сељења висококвалификоване радне снаге „крилатих памети” од Југа ка Северу. Тежиште експлоатације се помера ка тржишту сиве материје и геополитици мегакапитала и ТЦК ка прерасподели природних ресурса (нафта, вода, ретки метали, нови извори енергије, еколошки чисти простори).

У овом глобалном ланцу нових сеоба *Србија и Балкан*, као део земаља светске полупериферије, нису изузети, већ су дубоко прожети овим процесима. Јер, како је упозорио *Дон Дон* (парафразирамо), *ниједан човек/народ није усамљено острво, већ део континента, целине света. Зато не питај: за ким звоно звони? Оно звони за тебе, за све нас!*

У овом контексту, у оквиру рада на реализацији пројекта „*Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика*” желимо на научном скупу размотрити импликације феномена „одлива мозгова” на развој овог региона као и могућности изградње програма/стратегије социјалног партнерства са дијаспором ради унапређења локалног, регионалног и националног развоја.

Циљ нам је да учинимо мултидисциплинарни осврт на досадашња истраживања овог феномена у нас, али и сагледамо обавезе институција и организација на изградњи стратегије и програма дугорочне сарадње између нове српске дијаспоре и матице (Владе Србије, САНУ, Универзитета, факултета, Привредне коморе, развојних института и научно-технолошких паркова, домаћих компанија, локалних заједница...)

Извесно је да досадашњи напори, као и *ad hoc* ламенти о „одливу мозгова”, не дају резултате, те да је неопходно развити другачији, систематски приступ овом проблему и феномену: како би се он, од данас – разарајућег дефицита у располагању људског капитала („памети”), у будућности преокренуо у бенџит у развојном и цивилизацијском смислу.

Стога је неопходно критички преиспитати, потражити одговоре на бројна питања:

1. Зашто у 21. веку нико у овој земљи још увек нема прецизну евиденцију о броју наших миграната у расејању, а посебно нове интелектуалне дијаспоре, њиховој регионалној дисперзији, професионалној стратификацији, потенцијалима, иновационим развојним могућностима, које су од значаја за развој матице?
2. Каква је ту одговорност наших универзитета, факултета, привредне коморе, државне статистике; али и министарства спољних послова (амбасада и конзулата), српских удружења и организација у свету (од СПЦ, преко културно-просветних, до професионалних цеховских удружења, до свесрпских асоцијација)?
3. Зашто се касни са изградњом система дигиталног информатичког умрежавања дијаспоре и матице? Шта то спречава? Немар, или се ради о својеврсном виду „организоване неодговорности” (Милс)?
4. Када ће српска дијаспора добити истинско право политичког грађанства: да активно партиципира у изборним и другим процесима? Или је то још увек привилегија оних који само физички живе и раде у земљи!?

Време је да се, у ери дигитализације, унапреди наш изборни систем и пракса. Да се напусти демагошка фарсична пракса да се дијаспоре сетимо само у ери зајмова, тражења помоћи, а не и бирања народног представништва.

Нова српска дијаспора је драгоцен иновативно-развојни капитал наше земље. Време је да се матица отвори према њеним потенцијалима и да повећавањем са њом умножи своју моћ: привредну, научну дипломатско-лобистичку.

Крајње је време за радикалан обрт у овом односу према дијаспори: Није довољно то што смо скинули идеолошке стигме, већ се мора превладати сваки

облик традиционалистичких предрасуда. Нажалост, у Србији, још од књаза Милоша из 19. века (записао је Вук Караџић) – како много памети у нас смета свакој политици!? Ваљда су се времена променила? Или је афористичар Александар Баљак још увек актуелан у нас својом поруком „Одлив мозгова не забрињава политичаре. Они су одавно рекли збогом памети”!?

Шалу на страну! Проблем је, по својим консеквенцама, веома комплексан. Суочени смо са канцерогеним феноменом „одлива мозгова”, сеобом елита знања, који прети да постане озбиљан мегафеномен – проблем. Истраживачи у нас упозоравају, упркос политичким обећањима, на озбиљне демографске дисбалансе у последње две деценије, а посебно између смањеног наталитета и повећаног морталитета и наглог раста спољних миграција, у просеку 40–50 000 годишње у последњих 10 година, као и да у њима предњачи млађа високообразована генерација. Морамо се запитати – Шта може учинити научна заједница? Време је, бурдијеовски речено, да се „упале” сва „сигнална светла”/аларм јавности, а пре свега државним институцијама (Влади...) за редефинисање стратегије и програма задржавања и повратка наших умова, за њихово укључивање у развој Србије. Уверен сам да би из тог новог социјалног партнерства дијаспоре и матице Србија изашла модернија и развојно напреднија и демократскија земља са бољим угледом у свету у сваком погледу.

Овај научни скуп има за циљ не само опис проблема већ и трагање за алтернативним пројектима и путевима њиховог разрешавања.

Глобализација и мобилност елита знања, развој и нове форме неједнаке размене рада

1. У савремености је дошло до радикалне измене парадигме развоја: од геополитике и геономије ка геокултури. Све је већа улога људског образовног и когнитивног капитала у друштвеном развоју. Они постају најзначајнији фактор развоја и компаративне предности и конкурентности корпорација, држава и нација у њиховој утакмици. Образовање постаје, упозорио је Ниче, најбоља политика будућности.

У глобалној економији на светском тржишту „сиве материје” данас се води права борба за таленте, креативне научнике, инвентивне истраживаче, као нове актере развоја. Нова подела рада не зачиње се више на пољу ни у фабрици, већ у научним лабораторијама и на универзитетима. Они су радионице, архитекте и креатори „будућности која је почела”.

2. Живимо у веку треће и четврте научно-технолошке, информатичке и биотехнолошке револуције, успона меритократских елита и реафирмације улоге, вредности и значаја елитопедагогије. У професионалној структури савременог друштва „плаве оковратнике” све више замењују елите когнитаријата, високообразованих професионалаца као носиоци знања, привредног и друштвеног развоја.

3. Упркос дневно-политичким предрасудама доксозофа, *глобализација* је објективни процес повезан са развојем нових производних снага научно-технолошке и информатичке револуције; израз интернационалне/транснационалне концентрације и централизације мегакапитала, дигитализације и умрежавања светског пространства, као и нових облика мобилности и интеграције радне снаге на глобалном тржишту. Као такав мегапроцес, он неспорно игра позитивну модернизацијску и развојно-цивилизацијску улогу у развоју економије, али због доминације застарелог модела капитализма има и негативне последице, јер светско социјално пространство још увек класно и регионално фрагментише, дели на богат Север и сиромашни Југ, на хипербогату „златну милијарду човечанства” и већински остатак света сиромашних. Овај део субразвијене „лумпен” планете налази се у зони земаља светске периферије, чије становништво живи у условима неконтролисане експлоатације, незапослености, прекаријата, старих и нових облика социјалне сегрегације, искључивости, етноцентризма, са бројним противуречностима и сукобима.

Управо, имајући у виду ове чињенице, са последња два одржана социјална форума у Давосу, упућене су поруке о потреби промене модела асиметричне глобализације, али и захтев за трансформацијом капитализма, кроз напуштање неолибералног модела развоја и управљања, који је довео до економске и социјалне светске кризе и потребе трагања и изградње нове стратегије развоја социјалдемократске глобализације, која би мање делила свет, а више умрежавала и повезивала човечанство, јачајући развој његових производних снага, интеграционе процесе, али и глобалну солидарност.

4. *Модел асиметричне глобализације* у пракси репродукује капиталистичке неоимперијалистичке односе и сукобе, задржавајући иза неолибералне доктрине/мантре и идеолошке „борбе за демократију и људска права” хегемонијску тежњу за геополитичком поделом ресурса, нову реколонијацију света, обнављајући матрице социјалдарвинистичких сукоба и ратова као продужетка „политике другим средствима” (Клаузевиц).

5. Овај облик униполарне асиметричне глобализације данас утиче и на кретање људског образовног капитала на тржишту „сиве материје”, на нове форме неједнаке размене и експлоатације интелектуалне радне снаге, савременог когнитаријата, стваралачке интелигенције, на феномен одлива мозга из зоне земаља светске периферије и плаћање новог данка капитализму, а то је данак у памети. Суочени смо са парадоксалним феноменом: да се инвестиције селе на Исток и Југ, а памет, људски капитал на Север и Запад.

Тај савремени парадокс је дефинисао социолог *Мануел Кастелс* као дихотомију између хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја, тј. дефицита глобалне социјалне солидарности, која разара социјалну кохезију савременог човечанства.

6. У савремености суочени смо са феноменом *глобалних миграција* и нарастајућом дијаспоричношћу света. На делу су процеси формирања нових колонија – интелектуалних дијаспора у земљама светског центра.

Ови процеси су интегрални део мегатрендова, тј. промена начина производње – од другог таласа (индустријализација) ка трећем (информатичка револуција) који захтева нов профил радне снаге – нову професионалну структуру (уместо физичких радника, сада се траже интелектуални стручњаци, истраживачи, менаџери...)

У овом контексту треба посматрати и *функцију болоњског процеса реформе* високог образовања у ЕУ као својеврстан вид глобализације и функционализације образовања на европском простору према интересима савремених европских корпорација. Овај процес захватио је све аспекте образовања од наставе до организације управљања, својинских односа, нових облика повезивања и интеграције у систему образовања. На делу су процеси интернационализације науке и образовања, формирање транснационалних научних интегрисаних студија, јачање мобилности студената и наставног кадра и други облици стандардизације: од режима студирања, критеријума оцењивања, евалуације квалитета до еквиваленције диплома...

Универзитети су све мање затворене тврђаве (Р. Шећибовић), а све више отворене, динамичне „летеће институције.“ Присуствујемо новим облицима космополитских сеоба елита знања: од све масовнијег студирања ван матичних држава до одлива мозгова дипломираних стручњака и бега елита савременог когнитаријата (научника, истраживача, стручњака, тј. „крилатих памети“ (Љ. М.)

7. Према неким међународним евиденцијама, данас преко 3 милиона студената студира у савременом свету ван матичне земље. Највише их је држављана Кине, али и из других земаља Европе и трећег света. Република Кина програмирано стипендира и шаље свршене средњошколце (према неким проценама око 400.000 њих годишње) на студијско образовање и усавршавање ван земље.

Рачуна се да из Србије сваке године 14.000 држављана одлази на студирање у иностранство на свим нивоима образовања (В. Гречић, „Чиниоци унапређења конкурентности Србије и њених градова за задржавање и привлачење талената, са посебним освртом на Ниш“).

8. Нажалост, већина наших кадрова због одсуства циркуларних миграција остаје у емиграцији, што за матицу има негативне последице. Србија за сада нема моћ ни да задржи нити привуче најбоље кадрове из дијаспоре. На удару агресивне неолибералне „доктрине шока капитализма катастрофе“ (Н. Клајн) наша се и Србија и балканске земље које су у периоду постсоцијалистичке транзиције, спроводећи стратегију неолибералних реформи, доживеле транзицију у *периферни капитализам* (Митровић, 2009; Обрадовић, 2016; Стаменковић, Драгаш, Гулан, 2017). Бројни савремени критички истраживачи управо то својим истраживањима/студијама показују, да, по многим индикаторима развоја и конкурентности, ове земље још увек трче мртву трку за својим репом, јер не могу да досегну резултате привређивања из 1989. године?!

Периферијски субразвој југоисточне Србије као узрочни синдром спољних миграција и „одлива мозгова”

Савремена Србија још увек је разапета између модернизације и ретрадиционализације. У развојном смислу она је од 1989. и имплозије социјализма прошла кроз две фазе: а) *блокиране транзиције* и распада СФРЈ; б) *радикалне неолибералне зависне модернизације* (од 2000. до данас). Први период је период контролисане приватизације, али и хиперинфлације, сукоба и распада Југославије. Други период је у знаку неолибералне стратегије: радикалне приватизације, деструкције социјалне државе, зависне модернизације (по диктату ММФ и Запада). Од 2012. године на делу је и државни интервенционизам у области економских односа, као облик регулације, и раст популизма и ауторитарне демократије којим се нарушавају стандарди поделе и аутономије власти, тј. изграђивања правне државе.

У економском развоју данас доминира неолиберална стратегија зависне модернизације, стратегија стране инвестиције као једини пут спаса за развој Србије. Овај модел преузет је од претходне власти и некритички се следи. Упркос свему, томе, стране инвестиције су мање од годишњих дознака наше дијаспоре својим породицама. Суочени смо са феноменом да наша држава асистира страним компанијама, кроз помоћ од 9–11.000 евра по запосленом, али и пружа друге погодности, бесплатну комуналну инфраструктуру, као и да толерише непоштовања закона о раду од стране страног корпорационог менаџмента. То је, у суштини, *лумпенполитика развоја лумпенбуржоазије* (А. Г. Франк) – која распродаје националне ресурсе и толерише екстремну експлоатацију јефтине радне снаге од стране компрадорске буржоазије.

Иако је проблем неравномерног развоја региона на простору бивше Југославије делом наслеђен из Краљевине Југославије (како показују истраживања економиста К. Михајловића, М. Николића, М. Божића), и поред покушаја да се системском политиком регионалног развоја после Другог светског рата смањи и превлада, нажалост, није се успело у томе. Проблеми изразитог регионалног диспаритета остали су као структурна пратећа појава привредног развоја друштва СФРЈ, како у ери спровођења стратегије радикалне индустријализације као инструмента социјалистичке модернизације и развоја, тако и у ери настајућег пост-социјалистичког друштва Србије у транзицији (1990–2021).

На негативне развојне економско-социјалне и политичке импликације регионалних неједнакости указивали су не само наши најугледнији економисти који су се бавили овом проблематиком: Коста Михајловић, Миодраг Николић, Драгољуб Стојиљковић, Милорад Божић, већ и демографи: Милош Мацура, Душан Брезник, Ружа Петровић; као и истраживачи средње и млађе/нове генерације у Србији.

Да само напоменем да су се и истраживачи и научници са нишког универзитета бавили овом проблематиком, посебно економисти покојни Миодраг Николић и Милорад Божић који су деведесетих година покренули иницијативу за формирање *Института за регионални развој* на Универзитету, али узалуд

– није било одговора од надлежних појединаца и институција на Универзитету и у граду.

Нажалост, у Србији и на Балкану се још увек реално живи у знаку „шока прошлости”: етнонационалистичке паролe су „примирене”, али нису превладане... Још увек се укопавамо у ровове/тврђаве прошлости. Увијамо се у крпице митова, обнављамо матрице епског идентитета и негујемо културу сећања у знаку мартинијанства – култа смрти. Уместо ероса култа рада и окренутости будућности, крећемо се и живимо окренути главом уназад, без обзира на маркетиншки билборд са поруком Борислава Пекића: „*Треба гледати напред! Јер наша част неће зависити од прошлости, већ од суда нових генерација будућности!*”

На Универзитету у Нишу у последњих 36 година активно делује неколико института/центра који реализују одређене пројекте везане за регионалну проблематику.

1. *Институт/Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета* (1986) са пројектима: „Регионална хетерогеност промена друштвене структуре Србије” (1986–1990), Регионално-културна сарадња на Балкану (1996–2000); Култура мира, међуетнички односи и евроинтеграцијски процеси у Србији и на Балкану (2001–2010), Традиција, модернизација и идентитети у Србији и на Балкану (2011–2020).
2. *Економски институт Економског факултета* са пројектом „Регионални развој и демографски токови југоисточне Европе” (од 2004).
3. *Центар за научна истраживања; Огранак САНУ у Нишу* од 2011. до данас, са пројектима „Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика” и „Социо-културни аспекти демографске репродукције у Југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије”.
4. *Машињски факултет*, Катедра за друштвене науке – „Етнички идентитети у пограничју Србије” (од 2011).
5. *Центар за балканске студије* (формиран 2000. године) бави се проблемима глобалног и регионалног развоја и културом мира на Балкану. Одржао је неколико научних скупова (у сарадњи са Институтом за социолошка истраживања, ЈУНИРОМ и Центром САНУ и иницирао истраживање проблема интелектуалне дијаспоре, тј. феномен „одлива мозгова” из Србије (спровео анкетно истраживање са Центром за социолошка истраживања, 2019).

Савремена Србија је изнутра дубоко подељено друштво на мањину транзиционих добитника и већину транзиционих губитника. Она је у зони земаља периферијског капитализма, у којој се реализује стратегија неолибералне зависне модернизације по диктату ММФ и западних ментора. Иза програма страних инвестиција, као кључног стратешког ослонаца у развоју, на делу су процеси реколонизације земље и унутрашње колонизације на својеврсни *развијени српски Север и неразвијени Југ*. Развој се централизује око два града: Београд и Нови Сад, док у исто време расту зоне неразвијености осталих региона, које кон-

тролишу окрузи, као истурени погони државне управе. Уместо демократизације и децентрализације система управљања, Србијом се влада моделом из 19. века. Уместо правне државе, демократске поделе и контроле власти, на делу је обнова партијске државе и култа личности.

У социјалној структури друштва Србије, на фону развоја капитализма настала је интензивна диференцијација између слојева. У току је цепање друштва на малобројну буржоазију (номенклатурну, предузетничку и лумпенбуржоазију) и огроман број маргинализованих слојева (слабљење средње класе, декласирање радничке класе, сељаштва, незапослених, пензионера). На делу су процеси формирања компрадорске буржоазије, која уз помоћ политичке олигархије и иностраних ТНЦ компанија контролише све привредне и новчане токове и ресурсе у земљи.

Ова тиха капиталистичка рестаурација у друштвеним односима праћена је политичким фолклором – о ревносној „патриотској борби” између родољубаца и „издајца.” Тако у недоглед трају политичка грађа и лармање, демагошка надметања и деобе, који немају развојно-цивилизацијску функцију унапређења привреде, друштва и демократије, већ чисту борбу око поделе плена власти, јер у условима транзиције политика има снажан уплив на репродукцију економске моћи, на конституисање социјалне стратификације друштва које настаје.

Ако се у овом контексту анализира *положај региона југоисточне Србије*, запазиће се његова развојна депресија и маргинализација. У последњих 30 година овај регион је назадовао, а његови кључни развојни ресурси: велика индустријска предузећа – распродана, радништво – масовно отпуштено са посла, а млада генерација се дала у бег у друге регије (Београд, Нови Сад) или у иностранство. Учини ли се *упоредни* преглед развоја региона у Србији запазиће се ова тенденција субразвоја и маргинализације овог региона.

Табела 1. Преглед развијености региона у југоисточној Србији 2012. године.

Индикатори	Југ Србије	Нишавска област	Топличка област	Пиротска област	Јабланичка област	Пчињска област
Површина (км)	15,8	3,1	2,5	3,1	3,1	4,0
Становништво	13,0	5,2	1,3	1,3	3,0	2,2
Запослени	10,6	4,4	0,9	1,1	2,1	2,1
Незапослени	19,6	7,0	2,1	1,7	5,0	3,7
Зараде по запосленом (ниво РС=100)	65,9	84,3	71,8	84,8	75,4	79,1
БДВ	4,7	2,3	0,2	0,9	0,6	0,7
Доходак	5,9	2,6	0,5	0,7	1,0	1,1
Доходак по становнику (ниво РС=100)	43	59	36	57	32	38

Извор: Јакопин, 2013: 28.

Југоисточна Србија, као регија, спада у најнеразвијенији део Србије. Неки индикатори показују да је и најнеразвијенија регија у Европи. Према индикаторима регионалне неједнакости (регионални бруто домаћи производ, концентрација привредних активности, стопа запослености, ниво животног стандарда становништва, инвестиције, број предузећа у индустрији...), градови Београд и Нови Сад учествују са 53% (у броју предузећа и броју запослених), са 78% у капиталу, са 65% у приходу, 67% у добити, са 56% у губитку привреде (нефинансијског сектора) Србије. Економисти су прорачунали да је 2000. године однос између најразвијеније и најнеразвијеније општине у Србији износио 1:19, а 2005. године се повећао на 1:22, док је данас преко 1:30. На нивоу округа он износи 1:7, а на нивоу између општина 1:30.

Предвиђања Стратегије регионалног развоја Србије била су да се регионалне диспропорције смање. Нажалост, ова предвиђања се нису остварила.

Табела 2. Регионална неравномерност Србије 2012. године.

Индикатори	Регион	Област	Општина
Зараде по становнику	2:1 Београдски : јужна и источна Србија	2:1 Град Београд : Топличка	9:1 Нови Сад : Дољевац
Стопа незапослености	3:1 Јужна и источна Србија: Београдски	4:1 Топличка : Град Београд	5:1 Тутин : Београд
Демографско пражњење	(-16,3) : (+36) Јужна и источна Србија : Београдски	(-32,2) : (+36) Пиротска : Град Београд	(-82,8) : (+62) Црна Трава : Нови Сад
Степен образовања	3:1 Београдски : јужна и источна Србија	4:1 Град Београд : Браничевска	2:1 Град Београд : М.Црниће

Извор: Јакопин, 2013: 23.

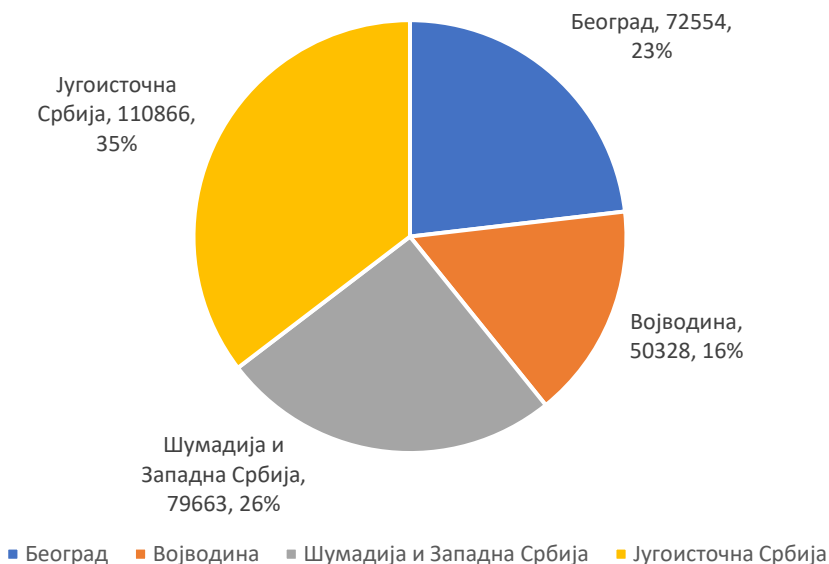
Србија данас, метафорично речено, личи на створење са огромном главом и слабим/нејаким удовима. *Депопулацијом је у Србији захваћено 79 општина, а 29 округа има негативни природни прираштај...* Процесима депопулације и сенилизације највише је захваћен регион југоисточне Србије. Овде смо суочени са феноменом одумирања читавих насеља. Све то има безбедносне последице, јер су овде концентрисане пограничне општине.

На економској карти привредне развијености *југоисточна Србија* је и пре 1990. године имала највећи број недовољно развијених општина, те отуда и велик број гастарбајтера из ових крајева (1970–90), али је бар имала и развијене индустријске центре (Ниш, Бор, Пирот, Лесковац, Врање...). Нажалост, данас се та слика изменила на горе: разорени су велики индустријски системи, фабрике затворене и распродате, радници отпуштени. Све је више незапослених на националним службама за запошљавање.

Све је више високообразованих младих који из овог региона одлазе у свет. Овај регион југоисточне Србије предњачи у спољним миграцијама (према попису из 2011 .године) у односу на друге регионе из Србије (Извор: В. Станковић). Нови, одложени попис за 2022. годину, нажалост, неће променити ствари на боље, већ напротив – суочиће нас са новим видовима демографске девастације Србије.

Табела 3. Заступљеност миграната према регионима из којих потичу (према попису из 2011. године)

	Укупно становништво	Лица у иностранству	Удео у %
Србија	7.470.798	313.411	4,20
Борски	145.677	21.644	14,86
Зајечарски	124.669	5.123	4,11
Јабланички	222.104	6.801	3,06
Нишавски	384.581	9.111	2,37
Пиротски	93.611	1.394	1,49
Пчињски	162.709	4.237	2,60
Топлички	93.016	1.434	1,54

Слика 1. Заступљеност миграната према регионима из којих потичу

Извор: Станковић, 2014: 106–107.

Према статистичким подацима пописа из 2011, југоисточна Србија и даље предњачи у погледу учешћа њеног становништва у спољним миграцијама у Републици. Само се променила структура миграната по нивоу образовања и

старости. Међу њима је све више, уместо „плавих оковратника” (физичких радника), образованих и високообразованих кадрова, као и младих људи, који свој спас виде у запошљавању ван земље, у даљем професионалном усавршавању и каријерном напредовању.

О транзиционом дебаклу Србије, у последњих тридесет година, исписане су значајне студије наших економиста, демографа и социолога¹. Иза медијске маркетиншке естетизације како нам је све боље и лепше, скривала се пропагандна манипулација како би се обезбедила легитимизација моћи владајућих транзиционих номенклатура и прикрили разарајући девастирајући процеси одабране стратегије развоја и управљања Србијом. Наиме, ради се о споља наметнутој неолибералној стратегији зависне модернизације, субразвоја и периферизације друштва.

Историјски посматрано проблемом неравномерног регионалног развоја били су оптерећени и бивша СФРЈ и Србија. Наиме, преласком са концепта државно-планске привреде на модел либерално-тржишне, неједнакости у регионалном развоју почеле су се отвореније испољавати и све мање прикривати. Егалитарни синдром почео се топити са демократизацијом односа и ширењем процеса ослобађања самоуправне иницијативе предузетних субјеката удруженог рада. Ради сузбијања екстремних регионалних разлика држава је формирала Савезни и републичке фондове за помоћ развоју недовољно развијеним подручјима. Он је имао интервентну, подстицајну и развојну функцију. Но, и поред тога, у пракси су биле евидентне разлике у погледу економске развијености, раста продуктивности и запослености, како између република и покрајина, тако и међу општинама и регионима.

Од средине 80-их година, поред економиста, и социолози су почели да се активно баве овим проблемима. Наиме, конзорцијум института социолошких и шире друштвених наука почео је реализовати макропројекат под називом „*Промене друштвене структуре Југославије*”, а Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу био је ангажован на пројекту „*Регионална хетерогеност промена друштвене структуре у Србији (1986–1990)*”. Имао сам част да будем руководилац истраживачког тима који је реализовао овај први пројекат у раду нашег Института.

Тих година најнеразвијеније општине у Србији биле су Трговиште и Бабушница на југу, а најразвијеније општина Савски Венац и Стари Град у Београду. Највећи број недовољно развијених општина био је у међуопштинским регионалним заједницама Ниша, Лесковца, Врања и Бора. Међутим, управо седамдесетих година прошлог века на овом простору формирају се и развијају велики привредни гиганти (МИН; РТБ; СИМПО; Први мај; Тигар). Израстају

¹ Подсетио бих на студије *Разорено друштво* Младена Лазића, *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам* Зорана Видојевића, *Транзиција у периферни капитализам* Љубише Митровића, *Слом долази* Слободана Комазеца, *Хроника транзиционог гробља* Марије Обрадовић и *Српска стваралачка интелигенција у расејању* Владимира Гречића.

снажни урбани, образовни, културни и универзитетски центри који зраче привлачношћу и усисавају радну снагу са села која постаје носилац економског развоја индустрије и других делатности, трансформишући се у индустријски пролетеријат и актера развоја.

О статусу и проблемима неразвијених подручја у Србији и Југославији и спољним миграцијама тих година писали су наши истакнути економисти, аграрни економисти, демографи и социолози (Светолик Поповић, Коста Михајловић, Миодраг Николић, Милош Мацура, Никола Чабелић, Живан Танић, Владимир Гречић, Петар Марковић, Драгољуб Симоновић, Виден Ранђеловић, Цветко Костић²).

Табела 4. Упоредни преглед броја становника у Србији у периоду од 1948. до 2011. године

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Србија север	2.274.602	2.430.477	2.797.161	3.161.920	3.504.855	3.616.115	3.608.116	3.591.249
Војводина	1.640.599	1.698.640	1.854.971	1.952.560	2.034.782	2.013.889	2.098.779	1.931.809
Град Београд	634.003	731.837	942.190	1.209.360	1.470.073	1.602.226	1.638.643	1.659.440
Борски округ	144.049	151.973	160.096	175.848	180.463	178.718	146.551	124.992
Зајечарски округ	173.603	177.332	178.623	172.424	170.682	158.131	137.561	119.967
Нишавски округ	283.842	303.482	327.367	363.292	394.110	396.043	391.932	363.319
Топлички округ	141.502	149.421	141.141	129.542	121.933	111.813	105.208	91.754
Пиротски округ	160.285	157.360	145.789	136.008	127.427	116.926	106.815	92.479
Јабланички округ	231.280	244.128	254.855	260.982	262.531	255.011	247.834	216.304
Пчињски округ	209.232	220.910	222.520	230.373	238.753	243.529	255.500	159.081

Извор: Попис становништва Србије, 2011.

Студије Мацура, Брезника, Гречића и Танића о демографским проблемима и миграцијама (унутрашњим и спољним) спадају у пионирске у нас. Управо у њима се налазе прве научне анализе спољних миграција наших гас-тарбајтера. У њима налазимо податке о регионалном аспекту ових процеса миграција и њиховим социо-економским и културолошким последицама. Увид у ове студије упознаје нас са чињеницом да је југоисточна Србија енормно партиципирала у овом првом таласу печалбарења наше физичке радне снаге међу емигрантима у Западној Европи. То је био својеврсни бег из сиромаштва

² Опширније о томе видети у студијама академика Косте Михајловића, о регионалном развоју у Југославији и Србији и Часлава Оцића за подручје СР Србије 1970–1985. Аутор је и сам, под менторством професора Цветка Костића, урадио дипломски рад о последицама миграција и раслојавања на белопаланачком селу и социјалном положају старачких домаћинстава (који је 1970. године објавила „Економска политика“ Београд). О том мом првенцу писали су: Светозар Ливада у „Социологији села“ Загреб и Михаило Костић у „Географском гласнику“ САНУ. Међу првим ауторима који су цитирали ову моју монографију била је и чувена антрополошкиња Вера Ерлих, у свом раду у часопису „Социологија“. Овај мој истраживачки првенац био је одлучујући за мој даљи професионални развој и избор за асистента на новоформираној студијској групи за социологију на Филозофском факултету у Нишу 1971. године.

једног контингента вишка радне снаге који није могао бити апсорбован индустријализацијом у унутрашњем развоју земље.

Данас, после 50-60 година, у условима транзиције, суочени смо са новим таласом миграције интелектуалне високообразоване радне снаге у форми „одлива мозгова” из Србије, а посебно из југоисточне Србије. Истраживања наших демографа, економиста и социолога о друштвеној географији, тј. регионалним аспектима ових нових процеса миграције, управо потврђују хипотезу да из неразвијених региона Србије најчешће поново одлазе/емигрирају у свет они који су „крилате памети” – високообразовани, носиоци когнитивно-иновативног капитала, чија су знања и професионалне способности најпотребније за развој. О томе сада записе налазимо у студијама и чланцима научника, хроничара (од демографа, економиста, историчара, социолога, културолога, етнолог...). Опет је ту доајен међу њима проф. др Владимир Гречић, али и демографи: Мирјана Рашевић, Владимир Никитовић, Петар Голубовић и Горан Пенев, затим социолози: Мирјана Бобић, Милица Весковић Анђелковић, Сузана Марковић и Јелена Динић, као и економисти: Предраг Митровић и Ивана Божић Миљковић. Значајан допринос изучавању наше интелектуалне дијаспоре дао је и професор Јован Филиповић са београдског ФОН-а.

У другој деценији 21. века све је више радова, студија, библиографских јединица у нашој и страниј литератури о феномену „одлива мозгова”, са указивањем како на узроке и последице, тако и на потенцијале нове интелектуалне српске дијаспоре и њен значај за развој Србије. У њима се посебно потенцира борба за задржавање младе образоване генерације у земљи, али и активности на привлачењу/повратку наше елите у матицу!

Нови лик/структура српске дијаспоре и њени потенцијали

Савремену нову колонију српске дијаспоре чине високообразовани кадрови и стручњаци различитог профила. Највише их је инжењера, лекара, информатичких стручњака, иновативних научника, менаџера, адвоката. Међу њима је и све више наших студената. Рачуна се да око 15.000 младих из Србије сваке године одлази на студије различитог академског нивоа образовања у иностранство. Међу њима су и млади из југоисточне Србије. Анкетно истраживање међу студентима показује да они највише желе да напусте земљу.

Иако, нажалост, не постоји прецизна евиденција о одливу мозгова из Србије, у другој деценији 21. века добили смо неколико значајних студија о српској научној и стваралачкој дијаспори. Овде истичемо студије проф. др Владимира Гречића (Гречић, 2010, 2019)³, затим прву „Енциклопедију српске

³ У свом чланку „Србија на претпоследњом месту“, објављеном у „Политици“ од 24. јануара 2018. године, професор Гречић истиче да је по индикаторима конкурентности за задржавање талената и по индикаторима конкурентности за привлачење из иностранства наша земља на 118. позицији од укупно 119 земаља (Global Talent Competitiveness Index – GTCI, 2018).

дијаспоре” чији су аутори Марко и Душан Лопушина, као и студије Јована Филиповића о српској научној дијаспори и виртуелном универзитету српске дијаспоре. У наведеним студијама аутори су презентовали својеврсни трезор и регистар око 10.000 научника и истраживача из српске дијаспоре. Осим тога, ове студије указују на промене у генерацијском и образовном профилу структуре наше нове дијаспоре, на њену успешну каријерну, професионалну и социјалну мобилност у иностранству. Све то показује каква је иновативностваралачка способност наше дијаспоре и од каквог су значаја њени потенцијали за развој Србије. Наравно, уколико би се формулисала нова политика према дијаспори и изградиле информатичке и друге институционалне везе, као и развило програмско партнерство од заједничког интереса између матице и дијаспоре.

Феномен „одлива мозгова” се не може продуктивно решити никаквим декретима, рестриктивним ригидним политикама забране кретања становништву, јер је данас слободно кретање људи основно људско право, укључујући одлазак из земље и повратак у земљу. То право је данас интернационална тековина (према *Повељи о људским правима УН*).

Савремена друштва и државе морају изградити демократске облике регулације и управљања миграцијама. Они се морају заснивати на механизмима и стандардима који неће ограничавати људска права нити вређати достојанство личности грађана, већ их мотивисати на остајање или повратак у сопствену земљу. Ниједна влада, партија или генерација нема монопол да угрожава ово право. Универзализација људских права у ери глобализације претпоставља и отварање, демократизацију и модернизацију националних, социјалних и политичких система и правне државе, подруштвљавање кадровске политике и јачање партиципативне демократије која враћа отуђену моћ политике/управљања у руке грађана – који постају извор и циљ демократског суверенитета државе али и алфа и омега развоја и напретка друштва. У овом контексту ваља истаћи: да у оној мери у којој јачају демократски капацитети друштва и кроз економски развој – квалитет живота становништва – треба очекивати да ће расти моћ једне земље да задржи нове генерације за останац у земљи, или пак обезбеди бржи повратак дијаспоре у крило завичаја и домовине.

За нову политику према креативним кадровима у земљи и дијаспори

Када се ради о задржавању нове генерације у земљи, кључно је питање – стварање услова за запошљавање, подизање стандарда и квалитета живота, али и демократизација кадровске политике – која ће кроз здраву конкуренцију омогућити позитивну селекцију кадрова – да најбољи долазе на одговорне функције и узором свог стваралаштва буду пример и другима. У овом контексту се морају изградити позитивни критеријуми и стандарди, али и институционални механизми за остварење одговорне демократске јавне политике као инструмента

борбе против сваког вида непотизма, приватизације, партијаштва, који представљају својеврсни вид патологије социјалне и политичке културе. Такође, неопходно је кроз координацију рада бројних институција матице (Владе, Министарства/Управе за дијаспору, Министарства спољних послова, Привредне коморе, универзитета, САНУ, наших корпорација, матице исељеника...) и дијаспоре (њених организација и институција: од Конгреса српских исељеника, преко Српске православне цркве, професионалних и културних удружења Срба у расејању...), подстицати програмско партнерство у служби развоја Србије и промоцији њених интереса и угледа у свету. Мора се кренути од малих потеза и иницијатива на микро нивоу – акција у локалним заједницама (завичаја), па и шире. Неопходно је перманентно ширити фронт акција, умножавати иницијативе, афирмисати нове вредности, етику позивног и радног патриотизма, у медијима и јавности, позитивне примере из праксе сарадње дијаспоре и матице.

Извесно је да наша дијаспора има потенцијале – иновативно-креативне, финансијске, лобистичке, који нису до сада рационално искоришћени или су често злоупотребљавани од стране текућих власти у земљи. Таква лоша пракса је често доводила до стварања зида неповерења. Управо зато нам је потребна радикално позитивна промена – како у матици тако и дијаспори, како бисмо изградили нове односе поверења, партнерства и сарадње. Одговорност је на матици, али и дијаспори.

Морамо доћи до изградње новог односа између матице и дијаспоре, постићи нов друштвени договор, јер питање развоја Србије мора бити заједничка обавеза. У разради програма препорода Србије, од локалних завичајних заједница, преко региона до целе Републике, морају се активирати сви креативни кадрови, а не само носиоци власти и репрезентативних институција.

Учинимо све да изнова подстакнемо грађење синергије позитивне енергије на програму развоја партнерства за Србију!

Мислим да први корак на том путу мора бити „враћање” активног бирачког права сваком члану дијаспоре да активно учествује у изборним процесима матице. Да се осети да није изгнаник, већ грађанин своје земље, ма где буде радио и живео у свету.

Време идеолошких подела оставили смо иза нас. Време је да оставимо и приземне партијашке омразе и сујете. Да афирмишемо значај борбе за мале и велике циљеве и опште добро заједнице. Само тако можемо померати не само брда и планине до неба већ и доброту у нашим срцима; следити религију добротинства, истинског човекољубља, родољубља и патриотизма.

Верујем да Србија има снаге и дијаспора вољу за нов почетак у грађењу конструктивног повезивања међу нама: због нас самих и будућих генерација.

Већина истраживања показује да 48,4% испитаника из редова дијаспоре жели да се врати у Србију. Од оних који се не би вратили, преко две трећине (81,6%) помогли би својој земљи и то највише у проширивању привредне сарадње, лобирању за интересе Србије, трансферу нових технологија и унапре-

ђењу универзитетског образовања (видети резултате истраживања Центра за балканске студије (Ниш) објављене у студији Митровић, 2020: 218).

Ствари, дакле, нису безнадежне, али су неопходне промене. Оне морају бити дело сваке генерације, како у матици тако и дијаспори. Овај програм заједничког партнерства за развој и напредак ће успети ако Србију осећамо као наш заједнички дом.

Пледоаје за оснивање Центра за студије дијаспоре и циркуларне миграције

Најзад, мислим да, као научноистраживачка заједница, морамо учинити много више на систематском изучавању проблема дијаспоре, а посебно откривању нових поља и могућих путева изградње партнерства за развој. Наравно, прва претпоставка свега тога је, најпре, упознавање са реалним положајем, животом, радом и могућностима наше дијаспоре. Стога, предлажем оснивање/формирање *Центра за студије/истраживање дијаспоре и циркуларну мобилност нових кадрова* као заједничке институције огранка САНУ, Универзитета у Нишу, Центра за иновације и Научно-технолошког парка.

Центар би научно истраживао проблеме Срба у расејању, почев од унапређења модела статистичке евиденције, изучавања њиховог друштвеног положаја, развојно-иновативних потенцијала, са циљем њиховог повезивања са матицом и унапређивања међусобне сарадње – како од користи за дијаспору тако и за матицу. У том циљу, Центар би се бавио:

- унапређивањем социолошко-статистичке евиденције наших високообразованих кадрова који су мигрирали у иностранство;
- изучавањем историје наше дијаспоре са посебним освртом на нову колонију српске интелектуалне дијаспоре;
- истраживањем мањинског положаја наше дијаспоре у циљу заштите њених права и интереса као и питањима очувања културног идентитета;
- изградњом информационих мрежа, мапирањем структура и потенцијала дијаспоре и унапређивања њиховог повезивања како у свету, тако и са кључним институцијама у земљи (Влада Републике Србије, САНУ, Универзитети, коморе и предузећа);
- истраживањем могућности њиховог ангажовања на развојним пројектима у локалном и националном развоју Републике Србије;
- перманентним унапређењем односа сарадње између матице и дијаспоре;
- изградњом пројекта културне дипломатије у функцији јачања капацитета наше дијаспоре за лобирањем за интересе Срба у свету у циљу побољшања имица Србије у свету;

- истраживањем могућности повратка, остваривањем циркуларне миграције припадника наше дијаспоре, интеграције и њиховог ангажовања у привредном и друштвеном животу земље;
- подизањем и развијањем свести у нас о значају сарадње дијаспоре и матице за развој Србије;
- подстицањем писања монографија о нашој дијаспори у служби очувања културног идентитета, као и помоћи њиховој медијској промоцији стваралаштва наше дијаспоре;
- иницирањем формирања и остваривања програма универзитетских интегрисаних мастер и докторских студија о нашој дијаспори, њеној историји, улози и значају за развој и афирмацију угледа Србије, као и очувања културног идентитета нових генерација Срба у расејању;
- организовањем научних и стручних расправа о животу и стваралаштву наше дијаспоре;
- издавањем часописа „*Мостови*” у коме би се објављивали прилози из историје, живота и рада наше дијаспоре и афирмисале позитивне иницијативе и пројекти из праксе сарадње дијаспоре и матице.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић, М., Анђелковић Весковић, М. (2015): „Партнерство са дијаспором као стратегија смањења сиромаштва на локалном нивоу”, *Социолошки годишњак*, бр. 10, Пале.
- Божић Миљковић, И. (2012): *Економија године опасног живљења*, СКЦ, Ниш.
- Болчић, С. (2002): „Исељавање радне снаге и одлив мозга из Србије током 90-тих” у: Болчић, С., Милић, А. (ур.) *Србија крајем миленијума – разарање друштва, промене и свакодневни живот*, Филозофски факултет – Институт за социолошка истраживања, Београд.
- Голубовић, П., Марковић Крстић С. (2008): *Демографске структуре неких балканских земаља*, Филозофски факултет, Ниш.
- Гречић, В. (2010): *Српска научна дијаспора*, Институт за међународну привреду и политику, Београд.
- (2019): *Српска стваралачка интелигенција у расејању*, Матица српска, Нови Сад.
- Јакопин, Е. (2013): „Изазови регионалне политике у Србији”, *Зборник Регионални развој и демографски токови земаља југоисточне Европе*, бр.18, Економски факултет, Ниш.
- Јовановић, Д. (1997): „Бежање са земље”, *Српски књижевни гласник*, XXX-3/1930 Сељак, свој човек, Национална књига Балкана.
- Лазић, М. (1994): *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд.
- Марковић, С. (2021): *Становништво у социолошком контексту*, Филозофски факултет, Ниш.
- Митровић, Д. (2020): *Креативност у покрету (Глобализација, сеоба елита знања и нова српска дијаспора)*, Чигоја штампа, Београд.
- Митровић, Љ. (2009): *Транзиција у периферни капитализам*, Институт за политичке студије, Београд.
- Митровић, М. (2015): *Села у Србији, промене структуре и проблеми одрживог развоја*, Попис становништва, домаћинства и станова 2011., Попис пољопривреде 2012., Републички завод за статистику Републике Србије, Београд.
- Митровић, П. (2010): *Миграција високообразоване радне снаге и ендогени раст*, Економски факултет, Ниш.

- Михајловић, К. (1978): *Политика и систем подстицања бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина*, Београд.
- Никитовић, В. (2016): *Демографска будућност Србије имиграција као извесност*, Службени гласник, Београд.
- Оцић, Ч. (2004): *Региономска истраживања*, Знамен, Београд.
- Обрадовић, М. (2016): *Хроника транзиционог гробља*, Нова српска политичка мисао, Београд.
- Попис становништва Србије* (2011), Републички завод за статистику Србије.
- Развој привредно недовољно развијених подручја СР Србије ван САП* (1970-1985), (1986), Републички фонд за подстицање бржег развоја привредно недовољно развијених подручја СР Србије ван САП, Економски институт, Београд.
- Рашевић, М. (2016): „Миграција у функцији развоја: могућност или мит”, *Зборник Сеобе и развој*, Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Стаменковић, М., Драгаш, Б., Гулан, Б. (2017): *Србија данас*, „Прометеј” Нови Сад.
- Станковић, В. (2014): *Србија у процесу спољних миграција*. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Републички завод за статистику, Београд.
- Filipović, J. (2016): “Intellectual and Expert diaspora: Serbian PhDs in the World”, *Zbornik Odliv mozгова – uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet*, br. 5, Ogranak SANU Univerziteta u Nišu, Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Centar za balkanske studije, Niš.

Ljubiša Mitrović
University of Niš
Faculty of Philosophy

MOBILITY OF THE COGNITIVE ELITE IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND POSSIBILITIES OF ENGAGING THE INNOVATIVE-CREATIVE POTENTIALS OF THE SERBIAN INTELLECTUAL DIASPORA IN THE NATIONAL, REGIONAL AND LOCAL DEVELOPMENT OF SERBIA

Summary

The paper, first of all, points out the rise and role of knowledge elites (in the form of cognitariness and meritocracy) in the transnational development of new productive forces in the era of globalization. Then, in this context, the position of the countries of the world's semi-periphery and periphery in the processes of asymmetric globalization, neoliberal dependent modernization, subdevelopment and unequal labor exchange (in the form of "brain drain" in the "gray matter" market), new forms of exploitation and social segregation is considered, with special emphasis on Serbia. Modern Serbia, despite all the efforts of the transitional nomenclatures, is still in the zone of countries of sub-development and semi-peripheral capitalism, and therefore, unfortunately, has no power to retain or attract its elite cadres.

The central part of the analysis is dedicated to the phenomenon of "brain drain" from southeastern Serbia, its implications for the subdevelopment of this region and internal colonization, as well as research into the possibilities of circular mobility of our staff, various forms of their involvement in the partnership program in realization of the strategy of local development and renaissance of the Patria. In the conclusion, author explains his plaidoyer for the establishment of the Center for Multidisciplinary Studies of Diaspora and Circular Migration, as a cooperative scientific research institution of

the University and Branch of SANU in Niš, which would systematically deal with the long-term task of sociological mapping, information networking and action, partnerships of cooperation with the parent on development projects.

Keywords: the Globalization, Mobility of the cognitive elite, Serbian intellectual diaspora, the partnership for the development of Serbia.

СРБИЈА: КА ЕФИКАСНИЈЕМ УПРАВЉАЊУ МИГРАЦИЈАМА НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ

Апстракт. Локална заједница је битан ресурс у популационој политици. Не као замена за државну интервенцију, већ у смислу ефикаснијег спровођења и/или надградње мера које је држава успоставила, као и нових иницијатива које, обогачене искуством, могу бити и централизоване. У раду се указује на потенцијални простор за стратешко деловање у јединицама локалне самоуправе везано за иселјавање/уселјавање становништва. Препоруке, различитог нивоа општости, базиране су, пре свега, на делу резултата квалитативног истраживања спроведеног у Звездари, Шиду, Трстенику и Гацином Хану крајем 2018. године. Ове општине припадају различитим регионима Србије и истовремено су различитог нивоа развијености. Фокус-групни метод је изабран као основни методолошки инструмент за истраживање. У малој групи, организованој у свакој од изабраних општина, на тему како локална заједница може да управља миграцијама, разговарали су грађани, имигранти/емигранти и кључни актери за доношење и спровођење одлука на локалном нивоу.

Кључне речи: управљање миграцијама, популациона политика, јединица локалне самоуправе, Србија.

Увод

Поред политичког одговора који се тиче фертилитета, морталитета и старења становништва, једнако важан део популационе политике је и управљање миграцијама. У савременом смислу управљање миграцијама подразумева три претпоставке. То су: добри подаци, свеобухватно разматрање узрока и последица иселјавања/уселјавања и сагледавање миграција као инструмента у функцији развоја. Подаци о пресељењу из једне у другу општину су по правилу доступни. Генерално постоји проблем статистичких података о спољним миграцијама (Willekens et al., 2016). Притом, треба подвући да су подаци о имигрантима бољи него подаци о броју и карактеристикама лица која су напустила једну земљу.

Често се економски фактор сматра као једино важан за индивидуалну одлуку која се тиче пресељења. Сигурно да је посебно важна перцепција услова који се односе на тржиште рада, као што су могућност запослења, висина дохотка, брзина напредовања у примарној средини у односу на потенцијалну дестинацију. Но, све више, данас, на значају добијају и други услови као што

су осећај сигурности у једној средини, квалитет живота, развијеност образовних, здравствених и социјалних институција, свеукупна брига за добробит грађана од локалног до националног нивоа, степен заштите животне средине, перспективе везане за будућност (Рашевић, 2017). Такође, битно је размотрити социоекономске последице усељавања / исељавања.

За управљање миграцијама чини се да је посебно важно прихватање новог концепта по коме су миграције инструмент социоекономског развоја свих средина укључених у миграциони ланац. Импулси за ову парадигму долазе из теоријских разматрања миграционог феномена и развоја, налаза спроведених емпиријских истраживања у различитим популацијама, као и из политичких кругова. Важну улогу у формулисању и примени ширег погледа на међусобни утицај миграција и развоја имају Уједињене нације. Прихватање новог концепта подразумева балансирану интеграцију миграционог феномена у национална и локална развојна стратешка документа (Rašević, 2017).

Локална заједница је битан ресурс у популационој политици у смислу ефикасног спровођења и надградње мера које је држава промовисала, као и тражења нових решења, прилагођених специфичним проблемима и потребама датог окружења, уз коришћење предности у хуманим ресурсима и ублажавање баријера везаних за њих. Имајући у виду важност просторне покретљивости становништва, укључивање локалне самоуправе у управљање миграцијама је битно, поготово данас, и претпоставља побољшање квалитета живота у локалној заједници у најширем смислу, то јест омогућавање појединцу да удобније, мирније и здравије живи.

Циљ и методологија истраживања

Унапређење популационе политике на локалном нивоу био је један од циљева пројекта *Истраживање о активирању четири јединице локалне самоуправе у Републици Србији ради идентификовања демографских изазова и унапређивања популационе политике на локалном нивоу*. Истраживање су спровели аутори овога рада у Звездари, Шиду, Трстенику и Гацином Хану крајем 2018. године. Истраживање је финансирао Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, а реализовано је уз велику подршку јединица локалних самоуправа (ЈЛС).

Изабране општине припадају различитим регионима Србије и истовремено су различитог нивоа развијености.¹ Анализа демографског развоја Звездаре, Шида, Трстеника и Гациног Хана у 21. веку, на основу доступних квантитативних података, указује на постојање озбиљних демографских изазова. То су: ниво рађања далеко испод потреба просте репродукције становништва,

¹ Регионални развој. *Степен развијености за 2014. годину*.

<http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=171> (10.1.2022).

просечна старост становништва преко 40 година и различити проблеми који се тичу покретљивости становништва. Ово су заједнички популациони проблеми и за већину других општина у Србији.

Фокус-групни метод је изабран као основни методолошки инструмент за истраживање. Фокус-групни метод се обично користи када је реч о новој истраживачкој теми. Он омогућава да се прикупи већи број циљаних опсервација у кратком временском периоду. Истовремено је његова најважнија предност што учесници током разговора не износе само своје ставове и мишљења већ их и образлажу, аргументују и бране. Учесници су у социјалној интеракцији више једни са другима, а мање са модератором разговора (Ђурић, 2005; Павловић, Џиновић, 2007).

У свакој од изабраних општина, у малој групи, разговарали су грађани, имигранти/емигранти и кључни актери за доношење и спровођење одлука на локалном нивоу на тему како локална заједница може да управља миграцијама. Пре разговора сажето је представљен демографски развој општине у новије време и поглед на њену непосредну популациону будућност који указују на важност миграционе компоненте кретања становништва (Nikitović, 2019).

У малој групи је отворен разговор на пет унапред дефинисаних питања. Разматрана су следећа питања:

1. Како до бољих података о лицима која су се иселила из (директно или преко неке друге општине) у страну земљу?
2. Који проблеми у вашој локалној заједници у највећој мери забрињавају њене житеље?
3. На који начин би издвојени проблеми који забрињавају житеље општине могли да се ублаже?
4. Којим механизмима би локална администрација могла да подстакне укључивање дијаспоре која потиче са ових простора у развој општине?
5. Шта локална администрација треба да уради да би се припремило јавно мњење за повећано усељавање повратника и странаца ради боље демографске будућности општине?

Резултати истраживања

Приказаћемо резиме дискусије која се одвијала у фокус групи на тему како општина може да управља миграцијама, организованој у свакој од четири изабране ЈЛС.

Звездара

У разговору о управљању миграцијама на нивоу локалне заједнице учествовали су: присилни мигрант из Хрватске у име Удружења избеглих и

расељених „Завичај”, повратница из Немачке по основу реадмисије и представница Савета за миграције у оквиру јединице локалне самоуправе.

Истакнуто је да су се лица избегла из бивших југословенских република, статусно посматрано, углавном интегрисала у локалну заједницу, али да је остало пуно реалних проблема са којима се и даље суочавају. Заправо, већина их је укинула избеглички статус како би дошли до личне карте и могућности да се запосле, али су махом остали нерешени стамбени проблеми, као и питања истинске интеграције. Притом, већину избеглих који су смештени у социјалне станове чине болесни, стари и лица са инвалидитетом, који егзистенцијално зависе од новчане помоћи општине.

Од свих присилно досељених становника у општини Звездара, највише је интерно расељених лица са Косова и Метохије и њихови проблеми су посебно изражени пре свега због нерешеног боравишног статуса, који утиче на остваривање свих осталих права, почев од примарне здравствене заштите до решавања економског и стамбеног питања. Представница Савета за миграције у општини Звездара је истакла да локална самоуправа нема ажурну евиденцију интерно расељених, јер они нису дужни да се редовно јављају поверенику у општини, већ само када продужавају привремено боравиште у МУП-у. Стога би бољи увид у бројно стање и структуру интерно расељених лица омогућио локалној самоуправи да ефикасније одговори на потребе ове популације у виду новчане помоћи за огрев, пакета хране и лекова, као и у домену одговарајућих грађевинских и стамбених програма на које општина редовно аплицира.

Представник удружења избеглих и расељених лица је истакао да је општина Звездара светао пример када је у питању однос према овој категорији становништва, која је у Србији врло често маргинализована и настањена по ободима општина и градова. Поред постојећих активности општине, које се реализују кроз различите програме и пројекте намењене избеглицама и расељенима, изнет је предлог административне природе који се односи на национални ниво, а могао би пуно да помогне расељенима који живе у београдским или другим општинама удаљеним од Косова и Метохије. По тој идеји би интерно расељеним лицима требало омогућити једноставнију и јефтинију процедуру пријаве пребивалишта у односу на актуелну која подразумева да је ово питање неопходно регулисати у општинама као што су Ниш или Крушевац које привремено заступају косовске општине. Од могућих решења којима би локална самоуправа могла да помогне у ублажавању проблема са којима се суочавају избегли и расељени, наведено је да би сва деца из ове популације требало да добију социјалну помоћ, да ови становници имају приоритет приликом доделе социјалних станова, као и при запошљавању. Коначно, било би од значаја да сама општина врши мониторинг ове популације, да их обилази како би имала бољи увид у њихово стање и тако адекватније и ефикасније могла да им помогне.

Илегалним мигрантима из азијских и афричких држава који нису успели да се домогну својих крајњих дестинација, а којих је иначе мало, бави се

Комесаријат за избеглице и миграције, те они не представљају посебну бригу локалне самоуправе. С друге стране, већину повратника по основу реадмисије чине лица ромске националности, без икаквих материјалних средстава, махом без школе или највише са завршеном основном школом, што им знатно умањује шансе да пронађу запослење. Део њих нема ни личну карту или пасош, што доводи у питање и остваривање здравствене заштите. И код ових лица је решавање наведених проблема изван надлежности општине. Но, као и у случају избеглих и интерно расељених, општина помаже пре свега у виду новчане помоћи и кроз програме који обезбеђују набавку грађевинског материјала у циљу стамбеног збрињавања.

Иако у 21. веку општина Звездара бележи релативно значајан миграциони прилив кроз унутрашња досељавања, попут осталих великих градских општина у Граду Београду, посебан изазов за њу представља одсељавање високообразованих суграђана у иностранство услед немогућности да пронађу адекватно запослење и/или обезбеде жељене животне услове. Учесници у разговору сматрају да локална самоуправа, нажалост, не може битије да утиче на ублажавање овог изазова. С друге стране, дијаспора се не препознаје као фактор чије би укључивање у живот општине било реално у догледно време. Такође, иако повратника има, и то оних који су успели да покрену свој бизнис, њих је веома мало, а број званично пријављених је практично занемарљив.

Дакле, у домену управљања миграцијама, превладао је став учесника у разговору да локална заједница мало тога може да учини приликом одлука људи да се на Звездару доселе, а нарочито да се из ње одселе, с обзиром на то да су, према дискутантима, макро фактори далеко најважнији, а истовремено надлежности градских општина у административној организацији Града Београда крајње лимитиране.

Шид

У дискусији о могућностима општине Шид да управља миграцијама је учествовало осам саговорника из локалне заједнице и то: досељена странкиња из Јордана, присилна мигранткиња из Хрватске, три представника ЈЛС, новинарка локалног радија и две младе особе старосне доби 20–25 година.

Учесници дискусије су разговарали из угла искустава општине која је имала пуно присилних имиграната у последње три деценије, почев од Срба из бивших република СФРЈ до оних из актуелне мигрантске кризе, а која се тек скорије суочава са значајнијим одсељавањем како у иностранство тако и у веће центре у земљи, нарочито Београд и Нови Сад. Дискутанти верују да би бољи подаци о одсељенима били од значаја за функционисање општине. Захваљујући добро организованом мрежи Савета месних заједница, сматрају да би у селским срединама могли у 95% одсто случајева да дођу до евиденције отишлих, али је то у случају градског насеља Шид свакако теже.

Наведени су примери отежаног праћења одлазака у иностранство, јер људи најчешће одлазе периодично злоупотребљавајући туристичку визу на три месеца, на пример у Словачку, или пак користећи погодност двојног држављанства за рад у Немачкој у случају досељених из Хрватске. Ретко ко одлази трајно на дуже, већ углавном на 3–4 месеца радећи „на црно”, што отежава могућност праћења ових миграната. У последње време, нарочито одлазе здравствени радници. Изнет је став да се без подршке са националног нивоа тешко може доћи до боље евиденције одсељених. Изузетак су националне мањине које имају своју организацију, па тако словачко културнопросветно друштво има евиденцију оних који су отишли у Словачку.

Учесници у разговору сматрају да постоји и проблем неажурне евиденције промена пребивалишта унутар земље. Тако се суграђани који се доселе у Шид не одјаве из већих градова рачунајући на бољу здравствену заштиту у њима, али онда имају проблем да у Шиду добију лекове када им затребају. Слично, млади из општине Шид који после завршетка студија остану у месту студирања се не одјављују, па локална самоуправа нема реалан увид у бројно стање и структуру популације.

Од највећих проблема за житеље општине наведено је тешко налажење посла односно незапосленост и низак животни стандард, као и одлазак младих уз оцену да се око 80% оних који оду на студије више не врате у Шид због веће могућности запослења и већих зарада првенствено у Београду и Новом Саду.

Мигрантска криза је специфичан проблем ове општине имајући у виду огроман број миграната који су протеклих неколико година прошли и били привремено збринути на путу кроз њену територију, али и релативно већи број настањених страних држављана. У том смислу, предрасуде према људима који долазе из другачијих култура су препознате као највећи проблем. Дискутанти се, пак, слажу да се са тим изазовом добро носе, што потврђује одсуство већих непријатности и озбиљнијих демонстрација, али и позитиван контекст у којем се помиње општина Шид од стране надлежних домаћих и страних хуманитарних организација у односу на остале битне тачке на рути кроз Србију.

Посебан проблем проистекао из мигрантске кризе је укључивање деце миграната у основне школе, који је прошле године превазиђен упорношћу свих житеља и релевантних тела локалне самоуправе која су, кроз разговоре у месним заједницама, школским одборима и општини, радила на промени ставова домицилног становништва када је у питању прихватање људи другачије културе. Учесници дискусије истичу да су поносни на то што се општина Шид истиче као пример рада са мигрантима од пријема до укључивања деце, где они имају добар третман од локалне популације, слободу кретања и сву потребну здравствену заштиту упркос томе што је фреквенција транзита кроз општину и даље релативно висока (50–100 људи дневно).

Саговорници у фокус-групи истичу да је најефикаснији начин да се ублаже највећи проблеми житеља у општини Шид формирање индустријске

зоне, на којем ради локална самоуправа. То је оцењено као предуслов за долазак озбиљних инвеститора а последично за отварање нових радних места. Ову меру већина дискусаната сматра ургентном, јер због све израженијег одласка младих у веће центре у земљи односно у иностранство ускоро неће бити довољне понуде радне снаге потенцијалним инвеститорима.

Индустрија је, према учесницима дискусије, данас на доста нижем нивоу него раније, док су услужне делатности слабо развијене. Капацитети мањих приватних задруга и компанија које се баве воћарством и ратарством, као најзначајнијим пољопривредним гранама у општини, премали су да апсорбују вишкове незапослених. Као позитиван пример се наводи приватизација компаније Срем Шид, те да би отварање две-три фабрике у значајној мери смањило проблем незапослености. Субвенције државе сматрају се драгоценим. Закључак је да би смањење незапослености и рада у сивој зони, обезбеђивање превоза радника, као што је било некада, допринело формирању климе која би била повољна за задржавање људи у овој средини.

Учесници у дискусији не виде како дијаспора може да помогне локалној заједници на организован начин, јер иселјеници помажу искључиво својим породицама. Слично, не верују да је могућа активност локалне самоуправе која би утицала на повратак одсељених у стране земље. С друге стране, сматрају да у општини Шид не би било већих проблема са потенцијалним усељењем повратника или насељавањем странаца позивајући се на рецентна искуства. Ипак, колико год већ недостаје радна снага у одређеним секторима, свесни су да не би могли једнако реаговати на све потенцијалне досељенике, јер међу њима постоје значајне разлике. Тако би Сиријце, као прве скорашње мигранте, који су бежали од рата и које су оценили као културне и образоване људе, најпре пожелели као суграђане за разлику од нпр. Алжираца и Мароканаца, које углавном представљају млађи мушкарци који не беже од рата већ од проблема са законом у својим државама. Међутим, дискусанти подвлаче да мигранти који пролазе кроз општину, иако оцењују Србију као љубазну земљу, не желе да се настане у њој, а поготово не у Шиду. Ипак, локална самоуправа улаже у инфраструктуру прихватних центара, јер процењује да ће се мигранти задржати у општини најмање 2–5 година, а да ће се одређен број њих који не успе да се домогне Европске уније ипак настанити у Шиду.

Трстеник

У покушају да се одговори на питање како општина Трстеник може да управља миграцијама разговарали су: представница општинске управе, повереница за избеглице у оквиру јединице локалне самоуправе, директорка основне школе, новинарка локалне телевизије, лице досељено из друге општине, гимназијалка завршног разреда и спортиста у узрасту 20–25 година.

Учесници у дискусији су одмах на почетку истакли да је њихова општина позната по гастарбајтерским миграцијама које су почеле 1970-их. Ипак, за разлику од тих иселјеника који су најчешће били чврсто везани за свој крај, улажући барем у изградњу некретнина и враћајући се у завичај након завршеног радног века, њихови потомци су се углавном интегрисали у друштва дестинације.

Евиденција о одсељенима данас је слаба, локална самоуправа нема реалан увид у стање, види их као незапослене, а они су или на тромесечном раду на бродовима или у Словачкој или су се, пак, одселили у Београд и Ниш. Пошто је општина мала и људи у принципу имају представу где је ко отишао, госпођа чија су деца у иностранству изложила је занимљив предлог да се, преко интерних евиденција кућних савета у граду Трстенику, које се заснивају на реалном увиду у број пријављених станара на списку за плаћање воде, направи локална општинска евиденција одсељених.

Локална самоуправа нема своју евиденцију избеглих и расељених лица, јер се тиме искључиво бави Комесаријат за избеглице и миграције, који није спроводио никакву обуку локалних повереника за миграције како би их оспособио за такве активности. Последице таквог приступа су најочљивије у случају расељених лица чији је број у општини Трстеник оцењен као нералан, јер многи од њих не обнављају пријаву пребивалишта иако су на то обавезни сваке две године. С друге стране, представници општине сматрају да државни програми интеграције кроз куповину сеоских домаћинстава, грађевинског материјала и доходовног оснаживања, на које се локална самоуправа редовно пријављује и спроводи их на својој територији, функционишу добро, што сведоче резултати претходног петогодишњег акционог плана, али и нови план који је на снази од 2018. године. Ипак, примећено је да су куће за збрињавање ових лица за које општина конкурише често у лошем стању или им је нерешен статус у катастру.

Од проблема који највише забрињавају житеље општине Трстеник, на првом месту је издвојена незапосленост, а потом одсељавање младих. Ученица завршне године гимназије сматра да постојеће високошколске установе у граду немају потребан квалитет да привуку будуће студенте, па они углавном одлазе у Београд или Ниш. По завршетку студија у Београду, Трстеничани се најчешће не враћају у општину порекла у нади да ће у већој средини обезбедити себи бољу егзистенцију с обзиром на већу понуду послова и могућност боље зараде. Директорка школе је изнела податак да су 1999. имали тридесетак ученика расељених са Косова и да су сви касније отишли за Београд. Млади спортиста је изнео сопствени утисак да 70% младих жели да се одсели из општине.

Општина последњих 25 година има Фонд за младе таленте који годишње стипендира око 100 студената, али се они по завршетку студија махом не враћају. Разлог је у томе што их уговор на то не обавезује, али и што често нема услова за њихово запошљавање у Трстенику. Предложено је да се клаузула о

повратку убаци у уговоре о стипендирању, што би вероватно резултирало мањим бројем пријављених, али би тада локална заједница заиста знала на кога тачно може да рачуна.

Учесници у дискусији су критиковали праксу државе да субвенционише стране инвеститоре, јер би за иста уложена средстава у локалне иницијативе младих, образованих и амбициозних људи могла да рачуна да ће они извесно остати у својим местима и да ће јој се то економски вишеструко исплатити, посебно у општинама каква је Трстеник које имају дугу и озбиљну индустријску традицију.

С обзиром на то да се одсељени углавном не враћају, а да је тенденција одсељавања све израженија, изнета је бојазан да ће Трстеник већ за десетак година бити „град духова”, са бројним празним становима у зградама изграђеним у периоду пуне запослености великих фабрика. Нико од саговорника не верује да они који су се одселили из Трстеника желе да учествују у развоју ове локалне заједнице, што поткрепљују чињеницом да скоро да нема таквих примера, па је тешко веровати да ће их бити убудуће. Недавни покушај једне градске основне школе поводом 50 година њеног постојања да подстакне своје бивше ученике да допринесу родном крају је резултирао потпуним неуспехом. Разлог за то виде у менталитету наших људи који немају осећај дуга и захвалности према заједници из које су потекли и којој суштински припадају. Саговорници у дискусији имају разумевања за мештане општине који су се одселили у велике градове у Србији, јер знају да је већина њих знатно финансијски оптерећена.

Дискутантанти сматрају да никако не треба радити на стварању услова за досељавање странаца, наочито из удаљених држава, већ треба омогућити да се врате они који су се одселили. Предложено је да локална самоуправа размисли о куповини сеоских домаћинстава за онај део градске популације која живи по гарсоњерама и самачким хотелима а пристала би да се настани у селу и тамо формира породицу.

Наведен је и специфичан пример досељавања Бугара, Румуна и Рома у Велику Дренову, коју карактерише велики удео старачких и самачких домаћинстава, а тиме и потреба за радном снагом у повртарству. Релативно високе дневнице и јефтине сеоске куће су привукле наведене стране држављане да се настане у овом селу. Мештани не гледају благонаклоно на њих, што је поткрепљено примерима негативних искустава у свакодневном животу. Ипак, деца досељеника иду у „мешана” одељења заједно са децом локалних мештана и сеоска заједница је свесна да због дефицита радне снаге мора да прихвати становнике који долазе из других држава. У сличном контексту, на крају је поменута оцена да је у порасту број Албанки које се, у оквиру уговорених бракова, насељавају у планинским селима општине без девојака због одсељавања у градове.

Гаџин Хан

У фокус-групи на тему управљања миграцијама је учествовало 15 дискусаната из локалне заједнице и то представници скупштине, општинске управе, пореске администрације, институција здравствене и социјалне заштите, удружења грађана, удружења пословних жена, локалних медија, две мајке са малом децом и две особе млађе од 25 година.

Саговорници одсељавање становништва сматрају једним од основних проблема општине. Стога подржавају и верују да је изводљива идеја стручних служби Републичког завода за статистику да општине праве своје локалне регистре становника коју су отишли у иностранство директно или преко других општина како би имали бољи увид у реалан број житеља односно могли да доносе боље одлуке у вези са управљањем миграцијама. Ипак, знајући да им се популациона величина континуирано смањује већ годинама, поједини дискусанти су изразили бојазан да би званично регистровање реалног смањења на годишњој основи могло да доведе до укидања Дома здравља односно неопходних лекара специјалиста имајући у виду важеће стандарде републичких установа које одлучују о здравственој политици.

Слична бојазан је изражена и по питању бројности школа. У том смислу, поменуто је да је већ било иницијатива тако што је тражена донација за комби који би децу којих има по 1–2 у школи у удаљеним насељима довозио у школу са више ђака или да се у близини такве школе за њих установи интернат у којем би боравили током радне недеље.

Незапосленост, посебно дуготрајна код великог броја незапослених, издвојена је као највећи проблем који забрињава житеље општине Гаџин Хан. Притом, доминантно старачка популација са пуно пољопривредних пензионера од минималних пензија мора да издржава и децу и унуке. Прескуп превоз је поново апострофиран као ограничавајући фактор за школовање, рад и друштвени живот који се одвијају у Нишу.

Истакнуто је да ни у локалним институцијама није лако запослити нове раднике након пензионисања старих, што је посебно изражено као проблем у Дому здравља са порастом потреба за здравственим третманом све већег броја старих који су раштркани на територији општине. Стога терет запошљавања техничког и немедицинског особља пада на локалну самоуправу, што јој представља велико додатно оптерећење.

Као проблем са којим се суочавају житељи Гаџиног Хана издвојена је и апатија, пасивност самих становника, али и неповерење неких од њих у локалне и државне институције. То је посебно дискутовано у контексту ограничених средстава која су на располагању општини, што грађани тумаче као поруку да треба да се ослоне сами на себе.

Учесници дискусије имају различита гледишта о томе како да се превазиђу или ублаже препознати проблеми. Они се крећу од тога да држава и локална самоуправа треба да субвенционису и помогну све оно што је од

виталног значаја до тога да свест људи у локалној заједници треба да се мења. Тако се, осим покретања производних погона и омогућавања јефтинијег превоза, дискутовало о инертности локалне самоуправе приликом решавања имовинско-правних односа као предуслова за оживљавање дефинисане индустријске зоне.

Скренута је пажња на то да је положај жене у породици и даље неповољан, чему је највећим делом узрок слаб образовни ниво, што се, по мишљењу већине саговорника, одражава негативно на односе у целој заједници али и на генерални статус жена у њој. Стога је превладало мишљење да би успостављање додатног образовања, по принципу вечерње школе, значајно помогло женама и у њиховој бољој социјализацији и порасту друштвеног активизма, али и мушкарцима с обзиром на неповољне образовне показатеље код оба пола.

Учесници дискусије су једногласни у оцени да потомци емиграције из прошлог века, која је иначе била ограничена практично на два села, имају веома слабе везе са завичајем, да су куће њихових родитеља махом празне, а да они имају станове по Нишу и да нису заинтересовани да помогну општини порекла односно да немају ту свест о потреби да помогну јер сматрају да нису ништа дужни завичају. Новија емиграција се, пак, своди на повремене циркуларне одласке у иностранство, најчешће Словачку, што не резултира трајним одсељавањем упркос томе што би већина „повремених” миграната то желела.

Када говоре о одсељенима, дискусанти пре свега мисле на мештане из свог краја који су се одселили у друге општине у земљи и тамо пронашли срећу и постигли пословне успехе. Од њих се очекује да се организују, попут других завичајних удружења (нарочито у Београду), и на тај начин, кроз одређене наменске фондове, помогну својој општини порекла. Нажалост, то углавном није случај, а наводи се и пример како поједини Заплањци успешни у другим срединама нису желели да дају интервјуе локалним медијима због неслагања са начином рада локалне самоуправе.

Иако су свесни да је територија њихове општине популационо девасатирана и једна од демографски најстаријих у земљи, и да су се појавили нови токови миграција из удаљених исходишта, учесници ове фокус групе су се јасно одредили против емиграната из других култура наводећи примере проблема са таквим мигрантима за које су у медијима чули да су се дешавали у Хрватској.

Као једно од могућих решења за актуелне проблеме у општини и изумирање и најудаљенијих насеља у општини, дискусанти виде развој туризма који би се базирао на природним лепотама и здравој животној средини, мада су свесни да немају ни потребну инфраструктуру, ни кадрове, ни смештајне капацитете. Очекују да то реши локална самоуправа.

Препоруке за управљање миграцијама на локалном нивоу

Препоруке које следе дефинисане су у циљу активирања Звездаре, Шида, Трстеника и Гаџиног Хана како би се успоставила ефикаснија популациона политика у сфери ублажавања иселјавања/подстицања усељавања. Истовремено, изабране јединице локалне самоуправе могу да представљају моделе деловања у овој сфери другим јединицама локалне самоуправе у Србији, а то је значајно из разлога што је локална заједница битан ресурс у популационој политици.

Препоруке су директно базиране на резултатима истраживања везаног за четири изабране општине у Србији, пре свега на анализи дискусије са грађанима и кључним актерима за доношење и спровођење популационе политике на локалном нивоу на тему како општина може да управља миграцијама. Поред тога, узета су у обзир релевантна теоријска разматрања, налази различитих емпиријских истраживања, стратешка решења и примери добре праксе.

Прво су наведене препоруке концепцијске и стратешке природе које се одnose на демографске изазове уопште, а затим препоруке о управљању миграцијама на локалном нивоу. Намера је била да се дефинишу реалне и проактивне препоруке. Треба имати у виду да је мало истраживачких и практичних искустава о активирању локалне заједнице да ефикасно спроводи популациону политику.

Концепцијске и стратешке препоруке

1. Сагледати међусобне, позитивне и негативне, утицаје демографског и социоекономског развоја општине.
2. Неговати дијалог између локалне администрације с једне и представника институција локале заједнице, цивилног друштва и грађана с друге стране у циљу препознавања фактора демографских процеса.
3. Дефинисати стратегију одрживог демографског развоја засновану на евиденцијама различитих врста.
4. Операционализовати стратегију одрживог демографског развоја кроз усвајање једногодишњих акционих планова.
5. Обезбедити јединствену координацију јавних политика у односу на демографске изазове.
6. Иницирати спровођење одређених активности на регионалном, националном и транснационалном нивоу које су релевантне за ефикасно спровођење популационе политике на локалном нивоу.

Управљање миграцијама

1. Ублажити уочене тзв. *push* факторе одсељавања.
2. Подржати конкретне иницијативе које се тичу боље интеграције повратника.
3. Формирати и одржавати базу одсељених из локалне заједнице (мапирање, професионални профили и заинтересованост за облик сарадње).
4. Промовисати улагање у лично образовање или развој кућног бизниса код прималаца дознака.
5. Код одсељених, промовисати и подржати идеју улагања у завичај.

6. Стварати позитивну климу према усељавању, развијати толеранцију и прихватање странаца.

ЛИТЕРАТУРА

- Đurić, S. (2005): „Metodologija fokusgrupnog istraživanja”. *Sociologija* 47(1): 1–26.
- Nikitović, V. (2019): *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Rašević, M. (2017): “Serbia: The Migration Issue in Key National Strategies”. In Bobić, M., Janković, S. (eds.), *Towards Understanding of Contemporary Migration – Causes, Consequences, Policies, Reflections*, 131–150. Belgrade: Institute for Sociological Research Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbian Sociological Society.
- Willekens, F., Douglas M., James R., Chris, B. (2016): “International migration under the microscope”. *Science* 352(6288): 897-899. doi: 10.1126/science.aaf6545.
- Павловић, Ј., Циновић, В. (2007): „Фокус групе: Од прикупљања података до критичке праксе”. Зборник *Института за педагошка истраживања* 39(2): 289–307. doi:10.2298/zipi0702289p.
- Рашевић, М. (2017): „Заблуде о актуелним демографским изазовима Србије”. У Г. Башић, М. Рашевић (ур.), *Укалуљивање или прекорачење граница: друштвене науке у савремено доба*, 129–153. Београд: Институт друштвених наука.

Mirjana Rašević

Vladimir Nikitović

Institute of Social Sciences, Belgrade

SERBIA: TOWARDS MORE EFFICIENT MIGRATION MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL

Summary

Local community is an important resource in population policy – not as a substitute for state intervention, but rather as a platform for more efficient implementation and/or upgrading of the measures introduced by the state, as well as of new initiatives that, once enriched with experience, can also be centralised. The paper indicates the potential scope for strategic action in local self-government units (LSU) with regard to out- and in-migration. The recommendations, at various levels of generality, are based primarily on a part of the findings of the qualitative research conducted in the LSUs of Zvezdara, Šid, Trstenik and Gadžin Han in late 2018. These municipalities are located in different administrative regions of Serbia and are at different levels of development. The focus group method was selected as the principal methodological tool for this research. In small groups, organised in each of the selected municipalities, the citizens, migrants and the key stakeholders in terms of local policymaking and implementation discussed how local communities can manage migration.

Keywords: migration management, population policy, local self-government units, Serbia.

ЧИНИОЦИ УНАПРЕЂЕЊА КОНКУРЕНТНОСТИ СРБИЈЕ И ЊЕНИХ ГРАДОВА ЗА ЗАДРЖАВАЊЕ И ПРИВЛАЧЕЊЕ ТАЛЕНАТА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА НИШ

Апстракт. Знање је један од кључних чинилаца развоја и повећања конкурентности за сваку привреду, па и српску. Основа добитне стратегије је управо „троугао знања”: образовање, истраживања и иновације. Таленти су, нема сумње, носиоци иновација, а иновације основа повећања конкурентности одређене земље. Међутим, бројна је групација талената која из сиромашних земаља одлази у богате земље, земље са напредним и квалитетнијим високообразовним системима, у сврху даљег школовања или запошљавања. Аутор анализира релевантне чиниоце повећања конкурентности за таленте и указује на низ подстицајних активности и мера којима би креатори и носиоци јавних политика могли рационалније да одговоре изазовима које емиграције талената намећу. Реч је о јачању свеукупних капацитета за задржавање и привлачење младих и талентованих кадрова. Подизање свеукупне конкурентности земље и градова детерминише збир јавних политика и примера добре управљачке праксе који пружа могућност датој земљи да развије, привлачи и оснажи људски капитал у сврху раста продуктивности и просперитета њене привреде и друштва.

Кључне речи: таленат, значај мобилности талената, конкурентност за таленте, управљање талентима, Србија.

Уводне напомене

Талентовани и вешти појединци имају и имаће, без сумње, кључну улогу у будућем просперитету земаља. Они држе послове који су кључни за иновације и технолошки напредак и на крају доприносе јачем економском расту уз друге могућности запошљавања и боље услове живота за све. Земље ОЕЦД-а све се више такмиче у привлачењу и задржавању талентованих радника, нарочито усвајањем повољнијих миграционих политика за најбоље и најуспешније таленте. Ово такмичење је довело до конвергенције оквира политике, али и даље остају значајне разлике у политикама и пракси. Осим услова за имиграцију, многи други фактори доприносе обликовању привлачности земаља за стране таленте (ОЕСД, 2019). Образовни ниво и вештине радне снаге су у

огромном порасту широм света. Млади људи који сада улазе на тржиште рада образованији су од оних старијих радника који одлазе у пензију. Међутим, понуда вештина није нужно у складу са све већом тражњом због технолошких промена, развоја активности истраживања и развоја или уопштено говорећи потреба за новим вештинама. Тако, системи образовања добијају више на значају. У том контексту, међународно запошљавање талентованих миграната повећало се широм ОЕЦД-а. Осим тога, концентрација талента ствара позитивне екстерналије, а најдинамичнији центри привлаче велики број висококвалификованих миграната (ОЕСД, 2019). Светска трка за привлачењем талентованих постаје све тежа. САД су предводиле ову трку, са својом способношћу да привуку докторанде и дипломиране не само из земаља у развоју већ и из Европске уније. Међутим, све већи број земаља усвојио је имиграцијске политике посебно усмерене на одабир и привлачење квалификованих радника (Voeri et al., 2012). Другим речима, Сједињене Државе су дуго биле врхунски „магнет интелигенције” за висококвалификоване мигранте¹. Али, овај тренд се драматично променио последњих година. Данас Сједињене Државе више нису једини, нити најсофистициранији национални играч који се бави регрутовањем „најбољих и најсјајнијих” на свету. Друга атрактивна имиграцијска одредишта, попут Канаде, Аустралије и Уједињеног Краљевства, створила су селективне имиграцијске програме осмишљене да привуку ове висококвалификоване мигранте (Shachar, 2006). Такво растуће такмичење међу народима у привлачењу стручњака назива се „трком за таленте”. Стандардни извештаји о креирању имиграцијске политике фокусирају се углавном на унутрашњу политику и глобалне економске притиске, истичући значај међујурисдикцијске конкуренције. Ова нова перспектива објашњава како и зашто креатори имиграцијске политике у водећим земљама одредишта покушавају опонашати – или, ако је могуће, надмашити – напоре запошљавања стручних кадрова својих међународних колега – конкуренте. Тако, и циљани програми миграције све више служе као оруђе за задржавање или стицање предности у новој глобалној економији. Заиста, земље су спремне да оду толико далеко да понуде размену „талента за држављанство” како би стекле нето позитивне ефекте повезане са квалификованом миграцијом. Такви програми су очигледно успешни, о чему сведочи повећање прилива високо квалификованих миграната у те земље. Истовремено, матичне државе емиграната уложиле су напоре да уберу

¹ Између 1901. и 1991. године, стотинак истраживача у САД добило је за њих најпожељнију Нобелову награду. Мање је познато да су скоро половину ових Нобелових награда освојили истраживачи рођени у иностранству. Ови добитници Нобелове награде, заједно са многим другим висококвалификованим имигрантима, пружили су Сједињеним Државама ретки таленат, амбиције и стручност неопходне за одржавање конкурентне предности у глобалној економији заснованој на знању. Сједињене Државе традиционално су се ослањале на комбинацију универзитета и истраживачких института светске класе, обећања веће личне слободе и политичке стабилности и релативно слабе имиграцијске политике за привлачење најбољих међународних „миграната знања“ (Shachar, 2006).

део доприноса за побољшање благостања својих висококвалификованих емиграната, укључујући редефинисање граница чланства нације. Ова последица трке за талентима поставља значајна питања о односима између грађанства и правде, као и мобилности и дистрибуције, на глобалном нивоу. За Сједињене Државе, које традиционално уживају неупоредиву предност у регрутовању глобалних талената, ови нови глобални изазови долазе у тешком тренутку. Они компликују дуготрајне проблеме у америчком имиграционом систему, који су постали још израженији у ери после 11. септембра 2001. (Shachar, 2006).

Недавни пораст потражње за висококвалификованим мигрантима обично се објашњава навођењем пораста глобалне информационе економије и одговарајућим недостатком радне снаге (или „недостатком вештина“) у већини земаља ОЕЦД-а. Ови фактори – па тако и стандардни наратив – обично воде напредне индустријски развијене земље ка повећању запошљавања странаца, посебно као одговор на напоре лобирања добро организованих домаћих интересних група, попут индустрије информационих технологија. Овај фокус је на потребама радне снаге и „политици клијената“ које су важне, с тим што се најчешће национална имиграцијска политика третира као чисто економска и домаћа ствар.

Упркос готово свеprisутном уверењу међу креаторима политике да имиграциона политика усмерена на привлачење висококвалификованих радника испуњава жељене циљеве, академици настављају расправу о њеној ефикасности (Czajka, Parsons, 2015). Талентовани посленици су најважнији ресурс за организације које стварају вредност. Концепти за развој талената и управљања талентима се већ неколико година разматрају у стратешкој литератури о људским ресурсима и пословном животу. Култура и способности учења те групе људи су снаге компанија да створе високе перформансе и културу иновација. У овом контексту, врло је важно привући, развити и задржати талентоване запослене у организацији ради стицања конкурентске предности (Asar, Yener, 2016), као и доприноса развоју привреде Србије и релативној стабилности броја становника Србије. Корени надоласеће оскудице талента нису мистерија. Северна хемисфера се суочава са недостатком талената у широком спектру занимања, углавном због тога што популација брзо стари и образовни стандарди нису довољни.² Европа пати од недостатка вештина, који је додатно погоршан економском кризом и пандемијом COVID-19. Током протекле две деценије, многи пословни лидери су наглашавали да Европа једноставно не производи, привлачи или задржава довољан број научника, инжењера и ИТ стручњака да испуни захтеве своје индустрије и амбиције своје „Лисабонске агенде“ – тј., да води глобалну економију знања (Cho, 2009).

У Србији је већ дужи период времена евидентан растући тренд депопулације. Негативна стопа природног прираштаја је све већа; стопа нето емиграције такође. Становништво стари, што повећава коефицијент старосне зависности

² На пример, САД ће морати да додају више од 25 милиона радника у своју базу талената до 2030. године.

старих.³ Овај рад представља главне показатеље који имају за циљ да упореде резултате земаља ОЕЦД-а у привлачењу талентованих миграната и укажу на неке поуке значајне за будућност Србије. У фокусу разматрања три су различита профила талента: радници са завршеним (мастер или докторским) дипломама, предузетници и студенти. Разматрају се дефиниције појма привлачности талената, развија концептуални оквир за проучавање феномена и истичу варијабле које се користе за конструкцију композитних индикатора.

Појмовно одређење

Географска мобилност талената у прве две деценије 21. века привлачи све већу пажњу јавности и креатора јавних политика. Ипак, још увек недостаје прецизност у погледу значења за сам израз „таленат”. У литератури са налазе вишеструки начини на које се таленат може дефинисати. Међутим, у погледу конкурентности, особито привреде и друштва једне земље, важно је имати „заједничку” дефиницију концепта не само за практични опсег конструисања сложених показатеља привлачности држава за таленте, већ и за добро координисане и интегрисане миграционе политике (Tuccio, 2019). Овај одељак стога приказује укратко различите дефиниције појма талента које се користе у литератури и пружа објашњење дефиниције изабране за ОЕЦД-ове показатеље привлачности талената.

Постоје бројни аутори студија у којима се чини покушај да се одреди квалитативно и квантитативно значење „талента” (Tuccio, 2019). Међу првима, психолог Франсис Гање идентификује као талентоване људе оне појединце који имају „способност да обављају своју активност на нивоу који њихово постигнуће сврстава у најмање 10% својих активних вршњака на том пољу” (Gagné, 2006). Талентована особа има одређену ауру у својој способности на коју други желе да се угледају и од које црпе инспирацију. Укратко, таленат се односи на оне појединце који имају потенцијал да досегну висок ниво постигнућа (Tansley, 2011), и који имају способности обављања послова који се не могу лако обавити заменом (Kang, Sato and Ueki, 2017). Насупрот томе, економисти и статистичари обично су идентификовали талентоване људе као висококвалификоване стручњаке (Adler, 1985; Kerr et al., 2017). Када је реч о мигрантима, постоје три главна начина за даље дефинисање висококвалифи-

³ Старење становништва ће имати велики утицај на друштва, повећавајући фискалне и политичке притиске, с којима ће се вероватно суочити све земље у наредним деценијама. У питању су системи здравствене заштите, старосне пензије и социјална заштита многих земаља, укључујући нашу земљу. Јер, у Србији се из деценије у деценију повећава удео становништва зависног од издржавања. Године 2015. коефицијент укупне зависности износио је 49% (25% је био коефицијент деце и 24% коефицијент зависности старих особа); 2030. односни коефицијенти ће се повећати и то: коефицијент укупне зависности на 58% (25% и 31%, респективно), а 2050, како пројекције показују, коефицијент укупне зависности износиће 66%, коефицијент зависности деце 24% и старих особа 41% (UN, 2017).

кованих. Прво, образовно постигнуће миграната је најраспрострањенија мера која се користи у литератури, с обзиром на њену спремност и доступност – видети на пример неке ауторе (Dumont et al., 2010; Artuç et al. 2015), који са подацима о билатералним миграцијама пружају и нивое образовања. Користећи овај приступ, талентовани висококвалификовани појединци су они који су завршили најмање годину дана терцијарног образовања (Kerr et al., 2016). Други начин да се идентификују висококвалификовани мигранти, усвојен у Америци, јесте кроз њихову укупну зараду (Parsons et al., 2014). То се такође истиче и у неким од постојећих миграционих политика које усвајају прагове прихода да би процениле да ли су за одређена радна места мигранти подобни да добију радну дозволу. На пример, документ Плава карта ЕУ поседује шему ограничења и висину плаћања. Коначно, неки аутори у својим студијама идентификовали су талентоване и висококвалификоване људе према њиховим занимањима. На пример, Солиmano (Solimano, 2008) разликује три врсте мобилности талента: директно продуктивни таленти (попут предузетника и инжењера), академски таленти (професори, научници и страни студенти) и таленти у секторима друштвене и културне области (попут здравствених радника, новинара и музичара). С друге стране, Д' Коста (D'Costa, 2008) комбинује информације о образовању и занимању како би дефинисао „техничке таленте”, то јест појединце који раде у широј категорији у области *људских ресурса у науци и технологији* (HRST) са дипломом од најмање четири године високог образовања (Tuccio, 2019).

Доступна литература која се односи на привлачење талената разликује три профила талентованих миграната (Tuccio, 2019). Прво, радници са мастер дипломом или степеном доктора наука, који се, једном речју, идентификују као талентоване особе са високим образовањем. Ова одлука је донета не само да би се резултати учинили упоредивим са претходним студијама већ и зато што олакшава доступност подацима о образовном нивоу миграната и омогућава боље комбиновање ОЕЦД-ових показатеља привлачности талената са другим мерама међународних миграција. Дакле, Секретаријат ОЕЦД-а разликује стране раднике са терцијарним образовањем кратког циклуса (ISCED 5) или са дипломом основних студија (ISCED 6) и стране раднике са мастер или докторским студијама (ISCED 7 и 8). Ова разлика је важна не само зато што се компетенције које се односе на студенте и дипломиране студенте могу увелико разликовати већ и зато што земље ОЕЦД-а често имају различите миграцијске политике за ове две групе радника. На пример, земље као што су Холандија и Уједињено Краљевство имају посебне програме за добијање визе за изузетно квалификоване мигранте (односно „Схема мигрант знања” и виза „Изузетан талент 1” – the “Knowledge Migrant Scheme” and the “Tier 1 Exceptional Talent” visa). Што се тиче ОЕЦД-ових показатеља привлачности за таленте, први профил талентованих миграната укључује само оне који имају дипломе (Tuccio, 2019). Међутим, вештине и талент нису ограничени само на оне са високим образовањем.

Други профил талентованих миграната чине предузетници. Државе и њихове економије имају потребу за више предузетника као покретача економског раста, за групацијом стручњака која је широко распрострањена широм ОЕЦД. На пример, Акциони план ЕУ за предузетништво 2020. (усвојен 2012) третира мигранте као важан фонд потенцијалних талената (Tuccio, 2019).

Трећи профил чине страни студенти. У земљама чланицама ОЕЦД-а има више од 3,5 милиона страних студената; 6% од укупног броја студената у области високог образовања у овим земљама су страни студенти, а бројка се повећава на 12% на магистарским и 27% на докторским студијама (Tuccio, 2019: 15). Више од половине доктора наука у области истраживања и развоја су страни студенти. Страни студенти су све више виђени као ресурс за задржавање, као и подстицај образованом становништву и подстицај развоја високошколских установа. Тако, већина земаља ОЕЦД-а експлицитно је развила националне стратегије за привлачење страних студената.

Разлика између наведена три различита профила талентованих миграната је важна за иновације у односу на претходна вредновања. Заправо, атрактивности земље за различите типове талената увелико варирају, чинећи их фундаменталним за разликовање радника са мастер или докторским квалификацијама, предузетника и студената (Tuccio, 2019).

Управљање талентима је област која се брзо развија, иако се води озбиљна дебата о концептуалном оквиру, дефиницији, контексту и критеријумима о пракси управљања талентима (Acar, Yener, 2016). Осим тога, ефикасност и вредност организације нису опсежно вредновани ни у националном ни у међународном контексту. Управљање талентима је од стратешког значаја за компаније, а концепт је разјашњен у неколико теорија и перспектива.

Теорија људских потреба и детерминанте привлачења талената

*„Твој дом је тамо где су
спокојне твоје мисли”*
Абрахам Маслов

Абрахам Маслов је први 1943. представио концепт *хијерархија потреба*, касније изражен графички као пирамидални облик и језгро познате теорије *Масловљева пирамида*, чија је популарност задржана до данас. По тој теорији људске потребе су организоване на пет нивоа: биолошке потребе; потребе за сигурношћу; потребе за припадањем; потребе за поштовањем; потребе самоактуализације (тежње за остварењем својих могућности и исказивањем на професионалном плану). Теорија произлази из Масловљеве психолошке идеје да се деловање људи рађа од њихове мотивације усмерене према циљу задовољавања одређених потреба (Маслов, 1982). На врху пирамиде је, дакле, потреба за самоостварењем: моралност, креативност, спонтаност, решавање проблема, мањак предрасуда и потреба да испуните све ваше потенцијале (са таквима

желим да се дружим). Ове потребе се налазе, *de facto*, и у мотивацији за кретањем у професионалној и у географској мобилности људи. Најталентованији, најхрабрији и они који су спремни на могући ризик првенствено учествују у обе врсте мобилности.

Када је реч о мобилности талената, могуће је идентификовати две велике групе детерминанти које мотивишу квалификоване појединце да се преселе у другу земљу: с једне стране, могућности запослења и зараде; с друге стране, нематеријални мотиви и погодности. У зависности од индивидуалних карактеристика (као што су старост, пол и образовање) потенцијалног мигранта, појединац различито реагује на подстицаје имајући у виду личну ситуацију, искуство које је имао у прошлости и очекивања у будућности. Осим тога, значајна је и географска удаљеност одредишне земље од земље порекла потенцијалног мигранта.⁴

У студији *Measuring and Assessing Talent Attractiveness in OECD Countries* (OECD, 2019), прилагођавањем концептуалног оквира више аутора (Solimano 2008; Silvanto, Ryan, 2014), наведено је седам група фактора који утичу на процес доношења одлука миграната о избору дестинације. Могуће је разликовати два сета новчане одреднице – квалитет могућности, приход и порез, три сета нематеријалних покретача – окружење вештинама, инклузивност, квалитет живота, и две димензије које се налазе између – будућег изгледа и породичног окружења. Осим тога, приступачност земаља у смислу миграционе политике треба такође узети у обзир. У ствари, чак и ако су земље изузетно атрактивне у погледу могућности за посао/студирање или квалитет живота, имиграцијске политике могу ограничити приступ миграната, а самим тим и увелико поткопавају њихову атрактивност. Све у свему, ова структура фактора даје свеобухватну слику сложеног феномена мобилности талената. Већина аутора је сагласна да су запошљавање и квалитет могућности једна од најочигледнијих и најутицајнијих одредница људске мобилности (DaVanzo, 1978; Greenwood, 2014). Појединци мигрирају тамо где су могућности велике. За висококвалификоване особе, с обзиром на квалитет могућности у иностранству, посебно је важно да су њихови изгледи за запослење код куће већ релативно високи. Одлука појединаца да се преселе у страну земљу повезана је са њиховом жељом да се побољшају услови запошљавања (Bartolini, Gropas, Triandafyllidou, 2017; Tuccio, 2019).

Показатељи привлачности за таленте, коришћени у студијама Секретаријата ОЕЦД, укључују варијабле специфичне за професионални профил, које су усмерене на различите категорије талентованих миграната. Варијабле

⁴ Миграције детерминишу потисни (push) и привлачни (pull) фактори економске, еколошке, климатске природе и не-економске природе. Разлике у висини дохотка, у приступу тржишту рада, у налажењу одговарајућих послова, у условима за напредак у професији, у приступу квалитетном образовању, изграђености свеколике инфраструктуре, у нивоу животног стандарда. Разлике у изграђености институција, владавини права, ефикасности судства, нивоу корупције и криминала, безбедности.

сложених показатеља нису идентичне за све профиле, али одражавају специфичност детерминанти миграције сваке категорије. За сваки профил миграната, показатељи садрже између 22 и 24 варијабле које се односе и на економске и на нематеријалне факторе (ОЕЦД, 2019).

Индикатори су груписани, дакле, у седам димензија, од којих свака представља посебан аспект привлачности за таленте (ОЕЦД, 2019): (1) квалитет могућности, (2) приход и порези, (3) будући изгледи, (4) породично окружење, (5) окружење вештинама, (6) укључивост и (7) квалитет живота. Осим тога, обухваћена је свеобухватна димензија приступачности земље у смислу политике и праксе за пријем како би се узела у обзир приступачност за добијање визе и боравишне дозволе у одлукама о међународној мобилности. Како би се одабрале варијабле за сваку димензију привлачности за таленте, ОЕЦД-ови показатељи привлачности за таленте односе се на најраширенији канал у свакој одредишној земљи. За висококвалификоване стране раднике користе се привремени програми виза, а не стални програми, будући да је већина сталних економских миграната раније имала привремене визе, а и ради упоредивости, јер само неколико земаља ОЕЦД-а има директне канале за насељавање. Мигранти, када је у питању трансфер унутар компанија, искључени су из анализе, будући да њихова мобилност више одражава избор послодавца него личне преференције.

Привлачност земаља ОЕЦД-а за талентоване раднике

Земље ОЕЦД-а имају различите степене привлачности за висококвалификоване раднике. Пре него што се узме у обзир вероватноћа добијања визе за жељено одредиште, САД остварују највише резултате, због јаке економије и ефикасног тржишта рада, одличних оцена за „квалитет могућности” и „приходе и порез”. У исто време, земља такође има посебно добре погодности, са јединственим „окружењем вештинама” и пријатним „квалитетом живота”. Аустралија и Нови Зеланд помно их прате, иако је њихов високи пласман заслужан углавном за статус врло инклузивног друштва и повољне „будуће изгледе”. Следе их Канада, Шведска, Ирска, Швајцарска, Норвешка, Холандија и Велика Британија. Све ове земље имају заједнички именоватељ – висок животни стандард и одличне вештине, док се разликују у погледу економског окружења и политичког приступа миграцијама. Насупрот томе, земље ОЕЦД-а које лошије пролазе када је у питању привлачење најквалификованијих радника генерално имају лоше окружење (ОЕЦД, 2019).

Ово је у складу са хипотезом агломерације о мобилности талената: висококвалификоване раднике привлаче други висококвалификовани људи, стварајући мултипликативни ефекат који је у основи технолошких пробоја и развоја. Земље мање привлачне потенцијалним висококвалификованим имигрантским радницима су Израел, Италија, Грчка, Мексико и Турска. Након што се

узме у обзир приступачност земаља ОЕЦД-а у смислу политике и праксе за пријем, Сједињене Државе губе своју водећу позицију у корист Аустралије, која има ниже стопе одбијања и мање рестриктивне квоте за високо квалификоване особе. Канада и Нови Зеланд су такође кажњени релативно високим стопама одбијања. Све у свему, само неколико земаља – попут Шведске, Швајцарске, Луксембурга и Словеније – имају миграционе системе који не умањују њихову пожељност за мигранте. Као такве, након што се политике узму у обзир, првих пет најатрактивнијих земаља ОЕЦД-а за висококвалификоване раднике су Аустралија, Шведска, Швајцарска, Нови Зеланд и Канада (ОЕСД, 2019). Насупрот томе, нема промена у положају земаља на дну лествице, осим Пољске која пада испод Израела због споријег времена обраде.

Привлачност земаља ОЕЦД-а за предузетнике

У погледу привлачности земаља ОЕЦД-а за предузетнике рођене у иностранству, пет најефикаснијих економија издвајају се као најатрактивније дестинације за талентоване раднике – предузетнике. Пре него што се узме у обзир политика и пракса при пријему, то су Канада, Нови Зеланд, Ирска, Швајцарска и Сједињене Државе. Све ове земље деле високе оцене у погледу квалитета могућности у смислу лакоће пословања, отворености трговине и регулативе запошљавања и тржишта производа. Једини изузетак је Швајцарска, која ипак заузима своју позицију због најнижих корпоративних пореза у читавом подручју ОЕЦД-а (ОЕСД, 2019). Након што се уведе вероватноћа добијања предузетничке визе, САД и Ирска испадају из првих пет најатрактивнијих земаља, а наместо њих долазе Шведска и Норвешка. САД имају високе захтеве за своју имигрантску предузетничку визу *ЕВ-5*: минимална потребна улагања су 1.000.000 УСД, а најмањи број радних места која улагање мора отворити или очувати је 10. Нордијске земље (Шведска, Норвешка, Финска и Данска) побољшавају своју атрактивност захваљујући ниским инвестиционим захтевима за предузетнике.

Привлачност земаља ОЕЦД-а за студенте

У поређењу са високообразованим радницима и предузетницима, стране студенте потенцијално привлачи другачији скуп земаља. Пре разматрања стварних могућности пријема, првих пет земаља су Норвешка, САД, Швајцарска, Канада и Аустралија. Конкретно, Сједињене Државе, Канада и Аустралија – као и друге земље у којима се енглески језик широко говори (Уједињено Краљевство и Нови Зеланд) – постижу високе оцене за димензију „окружење вештинама”, због употребе енглеског језика, као и њихових расхода на знање и терцијарног образовања. Норвешка, Немачка и Швајцарска, насупрот томе, доминирају димензијом „прихода и пореза”, захваљујући студентским визама

које омогућавају страним студентима широк приступ послу током студија, као и примени исте висине школарина на домаће и стране студенте. Димензија будућих изгледа повољнија је у земљама попут Француске и Италије, које омогућавају лак прелазак на радне дозволе након дипломирања. Узимајући у обзир вероватноћу добијања студентске визе, кажњавају се Сједињене Државе, Канада и Аустралија. Насупрот томе, с обзиром на релативно ниске универзитетске школарине за стране студенте, земље попут Француске, Швајцарске и Исланда побољшавају своју укупну привлачност за стране студенте. Најмање привлачне земље за стране студенте су Чиле, Израел, Грчка, Мексико и Турска (OECD, 2019).

Кључна улога миграцијских политика и управљање талентима

Јавне политике и пракса пријема чине велику разлику у одређивању оптималног избора локације талентованих миграната. Међутим, ОЕЦД-ови показатељи привлачности за таленте укључују и даље информације о миграцијским политикама, попут праксе поновног окупљања породице и лакоће статусне промене из привремене у трајну. Коришћење такве детаљности показатеља омогућава симулацију како би земље прошле ако би њихова укупна миграцијска политика била најповољнија у свим димензијама. Први и главни закључак овде је да политике играју веома важну улогу. За већину земаља усвајање повољнијих пакета политика заиста би омогућило да скоче на врх листе и постану најбоља земља, посебно за стране студенте и талентоване раднике. За предузетнике и инвеститоре, ефекат је нешто слабији, али и даље веома важан.

Данас се перцепција активности управљања талентима разликује од компаније до компаније. Тешко је пронаћи и привући запослене таленте јер је то најугроженији ресурс за организације. Поред тога, организације се такође суочавају са проблемима стварања повољног пословног окружења за нову талентовану генерацију. Управљање талентима је област која је настала након ратова за таленте, што је резултирало да организације ипак имају разлике и сукобе у пракси. Управљање талентима важан је елемент стратешких људских ресурса који доводи до разлика у перцепцији поштовања организације. Неке организације, које описују функцију обуке и развоја људских ресурса у оквиру управљања талентима, дефинишу програме управљања талентима као повећање вредности бренда организација и стварање свести. Флексибилност и отвореност су важни унутар компаније. Управљање талентима се практично преклапа у свим активностима управљања људским ресурсима, попут запошљавања, одабира посленика, развоја, награђивања итд. (Asar, Yener, 2016). Стратешко планирање радне снаге је камен темељац управљања људским ресурсима заснованим на чињеницама. Ова дисциплина омогућава јавним и приватним организацијама да утврде ризик од својих талената (величину празнине или вишка) и његову хитност – а затим да уклоне ове неравнотеже одговарајућим сетом мера.

Нужност унапређења конкурентности Србије за таленте

Широм света, пандемија *Covid 19* која дуго траје и енергетска криза на помолу изазвале су велике пословне промене дотичући сваку привреду. Дубоки помаци на глобалном тржишту уводе нову еру сложености, неизвесности и промена за компаније. Пораст интернета и сродне технологије убрзали су ове тржишне промене, успоравајући пословне стратегије, моделе и процесе. Промене су дубоко потресле и тржиште рада и с тим у вези међународне миграције.

Годишњи број имиграната из Србије, само у државе чланице ОЕЦД, од 2007. до 2015. више је него удвостручен. У 2016. мигрантска криза је довела до пада броја имиграната да би од 2017. поново дошло до његовог умереног годишњег раста, достигавши 39 хиљада у 2019. години (OECD et al., 2021). Кључне одреднице најновијих миграција радне снаге из Србије јесу, пре свега, под дејством кретања тражње на европском и међународном тржишту рада за високообразованом и стручном радном снагом. Талентовани, креативни млади професионалци били су посебно тражени. Пандемија *Covid 19* је потпуно прекренула свакодневни живот.⁵ То се догодило на индивидуалном нивоу, али и на већим друштвеним, економским и политичким нивоима. Иако нико не зна колико ће трајати, пандемија ће се на крају завршити. Многе промене које су се догодиле као одговор на вирус вероватно ће се вратити у нормалу. Неке ствари се, међутим, никада не могу вратити онаквима какве су биле.

То би могло трајно утицати на разне пословне секторе, укључујући повећану доминацију великих технолошких компанија. Криза пандемије *Covid 19* би могла да буде главни догађај века који радикално мења свет током времена. Коронавирус је довео до испољавања бројних недостатака у начину функционисања светске економије. Изградња стабилније структуре за глобалну трговину могла би донети озбиљне промене у функционисању ланца снабдевања, или већег ослањања на сопствене снаге. Постоји могућност и за политичку „револуцију” која би променила равнотежу снага у безброј земаља. Ова револуција могла би довести до праведнијег друштва, већег степена солидарности, или, можда, пораста ауторитарности и диктаторских система. То ће се свакако одразити и у сфери међународних миграција. Могу се очекивати неке рестриктивне, регулаторне мере, а за неке профиле кадрова подстицајне. „Рат за таленте” ће се у мањој мери наставити. Таленти су увек тражени у кризним ситуацијама.

⁵ Криза *Covid 19* изазвала је најоштрији пад миграционих токова ка ОЕЦД-у, за више од 30%. Са око 3,7 милиона, перманентна миграција у земље ОЕЦД-а у 2020. била је на најнижем нивоу од 2003. године. Све категорије трајних миграција су забележиле пад у 2020. години. Највећи пад су забележиле породичне миграције, за више од 35%. Хуманитарни миграциони токови су такође били озбиљно погођени, посебно у САД и Канаду. Радна миграција и слободна мобилност регистровани су укупан пад од око 24% и 17%, респективно. Све главне земље порекла имиграната забележиле су двоцифрен пад перманентних миграција у 2020. години (OECD et al., 2021). Број страних студената је такође драстично пао.

Сваке године око 14.000 држављана Србије оде на студије у иностранство, на свим нивоима. На списку земаља где студенти из Србије најчешће одлазе да студирају су Италија, Немачка, Мађарска, Грчка, Словенија, Велика Британија, САД и Канада.⁶ Већина њих су потенцијални емигранти. Емиграција, уз одсуство циркуларних миграција, за земљу порекла миграната има негативне импликације.⁷

До 2019. године питања емиграције младих и образованих из наше земље нису била на политичкој агенди надлежних органа Републике Србије. Иначе, предуслов за успешно управљање економским миграцијама јесте формулисање јасне и кохерентне стратегије, стварање правног и институционалног оквира за имплементацију, доследно и свеобухватно спровођење мера и активности и обезбеђивање ефикасне координације између свих укључених актера. Тако, у марту 2020. године Влада Републике Србије усвојила је Стратегију о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године. Општи циљ Стратегије је стварање привредног и друштвеног амбијента за успоравање одласка радно способног становништва, јачање веза са дијаспором, подстицање повратних и циркуларних миграција, као и привлачење странаца различитих образовних профила. Посебни циљеви су: (а) изградња и јачање институционалних капацитета за праћење и унапређење квалитета података о економским миграцијама; (б) унапређење услова живота и рада у привредном и друштвеном сектору; (в) усклађивање система образовања са потребама привреде, са акцентом на праћење иновација које носи са собом четврта индустријска револуција, посебно у сфери развијања нових занимања и стручних профила и стварање услова за привлачење страних студената; (г) унапређење сарадње дијаспоре и матице и подстицање транснационалног предузетништва; (д) стварање услова за праћење, подстицање и подршку циркуларним и повратним миграцијама, (ђ) стварање услова за ефикасније управљање унутрашњим миграционим токовима.

Креирање ефикасних мера за управљање економским миграцијама једно је од највећих изазова јавних политика Републике Србије. Влада је у септембру 2021. године донела трогодишњи акциони план за спровођење ове стратегије (2021–2023). Да би се циљеви постављени Акционим планом и остварили, не-

⁶ Telegraf.rs / RTS (<https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/3111585-gde-se-iz-srbije-najvise-ide-na-studije-amerika-nije-na-prvom-mestu>).

⁷ Губитак потенцијалних предузетника; емигрирају углавном најспособнији и спремни да преузму пословни ризик. Нето емиграција може довести до веће несташице кључних профила високостручних и квалификованих радника (лекари, медицинске сестре, инжењери, стручни радници). Губитак поверења у економију; људи теже да је напусте радије него да остану у матичној држави. Нематеријални трошкови: ако млади квалификовани радници емигрирају, то може утицати на политичке и друштвене институције – са нижом заступљеношћу младих академица у њима. Према подацима ММФ-а, „контрола корупције, глас разума и одговорности, владавина права, и показатељи ефективности владе, тренутно су сви слабији у земљама југоисточне Европе, које се такође суочавају са већим издацима више образованих људи него у ранијим годинама” (IMF, 20 July 2016). Нижи привредни раст.

опходно је знатно активније створити повољан амбијент за такав развој догађаја – будући да су добровољне „миграције узрок и последица глобализације, а њихови ефекти на земљу порекла миграната зависе од унутрашњих фактора у тој земљи” – изградњом релевантних капацитета за задржавање и привлачење талената. Међутим, без одговарајуће координације свих државних ресора и институција тешко је обезбедити видљивији успех заједничког пројекта дијаспоре и матичне државе. С друге стране, цивилни сектор и медији требало би да имају значајно већу улогу у задржавању и привлачењу талената из дијаспоре у матичну државу. Дијаспора је слабо видљива на политичкој агенди Владе Републике Србије.

Приоритети јавних политика од стратегијског значаја треба да су усмерени на отклањање слабости које су у Индексу глобалне конкурентности за таленте (GTСI – Global Talent Competitiveness Index) за 2021. годину јасно приказане. Полази се од претпоставке да се предузетнички таленат не може свести само на неке урођене квалитете који се могу наћи код оснивача успешних пословних компанија и појединих лидера. Јер, постоје услови под којима таленти за предузетништво могу да напредују и да се стимулишу. Постоје и моменти под којима ће се таленти гушити, остати неискоришћени или губити као ресурс. Стубови *input*-а у GTСI инспирисани су квалитетним могућностима (Enable) и чиниоцима који привлаче (Attract), доприносе расту (Grow) и задржавању (Retain) талената које корпорације користе у управљању кадровима.

Индекс глобалне конкурентности за таленте за 2021. годину

Индекс глобалне конкурентности за таленте (GTСI) објављен је 28. октобра 2021. године у граду Фонтенблоу (Француска) у издању Европског института за бизнис администрацију (Institut Européen d'Administration des Affaires, познат као INSEAD). У контексту GTСI, конкурентност једне земље за таленте представља скуп јавних политика и примера добре управљачке праксе који пружа могућност датој земљи да развије, привлачи и оснажи људски капитал у сврху раста продуктивности и просперитета њене привреде.

Као најзначајнији чиниоци *инпута* издвајају се: (а) квалитет могућности деловања у привреди – регулаторни миље; тржишни амбијент, пословни и радни амбијент; (б) привлачни чиниоци – отвореност за кретање фактора производње, интерно и екстерно; (в) основни фактори привредног раста – формално образовање, целоживотно учење; приступ могућностима раста, и (г) одрживи развој и стил живота. Што се тиче *аутпута*, ту су високостручни и високообразовани кадрови, који најчешће из мање развијених економија „одлепршају” у развијене економије и привлачне градове.

Када је Србија у питању, по глобалној конкурентности за таленте налази се на 58. позицији од укупно 134 земље које обухвата Извештај 2021. године,

што у односу на претходну годину представља благо побољшање. По областима ситуација је следећа:

Прво, полазни индикатори „регулаторни миље” и „ефикасност владе” Републике Србије нашли су се на 69. и 71. позицији, респективно, од 134 земље;⁸ у области тржишног амбијента: Србија је по индикатору „обим тржишне доминације” на 112. позицији, а по индикатору „развој кластера” на 96. позицији. У области тржишта рада: индикатори „однос уније послодаваца и света рада” (102); и „професионални менаџмент” (113. позиција) заслужују посебну пажњу надлежних органа. Друго, када је реч о привлачним чиниоцима, треба посебно истаћи озбиљност следећих индикатора: „привлачење умова” (124. позиција); и „социјална мобилност” (111). Треће, у области могућности раста (јачања капацитета), пажњу привлаче следећи индикатори: „рангирање универзитета” (71. позиција – погоршање у односу на претходни Извештај за 6 места); „целоживотно учење” (62 – побољшање у односу на претходни Извештај); „обучавање радника” (111. позиција – погоршање) и „коришћење виртуелних социјалних...” (87) и „... професионалних мрежа” (73). Четврто, у области задржавања кадрова, посебну пажњу треба посветити следећим индикаторима: „одрживи раст” (84); „социјална заштита” (95); „задржавање кадрова у земљи” (126) и „заштита људских права” (95). Пето, у области стручних и техничких вештина, индикатор „значај образовног система за привреду” (87) такође заслужује пажњу. Шесто, у области глобалног знања и вештина, треба истаћи индикатор „доступност стручних и менаџерских кадрова” (78. позиција). Извештај о глобалној конкурентности за таленте сугерише неопходност већих напора надлежних органа како би Србија достигла бољу позицију и постала привлачнија за таленте.

Кључне поруке из индекса глобалне конкурентности за таленте су: (1) издвајање талената од осталог дела активног становништва се повећава. Постоји корелациона веза између повећања дохотка по становнику и повећања удела талената; (2) питање талената је постало мејнстрим брига компанија, народа и градова; (3) предузетнички таленат може допринети и проширењу и смањењу неједнакости. Предузетнички таленат игра виталну улогу у мањим фирмама (које су од кључног значаја за отварање нових радних места), као и старт-аповима (кључним за иновације); наравно, предузетнички таленат има кључну улогу и у великим организацијама, па и у извршној власти; следи да екосистеми треба да побољшају и повећају своје напоре како би привукли, неговали и задржали више предузетничких талената. Јавне политике су од пресудне важности у остваривању ових циљева; (4) у настајању су нови приступи у сврху подстицања предузетничких талената; у фокусу су системи управљања талентима; у том погледу, креиране су различите стратегије управљања тален-

⁸ Међутим, Извештај Европске комисије о напретку Србије 2021. године, поред осталог, истиче много снажније потребу адекватне примене правне регулативе – владавину права, оштрију борбу против корупције и ширу примену целоживотног учења (ЕС, 2021).

тима; (5) дигитализација и глобализација ће повећати улогу предузетничког талента, јер ће будућност пословања радикално утицати на динамику ширења вештачке интелигенције (дигитализација сама храни интернет, велики обим података и дубоко учење), проценат стално плаћених радника ће наставити да се смањује, а број слободних агената ће порасти. Истовремено, нови пословни модели ће се појавити за таленте.

Градови ће играти све важнију улогу као чворишта за предузетничке таленте. Јер, таленат за предузетништво је уско везан за иновације, изградњу и управљање динамичним и отвореним екосистемима који ће бити све важнији део изградње предузетничке културе и стања свести. Већ је пресудна улога талената, по градовима и регионима. Исто тако, инкубатори и акцелератори ће добити све више и више на значају. Тренутно, већина градова има тенденцију да сачини стратегије за таленте, по сличним критеријумима. Београд се налази на 94. позицији од укупно 155 градова које обухвата анализирани Извештај о глобалној конкурентности за таленте (што значи напредак за 19 места у односу на претходни Извештај).

Предности мањих градова и научно-технолошких центара

Рангирање градова одражава три различите врсте ситуација у водећим проучаваним земљама. Прво, државе и градови у првих десет на ранг листи користе стратегију која наглашава привлачење талената. То су Сингапур (2), затим Данска, нордијске земље, Шведска, Финска и Исланд; плус Луксембург, Холандија и Велика Британија. Многе од њих, посебно у Европи, имају дугу историју неговања јаким образовних система. „Они имају приход, имају ресурсе, имају инфраструктуру. Само су им потребни људи које њихова демографија не генерише” (INSEAD, 2021). Друго, велике индустријске земље, сврстане даље у првих 20 у рангу, имају добро успостављену традицију имиграције за привлачење талената, попут САД-а (9), Канаде (11) и Аустралије (15). Треће, то је ситуација у земљама у развоју којима су потребни таленти за изградњу инфраструктуре, развој економије и подизање раста БДП-а. У овој групи се налази Србија, рангирана на 58. позицији, која има извесну развојну перспективу, уколико ефикасно имплементира циљеве и мере за њихово остварење постављене у Стратегији о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године. Научно-технолошки паркови јесу врста индустријског парка. Они представљају агломерацију малих и средњих предузећа у домену високих технологија (дефинисаних према OECD-у као предузећа која у истраживање и развој улажу више од 8% својих укупних расхода), повезану са образовним или истраживачким институцијама, обезбеђују инфраструктуру и услуге за активности окупљених малих и средњих предузећа, првенствено некретнине и пословни простор, олакшавају процес трансфера технологије, и намењени су подстицању привредног развоја региона у ком се налазе.

У научно-технолошком парку се окупљеним фирмама пружа читав спектар услуга које им доносе битне предности у односу на конкуренцију. Циљ оснивања парка јесте реиндустријализација, регионални развој и стварање синергије. Правно окружење научно-технолошког парка представља један од најбитнијих фактора који треба посебно имати у виду. Под овим се подразумева опсег делатности, право власништва над интелектуалном својином, једноставност отварања и затварања фирми унутар парка, пореске погодности, и финансирање паркова и фирми у њима.

Ниш је, трећи град по величини у Србији (после Београда и Новог Сада), највећи град на југу Републике Србије. На подручју града Ниша је, према попису из 2011, живело 260.237 становника. Ниш је био административни, војни и трговински центар различитих држава и царстава којима је, током своје дуге историје, припадао. Географски положај Ниша учинио га је стратешки важним и тиме примамљивим градом за многе освајаче. Од Турака је ослобођен 1878. године и од тада се поново налази у саставу Србије, с кратким прекидима у току Првог и Другог светског рата, када је био под окупацијом. На територији Ниша налази се међународни аеродром *Константин Велики*. Важан је привредни, универзитетски, културни, верски и политички центар Србије. Нишки универзитет, основан 1965. године, има 14 факултета и око 30.000 студената, а у граду се налази Научно-технолошки парк који израста у стециште старт-апова привлачних за ангажовање младих тален-тованих предузетника.

Закључак и поуке из примера добре управљачке праксе

Основна порука која произлази из анализе јесте велика хетерогеност концепата привлачности за таленте. Заиста, ниједна земља није неприкосновени добитник или губитник у индексу, као што ниједна земља није потпуно искључена из глобалне конкуренције за таленте (OECD, 2019). Насупрот томе, земље имају различите степене привлачности за различите врсте талентованих миграната, као и за различите димензије мобилности талената. Криза талената захтева храбре одговоре. Вештине за послове са израженом тражњом морају се даље развијати. Тражња ће бити највећа за добро образоване стручњаке, техничаре и менаџере. Широм света – у развијеним, новоиндустријализованим земљама, земљама БРИКС-а и земљама у развоју – потражња за овим занимањима расте. Професионалци ће и даље бити посебно тражени од компанија у трговини, транспорту и комуникацијама у земљама у развоју, укључујући Србију.⁹ Истраживање и развој у здравству (R&D) генерисаће огромну по-

⁹ Извршна власт Србије би требало, у оквиру реализације напред поменуте Стратегије, да посвети посебну пажњу каријерно оствареним стручњацима у дијаспори (*overachievers*), са циљем да их ангажује у заједничке пословне подухвате и да заједно обезбеде одговарајуће услове за повратак у отаџбину, нарочито за кључне области истраживања и развоја, као што су транспортна, дигитална, енергетска инфраструктура и питања здравства, образовања и животне средине.

тражњу за квалификованом радном снагом широм света, рударским компанијама ће бити потребни планери пројеката, а веб дизајнери ће бити све више тражени у многим индустријама, вештачка интелигенција вапи за талентима. Потражња за другим мање сложеним пословима ће се смањивати јер их технологије чине застарелим. Попуњавање позиција са већом потражњом захтеваће побољшању и опсежнију стручну обуку. Да би у годинама које долазе могли да се запосле, дипломци морају бити технолошки писмени и стећи преносиве, међукултурне вештине учења.

У креирању и усавршавању јавних политика Републике Србије, које ће бити у функцији убрзања свеукупног развоја, посебну пажњу би требало обратити на следеће: стварање одговарајућег правног и институционалног оквира за имплементацију Стратегије, доследно и свеобухватно спровођење мера и активности и обезбеђивање ефикасне координације између свих укључених актера. Кључне препоруке за измену политике или израду програма могле би се груписати на следећи начин: (1) ускладити систем образовања са потребама тржишта рада, са акцентом на праћење иновација које носи са собом четврта индустријска револуција, посебно у сфери развијања нових занимања и стручних профила и стварања услова за привлачење страних студената; побољшати приступ посленицима у области истраживања и развоја; (2) посветити знатно више пажње талентима; (3) изградити бољи информациони систем; подстицати одржавање постојећих и стварање нових професионалних мрежа, које ће осигурати сарадњу између матичне државе и дијаспоре. Израда пројеката за улагање дијаспоре у привреду Србије је од значајне важности.¹⁰ Током протекле деценије, многе владе и друге организације покренуле су програме за подстицање емиграната и њихових потомака да инвестирају у својим матичним земљама (Newland, Tanaka, 2010), Међутим, највећи број емиграционих земаља, укључујући Србију, програме и конкретне пројекте за узајамну сарадњу са дијаспором – не поседују. Србију карактеришу (Гречић, 2019): (1) недостатак видљивости дијаспоре, тако да корпоративни сектор матичне државе није ни свестан њеног неискоришћеног потенцијала, (2) корупција у матичној држави, (3) неразумевање за локалне потребе, (4) везе са земљом порекла бледе због асимилације у земљи дестинације (земљи имиграције), (5) остали фактори практичне природе, као што су разлике у културном контексту и други фактори – такође делују. Данас постоји недостатак поверења код корпоративног сектора, како у земљи порекла тако и у земљи дестинације. Поверење

¹⁰ Директне инвестиције дијаспоре (ДИД) су супериорније у односу на традиционалне СДИ на много начина. Успешни примери повратка припадника дијаспоре у Ирској и Бангалору (у Индији) одражавају стварни и потенцијални утицај овог облика директних инвестиција дијаспоре коришћењем транснационалних мрежа. Дознаке, циркуларна миграција и прилив умова су делови тих мрежа који могу послужити у сврху свеукупног развоја земаља порекла. Ови делови су такође природни предуслов за ДИД, ресурс који може да послужи као побољшање и традиционалних страних инвестиција. ДИД то чине тиме што смањују неизвесност између инвеститора и инвестиција због претходно постојећих социјалних и емоционалних веза (Ardivino, 2009: 16).

треба да се изгради како би односи између земаља порекла миграната и земаља дестинације били бољи и сарадња била више одржива.

Фактори који детерминишу капацитет задржавања младих талентованих људи су бројни. Поред стварања политичког оквира и свеопшних услова за задржавање талената, у истраживање и развој се мора улагати више. Улагања нису само у новчаном облику већ и у посвећености питањима о којима је овде реч. Фокус би морао да буде усмерен на допринос наших талената иновативном систему земље и на начине њихове сарадње са посленицима науке и технологије из дијаспоре. У погледу практичних сугестија за креаторе политике, овај приступ може се сажети на следећи начин (Kuznetsov, 2013): фокус на каријерно остварене појединце; формирање лидерске групе из дијаспоре и матичне државе; олакшице за формирање партнерства између дијаспоре и групе локалних реформски оријентисаних агенција; подршка иницијативама из дијаспоре, које имају јасно дефинисане пројекте и препознатљиве резултате. Србија би морала да превазиђе бројне слабости, као што су низак ниво укупних и буџетских улагања у истраживање и иновације; одсуство стратешког управљања; мали број истраживача у привреди; одсуство механизма за сарадњу науке и привреде; мали број патената и техничких решења (ЕС, 2021).

ЛИТЕРАТУРА

- Acar, P., Yener, M. I. (2016): „Theoretical journey of talent management: egalitarian and elitist approach“, *Journal of Management Marketing and Logistics*, Vol. 3 (3), pp. 284-290.
- Ardovino, M. (2009): „DDI: Direct Diaspora Investment- The Untapped Resource for Development“, *Technical Report*, United States Agency for International Development.
- Artuc, E. et al. (2015): “A Global Assessment of Human Capital Mobility: The Role of NonOECD Destinations”, *World Development*, Vol. 65, pp. 6-26,
- Bartolini, L., R. Gropas, A. Triandafyllidou (2017): “Drivers of highly skilled mobility from Southern Europe: escaping the crisis and emancipating oneself”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 43 (4), pp. 652-673.
- Becker, G. (1964): *Human Capital*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Boeri, T. et al. (eds.) (2012): *Brain Drain and Brain Gain: The Global Competition to Attract High-skilled Migrants*, Oxford: Oxford University Press.
- Cho, K. (2009): „Re-skilling Europe for the new global knowledge economy“, *Economics & Finance*, April 26.
- Czaika, M., Parsons, C. (2015): „The Gravity of High-Skilled Migration Policies“. *IMI Working Paper* 110, May, University of Oxford.
- DaVanzo, J. (1978): “Does Unemployment Affect Migration? Evidence from Micro Data”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 60(4).
- D’Costa, A. (2008): “The international mobility of technical talent: trends and development implications”, in Solimano, A. (ed.), *The international mobility of talent: Types, causes, and development*, Oxford: Oxford University Press.
- Dumont, J., G. Spielvogel, S. Widmaier (2010): “International Migrants in Developed, Emerging and Developing Countries: An Extended Profile”, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 114, OECD Publishing, Paris,
- EC (2021), “Serbia 2021 Report”, *Commission Staff Working Document*, No. SWD (2021) 288 final, European Commission, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021ISC0288&qid=1634841568127>(Strasbourg, 19.10. 2021).

- Gagné, F. (2006): "Understanding the complete choreography of talent development through DMGT-analysis", in *International Handbook of Giftedness and Talent*, Oxford: Elsevier Science.
- Greenwood, M. (2014): "Migration and Labor Market Opportunities", in *Handbook of Regional Science, Springer Berlin Heidelberg*, Berlin, Heidelberg.
- INSEAD (2021): *The Global Talent Competitiveness Index 2021: Talent Competitiveness in Times of COVID*, Fontainebleau, France.
- INSEAD (2020): *The Global Talent Competitiveness Index 2020*. INSEAD, Fontainebleau.
- Kang, B., Y. Sato, Y. Ueki (2017): "Mobility of Highly Skilled Retirees from Japan to the Republic of Korea and Taiwan", *ERIA Discussion Paper No. DP-2016-31*, <https://econpapers.repec.org/paper/erawpaper/dp-2016-31.htm> (приступ 20.11. 2020).
- Kerr, S. et al. (2017): "High-Skilled Migration and Agglomeration", *Annual Review of Economics*, Vol. 9(1), pp. 201-234.
- Kerr, S. et al. (2016): "Global Talent Flows", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 30 (4), pp. 83-106.
- Kuznetsov, Y. (ed) (2013): *How Can Talent Abroad Induce Development at Home? Towards a Pragmatic Diaspora Agenda*, Washington, DC: Policy Migration Institute.
- Maslov, Abraham H. (1982): *Motivacija i ličnost*, Beograd: Nolit.
- Newland, K., Hiroyuki, T. (2010): *Mobilizing Diaspora Entrepreneurship for Development*, Washington, DC: Migration Policy Institute.
- OECD (2021): *Competitiveness in South East Europe 2021: A Policy Outlook, Competitiveness and Private Sector Development*, OECD Publishing, Paris,
- OECD et al. (2021): *International Migration Outlook 2021*, OECD Publishing, Paris.
- OECD/Bertelsmann Stiftung (2019): *Migration Policy Debates*, No. 19, Мау, доступно на <https://www.oecd.org/migration/mig/migration-policy-debates-19.pdf>.
- Parsons, C. et al. (2014): "Conceptualising international high-skilled migration", *International Migration Institute Working Paper Series* No. 104.
- Shachar, A. (2006): "The race for talent: highly skilled migrants and competitive immigration regimes", *New York University Law Review*, Vol. 81 (148), pp. 148-206.
- Silvanto, S., J. Ryan (2014): "Relocation branding: a strategic framework for attracting talent from abroad", *Journal of Global Mobility: The Home of Expatriate Management Research*, Vol. 2 (1), pp. 102-120.
- Solimano, A. (2008): *The International Mobility of Talent: Types, Causes, and Development Impact*, Oxford University Press, Oxford (цитирано према Tuccio M., 2019).
- Stahl, G. (2007): *Talent management: Building and sustaining a strong talent pipeline*, INSEAD, September (доступно на: <https://knowledge.insead.edu/leadership-management/talent-management/building-and-sustaining-a-strong-talent-pipe-line-2050>).
- Tansley, C. (2011): "What do we mean by the term "talent" in talent management?", *Industrial and Commercial Training*, Vol. 43 (5), pp. 266-274.
- Tuccio M. (2019): *Measuring and Assessing Talent Attractiveness in OECD Countries*, OECD Publishing, Paris.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017), *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*, Working Paper, No. ESA/P/WP/248.
- Wellins, R-S., Smith, A.B., S. Erker (2017): "Nine best practices for effective talent management", *Whiter Paper, Development Dimensions International, Inc.*
- World Economic Forum (2011): *Global Talent Risk – Seven Responses*. World Economic Forum in collaboration with Boston Consulting Group. Retrieved December 6, 2017 from: https://www.mintzukunftschaffen.de/uploads/media/StudieBCG_WEF_01.pdf.
- Влада Републике Србије (2020): *Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године*, „Службени гласник РС“, број 21 од 6. марта.
- Гречић, В. (2019): *Српска стваралачка интелигенција у расејању*, Нови Сад: Матица српска.
- Митровић, Д. (2020): *Креативност у покрету: глобализација, „одлив мозгова“ и нова српска дијаспора*, Београд: Чигоја.

Vladimir P. Grečić
University of Belgrade
Faculty of Economics
Scientific Society of Serbia
Serbian Academy of Economic Sciences, Belgrade

FACTORS OF IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF SERBIA AND ITS CITIES FOR TALENT RETAINING AND ATTRACTING, WITH SPECIAL REFERENCE TO NIŠ

Summary

Knowledge is a key factor in the development and increase of competitiveness for each economy, including the Serbian one. The basis of the win-win strategy is precisely the "triangle of knowledge": education, research and innovation. Talents are, without a doubt, the bearers of innovation, and innovation is the basis for increasing the competitiveness of a certain country. However, a large group of talented people goes from poor to rich countries, countries with advanced and higher quality education systems, for the purpose of further education or employment. The author analyzes the relevant factors of increasing talent competitiveness and points out a series of incentive activities and measures by which creators and policy makers could more rationally respond to the challenges posed by talent emigration. It is about strengthening the overall capacity to retain and attract young and talented people. Raising the overall competitiveness of a country and cities determines a set of public policies and examples of good governance practice that enables a country to develop, attract and empower human capital in order to increase productivity and prosperity of its economy and society.

Keywords: talent, the importance of talent mobility, talent competitiveness, talent management, Serbia.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ У ОБЛАСТИ МИГРАЦИЈА У СРБИЈИ И ЕУ: ШТА НЕДОСТАЈЕ И ШТА ЧИНИТИ

Апстракт. У раду се анализирају резултати компаративног истраживања наставних програма у области миграција на шест универзитета из конзорцијума пројекта Erasmus+ Европске комисије под насловом ‘GlocalEast’. Два су западноевропска (Универзитет у Болоњи, Италија и Виадрина универзитет, Франкфурт, Немачка), а четири су из земаља централне и источне Европе (ЦИЕ) (Универзитет у Братислави, Словачка, Универзитет у Каунасу, Литванија, Свеучилиште у Загребу, Хрватска и Универзитет у Београду, Србија). Полазиште је анализа миграционог контекста. У западноевропским државама преовлађује имиграција (Италија и Немачка), а у централној и источној Европи – емиграција (Србија, Хрватска, Словачка, Литванија), удружена са кризом рађања и депопулацијом. Затим се прелази на анализу постојећих курикулума на овим високошколским установама. Утврђено је да у државама ЦИЕ доминирају универзитетски курсеви на основним студијама, који су фрагментисани у оквиру појединачних научних дисциплина (демографије, социологије, географије, права, политичких наука, студија безбедности, итд.), док су у Немачкој и Италији, осим основних, развијене и дипломске академске студије (мастер и докторске), које су интердисциплинарне, укључују и тзв. регионалне студије, студије језика и културе и тзв. пограничне студије. У Немачкој и Италији је развијен концепт практичне наставе, од основних студија на даље, затим, дуално образовање и припрема студената за лакше укључивање на тржиште рада. Ова је анализа оправдала потребу да се креира један европски, транснационални, интердисциплинарни и регионални мастер програм за централну и источну Европу, који би се делом или у целини могао примењивати у будућности на партнерским универзитетима, што је и основни циљ пројекта „GlocalEast”. Он ће бити тестиран у наведеним државама, биће дигитализован, и са јасним опредељењем да се јаче повеже са праксом и политикама.

Кључне речи: наставни програми, миграције, шест универзитета, Србија, интердисциплинарне студије.

Увод

Према последњим расположивим подацима УН Одсека за економска и социјална питања (United Nations Department of Economic and Social Affairs), број међународних миграната у свету износи 280,6 милиона односно 3,6% светске

популације (ИОМ, 2021). Међународни мигрант дефинише се као особа која је променила државу у којој уобичајено борави, при чему се разликују краћи боравци (због рада или туристички, најмање три месеца, али краће од једне године) и тзв. дужи боравци у иностранству (дуже од једне године), (ИОМ, 2021: 23). Иако, генерално, број миграната у свету није велики (свака је тридесета особа рођена изван државе у којој живи), њихов је број, међутим, значајно порастао у последњих пет деценија: 1970. било је 85 милиона миграната у свету (2,3% светске популације), а 1990. 153 милиона (2,9%). У последњих 50 година број међународних миграната порастао је троструко, односно много бржим темпом од раста укупне светске популације. Пандемија COVID-19 битно је смањила мобилност, али је њене размере још увек тешко проценити, будући да није завршена. Претпоставља се да је број миграната услед принудне имобилности односно увођења рестриктивних мера физичке дистанце и затварања државних граница мањи за око 2 милиона (ИОМ, 2021: 23).

Европа је водећа дестинација за међународне мигранте у 2020, (30,9%), иза које следи Азија (30,5%), онда Северна Америка (20,9%), и на крају Африка (9%). Према државама дестинације, прве четири државе у свету су: САД, Немачка, Саудијска Арабија и Руска Федерација. Водеће државе порекла су: Индија, Мексико, Руска Федерација, Кина, па група ратом захваћених: Сирија, Бангладеш, Пакистан, иза којих следе: Украјина, Филипини и ратни Авганистан (ИОМ, 2021: 25). Највећи светски миграциони коридор, који означава колико миграната из земље порекла прелази да живи у другој држави у датој години, у 2020. био је од Мексика ка САД (11 милиона), иза кога следи правац присилних миграција од Сирије ка Турској (нешто испод 4 милиона), док трећи по величини коридор обухвата радне миграције од Индије ка Уједињеним Арапским Емиратима (преко 3 милиона) (ИОМ, 2021: 26-27). Иако у медијима, у јавној политици, у свакодневном говору, често слушамо о угрожености националних држава, економија, локалних заједница, европских држава благостања, услед најезде имиграната који траже азил, социјалну заштиту, хуманитарну помоћ, смештај, храну, посао, итд., чињеница јесте да је већина међународних миграната заправо економских или мотивисаних потрагом за послом, вишим квалитетом свакодневног живота, итд. Према последњим расположивим подацима из 2019. од тадашњег укупног броја миграната (272 милиона) чак је 169 било радних (62%), односно још више, 68,8% ако се посматра само радни контингент (старији од 15 година, или 246 милиона). Већина се упућује ка државама са високим стандардом (67%), трећина ка државама са осредњим (29%), а свега 6,1 милиона гравитира ка сиромашнима.

Од укупног броја међународних миграната, у 2020. свега је 26,4 милиона било избеглица, под заштитом УНХЦР, док је неких 4 милиона било под међународном заштитом, тзв. тражиоци азила. Иако је тада забележен највећи број ових миграната, на годишњем нивоу се од 2012. региструје пад присилних миграната (ИОМ, 2021: 45, Бобић, Шантић, 2020).

Каква је ситуација у Србији? Србија (без Косова и Метохије у целом тексту) је од деведесетих година прошлога века суочена са опадањем становништва као последицом негативног природног прираштаја, а овом се тренду од почетка 2000-их придружила и негативна нето емиграција (Арсеновић, Никитовић, 2022). Анализа репродуктивног понашања жена према последњем попису 2011, спроведена на нивоу 33 кохорте, показала је да је недовољно рађање тренд који је не само дуготрајан у Србији него и дубоко укореењен (Рашевић, Гаљак, 2022). На другој страни, пад морталитета, односно продужавање средње очекиваног трајања живота на рођењу (око 75,7 година), проузроковао је пораст удела старог становништва, мада је животни век у Србији данас краћи него у ЕУ (Рашевић, Гаљак, 2022), чак и за неких десетак година, а држава се суочава и са проблемом превремене смрти код релативно млађег становништва.

Кад је реч о миграцијама и мобилности, Србија припада традиционално емиграционим државама (Бобић, Весковић Анђелковић, Кокотовић Каназир, 2016), али и државама за које се оцењује да се у будућности може очекивати повећање имиграције (Лукић, 2022). При томе, демографи виде у имиграцији пожељно решење за превазилажење депопулације, односно старења становништва, посебно радног контингента, уз активирање мера популационе политике, односно подстицање рађања и ублажавање других демографских изазова (Никитовић, 2009).

Према проценама из 2019. године нето емиграција се повећала у Србији последњих година, и износи око -20,692 на годишњем нивоу (Лукић, 2022), а она је посебно изражена у регионима јужне и југоисточне, односно западне Србије. Имиграција обухвата повратнике из Србије и странце. Према попису 2011. године регистровано је 235.000 повратника, од којих је трећина била старија од 65, а велики је број и повратника по основу реадмисије. Током времена број странаца се повећавао у Србији (од 30,800 у 2002. до 82,600 у 2011. години). Међутим, њихов удео у укупној популацији 2011. је био занемарљив (1%), (Лукић, 2022). Миграциони профил који издаје Комесаријат за избеглице и миграције указује да је највећи број странаца пореком из Кине, Румуније и Руске Федерације (КИРС, 2021; Лукић, 2022) Међу мигрантима из Кине доминира мушка радна снага, док код остале две најбројније групе доминирају жене, а мотиви су најчешће везани за брачно породичне (склапање брака). Током 1990-их у Србију је стигао велики број избеглица са подручја бивше Југославије, претежно српске националности из Босне и Херцеговине и Хрватске (617.728) (Лукић, 2022; Лукић, 2015). Тај је број смањен током времена, на неких 250.000 према попису 2011, као последица интеграције у Србију, емиграције, повратка у државе порекла, и морталитета. Од 2012, а посебно током 2015, преко Србије, као транзитне државе, за кратко време прешао је велики број тзв. ирегуларних миграната од правца северне Грчке преко тзв. балканске руте ка западној Европи (Бобић, Шантић, 2020). Процењује се да је током друге половине 2015. и првих месеци 2016. преко 700.000 ових миграната прешло преко Србије, а највише њих из ратних подручја Авганистана, Сирије и Ирака.

Након затварања руте марта 2016. њихов се број значајно смањио и велики број ових лица се нашао заглављен у Србији. Данас се процењује да их има око 5–6,000 (КИРС), (Бобић, Весковић Анђелковић, 2021). Већину ових ирегуларних миграната чине мушкарци, радног узраста, а мотиви емиграције су им мешовити: осим сигурности и бекства из рата, значајни су тражење посла и утицај мигрантских мрежа, а водеће, жељене земље дестинације су им Немачка, Аустрија и Шведска (Лукић, 2022).

Универзитет у Београду, односно Филозофски факултет је 2020. постао један од шест партнера на Еразмус плус пројекту под насловом *Развој новог програма у области међународних миграција, дијаспоре и пограничних студија у источној и централној Европи* (“Developing a new curriculum in Global Migration, Diaspora and Border Studies in East-Central Europe” – ‘GLocal East’), чији је главни задатак стварање иновативног, транснационалног, интерсекторског и интердисциплинарног мастер програма за регион источне и централне Европе. Пројекат финансира Европска комисија и траје три године. Конзорцијум пројекта чине шест универзитета: поред београдског, још и: Универзитет у Братислави, Словачка (координатор), Универзитет у Болоњи, Италија, Универзитет у Виадрини (Франкфурт), Немачка, Универзитет у Каунасу, Литванија и Универзитет у Загребу, Хрватска. Поред универзитета, у пројекат је укључено и 10 придружених чланова, научних установа и невладиних организација. У случају Србије, остварена је сарадња са Институтом друштвених наука и Центром за демографска истраживања, због великог искуства његових истраживача у области проучавања миграција и других популационих феномена, као и активног учешћа његових сарадника у креирању популационих и других јавних политика.

Први циљ пројекта ‘Glocal East’ је развој нових предмета у оквиру ширих тематских целина, на основу повезивања наставника и истраживача, односно сазнања из различитих европских држава и региона који би студенте опремили одговарајућим академским знањима, али и практичним вештинама кроз наставу и рад у организацијама државне управе, цивилног сектора, итд., што би им омогућило лакше запошљавање. Други циљ пројекта је постављен као креирање иновативних метода наставе, који ће са једне стране бити привлачни за слушаоце, а са друге увећати професионалне капацитете наставника са пројекта, употпунити њихова научноистраживачка сазнања, подстаћи међународну размену и повезивање и после завршетка пројекта.

Након уводног дела, у даљем току излагања најпре ћемо се осврнути на миграциони контекст у државама чланицама конзорцијума, у трећем делу ћемо се посветити анализи постојећих курикулума у области студија миграција, да бисмо потом објаснили теоријске и практичне поставке на којима ће се градити нови мастер програм.

Друштвени контекст у државама конзорцијума: имиграција вс. емиграција

Када се пореде величина и удео имиграције, државе конзорцијума се могу поделити у две велике групе: две западноевропске (Италија и посебно Немачка) које су претежно имиграционе, са великим уделом усељеника (лица странага порекла, избеглица итд.) и то у дужем периоду, посебно лица изван Европе и из тзв. Трећих земаља. Тако је удео лица странага порекла у Немачкој 12,5% у 2019, односно 8,4% у 2020. у Италији, од чега је преко 70% пореклом изван ЕУ. У Немачкој је у 2019. регистровано 26% становништва мигрантског порекла, од чега две трећине воде порекло из земаља изван ЕУ.

Ситуација у четири државе ЦИЕ је сасвим другачија. Ово су претежно емиграционе земље, са ниским учешћем странаца. Удео странаца креће се од свега 1% у Србији, до 2,8% у Литванији, са Хрватском и Словачком у средини (2,1 и 1,4% респективно). Становништво страног порекла, међутим, у овим је државама нешто бројније (13% у Хрватској и 9% у Србији, 5% у Литванији, односно 4% у Словачкој) и везује се за историјско-политичке промене у новије време (распад заједничке југословенске државе, затим СССР-а и Чехословачке) па је реч о грађанима истога етничког порекла (Срби из БиХ, Хрватске и са Косова, Хрвати из БиХ, итд.). Државе ЦИЕ имају низак удео грађана странага порекла изван Европе, тј. изван свога етничкога корпуса (Gal, Králiková, 2021).

Кад је реч о миграционој кризи 2015, Немачка је једина од 6 држава из конзорцијума била земља дестинације за ирегуларне мигранте, тражиоце азила, односно мешовите миграционе токове, док су све остале, укључујући и Италију, биле транзитне.

Свих 6 држава поседује бројну дијаспору, која је настала као последица дуготрајних емиграционих струјања ка државама Новог света (САД, Канада, Аустралија, Латинска Америка, у 19. и почетком 20. века). Значајне струје миграната из земаља ЦИЕ су се усмеравале ка западној Европи, а Немци су често мигрирали и ка централним и источним деловима Европе у средњем веку све до 19. века, затим, Срби, Хрвати и Словаци су се кретали унутар Хабсбуршке, односно Аустроугарске монархије, а интензивне унутрашње миграције су обележиле некадашње заједничке државе (Југославију, Чехословачку, СССР), (Gal, Králiková, 2021).

Међутим, за разлику од држава ЦИЕ које су до данас остале нето емиграционе, Немачка и Италија су доживеле миграциону трансформацију, те су од раније емиграционих постале доминантно имиграционе. Немачка је овај прелаз осетила одмах после Другог светског рата, а Италија током деведесетих година прошлога века. Осим повратка својих сународника после рата, Немачка је почев од 1955. привлачила велике таласе тзв. радника на привременом раду, из Италије, Турске, Југославије. Италија постаје дестинација мигрантима након постсоцијалистичке трансформације (Румунима, Молдавцима, Украјинцима, Албанцима). Током последње деценије (2010–2019) из Италије се, пак,

иселило неких 900.000, претежно младих, незадовољних локалним тржиштем послова, а дестинација је углавном Велика Британија (Gal, Králiková, 2021).

Државе ЦИЕ су, као и Србија, суочене са демографском кризом, односно ниским стопама рађања, релативно високим стопама морталитета, и нето емиграцијом, те последично, старењем и деформисаном старосно полном структуром¹. И поред тога у свима њима преовлађују негативни сентименти према становништву страног порекла (осим према припадницима истога етничког корпуса), те неспремност да се интегришу имигранти, посебно уколико долазе из удаљених земаља, уколико су другачијег језика, расе, веровања и културних особености. Отпори интеграцији се проналазе у ниском степену друштвено-економског развоја, одсуству политика према интеграцији, неспремности да се прихвате велики таласи избеглица, недовољно интегрисаним другим мањинским групама (пример Рома у Словачкој, итд.). Политичка клима и јавно мњење су према релевантним истраживањима са терена променљиви и поларизовани те се крећу на линији хуманитаризма (позитивног става) и секуритизације (одбијања) миграната са Средњег истока, посебно када је реч о последњој тзв. Мигрантској кризи и прихвату избеглица и тражилаца азила из ратом захваћених држава (Gal, Králiková, 2021; Бобић, Шантић, 2020).

Компаративна анализа наставе миграције у Србији и пет држава Европске Уније

Настава миграција на изабраним високошколским установама ЕУ и Србије одражава ситуацију на терену, односно искуство са којим се државе сусрећу. Државе ЦИЕ, као претежно емиграционе, нису посебну пажњу посвећивале међународним миграцијама, а миграциона криза 2015–2016. године довела је овај феномен у средиште националних, политичких и друштвених дебата. Насупрот њима, Немачка и Италија, као претежно имиграционе државе, спроводе активну политику у домену радних миграција, односно прихвата странаца и управљања миграцијама, што се одражава и на адекватној професионалној припреми стручних кадрова који раде на овим пословима. У свим државама конзорцијума тематика миграција се обрађује или у виду појединачних курсева у оквиру наставе на високошколским установама или кроз целовите програме на дипломским академским студијама (табела 1).

¹ У Словачкој је више изражена стагнација него пад становништва.

Табела 1. Настава миграција у државама конзорцијума пројекта

Држава	Програми Курсеви	Ниво студија	Језик	Обавезни/ изборни	Дисциплина	Територијални фокус	Вештине/ Пансе на тржишту рада	
Хрватска	15	1	Основне (9)	Хрватски (13)	Изборни (14)	Друштвено хуманистичке	Национални регионални	Управљање миграцијама, јавна управа, медији, образовање, НИО
Литванија	27		Дипломске (16)	Литвански (21)	Изборни (15) и обавезни (12)	Друштвено хуманистичке	Национални, глобални регион	Државне установе, ЕУ политичке установе, управљање миграцијама и етничким односима
Србија	43	1	Основне (32) Дипломске -1	Само српски	Обавезн и (28)	Друштвено хуманистичке	Национални Глобални	НИО, анализа података, евалуација политика, рад са мигрантима
Словачка	19	1	Дипломске (12)	Словачки (12) и енглески	Изборни	Друштвено хуманистичке	Национи, ЕУ и регион	Правно саветовање, заступање, социјални рад
Италија	25		Дипломске (22)	Италијанск и енглески		Друштвено хуманистичке	Национални глобални регион.	Јавна управа, дипломатија, НВО, ИО, НИО, управљање миграцијама и интеграцијом, рад са мигрантима
Немачка	17		Дипломске (10)	Немачки, енглески и француски		Друштвено хуманистичке	Национални, глобални, дестинација	Социјални рад, образовање, управљање миграцијама на националном и глобалном нивоу, НИО, јавне политике

Извор: Извештај са пројекта 'Glocal East' (Gal, Králiková, 2021: 19).

На основу података табеле можемо да издвојимо две групе држава. На једној страни су државе ЦИЕ: Србија, Хрватска, Словачка и Литванија, где се миграције изучавају фрагментарно, као предмети или појединачни курсеви на факултетима: правним, филозофским, географским, економским, политичким наукама, студијама безбедности, итд. Ови курсеви омогућавају студентима увид у основне појмове, главне теорије, националне миграционе политике, међународне стандарде, правни оквир, међуетничке односе, мањинска питања, европске политике, итд. Основни недостатак је недовољно повезивање са праксом и припрема студената за тржиште рада. На универзитетима у Србији предаје се највише, укупно 43 курса на свим нивоима, иза којих следе универзитети у Литванији (27). У Хрватској, Србији и Словачкој постоје само појединачни дипломски академски програми миграција. У Србији је од 2017. године започела настава на мастер академском програму Студије миграције на Универзитету у Београду, који је интердисциплинарни, окупља наставнике са различитих факултета (Филозофског, Економског, Географског, Правног, Политичких наука и Факултета безбедности), а укључује и обавезну стручну праксу (у Комесаријату за избеглице и миграције, Међународној организацији за миграције, министарствима, НВО).

Насупрот државама ЦИЕ, у Немачкој и Италији се миграције изучавају на холистички начин, кроз развијене целовите програме у области миграција. Број оваквих програма током последњих година је у порасту, у вези са појачаним интересовањем студената. Програми су дизајнирани као комплексни, али и повезани са потребама тржишта рада. Италија тренутно нуди 25 студијских програма, претежно усмерених на право и социјални рад, што одговара потребама за радним местима у области управљања миграцијама, прихватам миграната и социјалном инклузијом странаца. Поједини програми посебно се односе на одређене територије, као што су Медитерански и Јадрански регион, а укључују и учење језика и изучавање културних специфичности, у вези са великом имиграцијом са севера Африке, преко Медитеранског басена. У Немачкој постоји 17 универзитета који нуде 17 целовитих, додипломских и дипломских студијских програма у области миграција, дијаспоре и пограничних студија. Осим што су по себи интердисциплинарни, ови програми су посвећени и мигрантским заједницама и њиховим земљама порекла. Неколико програма нуди регионалне студије миграција и језика (Исламске студије, Студије словенских народа, Источноевропске студије). Два студијска програма су посвећена немачко-француским пограничним студијама миграције. Усмереност и повезаност са праксом се показују у дуалном образовању – поједини додипломски програми нуде студирање уз рад, други дипломски програми имају као обавезу годину дана проведених у иностранству или обавезну стручну праксу. Занимања која се нуде после завршетка студија се односе на локалну администрацију, социјални рад, међународне организације, фирме, привредне коморе, јавну управу, универзитете и фондације.

Упоредна анализа курикулума на универзитетима у Србији и партнерским установама из Европске уније указала је на неколико битних закључака (Gal, Králiková, 2021: 23): 1) недостају студије миграције које повезују миграције, пограничне студије и дијаспору. Посебно је необично што студије дијаспоре нису довољно присутне у програмима, и поред великог значаја који ове мигрантске заједнице имају за земље са дугом традицијом емиграције; 2) недостају регионалне или територијалне студије, односно миграције се изучавају или као национални или глобални (европски или светски) феномен. У државама центра (Немачка и Италија) регионалне студије постоје, али овај аспект даље треба да се развије у програмима; 3) образовна понуда је у највећој мери усмерена на домаће студенте, односно одвија се на локалном језику, чак и онда када постоји могућност студија на страним језицима (Немачка, Италија). Уочена је потреба да се прошири распрострањеност понуде, не само у главним градовима или универзитетским центрима већ и да обухвати практичаре, односно радну снагу која је у свакодневном додиру са мигрантима (службенике у државним органима и локалним заједницама, као и пружаоце услуга мигрантима у домену здравља, образовања, запошљавања, итд.).

На основу закључака анализе образовне понуде у шест држава конзорцијума, дошло се до закључка о корпусу кључних знања и вештина које студенти треба да усвоје похађањем наставе у области миграција. Међутим, да би се препознале реалне потребе тржишта рада, односно могућности практичне примене академских знања, спроведено је емпиријско истраживање са запосленима у организацијама које раде са мигрантима у свим државама конзорцијума. Дубинска анализа налаза интервјуа омогућила је да се дође до идеалног курикулума будућег мастер програма, о чему ће више речи бити у наредном одељку.

У случају Републике Србије, 12 интервјуа је обављено са заменицом Комесара за избеглице и миграције РС, представницом Управе за дијаспору при Министарству за спољне послове, представником Министарства унутрашњих послова, као и 9 невладиних организација које раде са мигрантима (Група 484, Београдски центар за људска права, АПЦ/ЦЗА, Балкански центар за миграције, Инфо парк, Адра, ИДЕАС, Секонс, ПИН). Практичари, међу којима су многи и аналитичари и истраживачи са дугим искуством подршке имигрантима, односно управљања миграцијама у Србији, исказали су потребу да се студенти више оријентишу ка превођењу специфичних знања у практично употребљиве вештине, нпр. подршку присилним мигрантима, рањивим групама, деци без пратње, женама, итд.

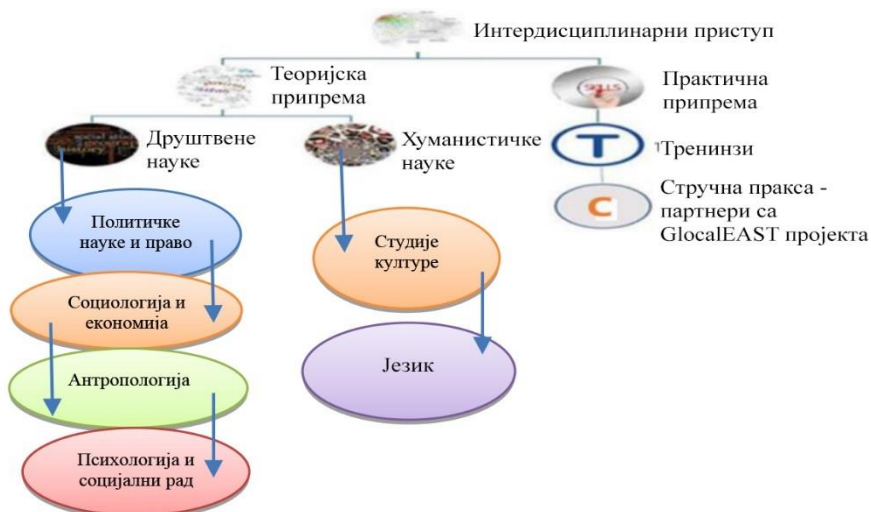
У државама ЦИЕ је посебно важно да у околностима инсуфицијентог политичког одговора, односно одсуства адекватног институционалног оквира за управљање миграцијама свих врста и типова, стручњак који се припрема да преузме позицију у државној администрацији буде спреман да, са једне стране ради са мигрантима који траже, чекају или су добили међународну заштиту, затим са економским мигрантима, али и члановима дијаспоре, као и да буде

спреман да се повеже и укључи у међусекторску сарадњу са различитим министарствима и телима у држави, као и да учествује у разговорима на нивоу ЕУ. У државама ЦИЕ, конкретно у Србији, чини се да је оваква потреба за професионалним кадром још израженија из два битна разлога: депопулације становништва, посебно радне снаге, као и велике емиграције, нарочито младих, образованих становника. У том смислу интервјуи са стручњацима из праксе су указали на потребу за следећим практичним обукама студента у домену комуникационих вештина (умеће решавања конфликта, културна медијација, припрема миграната али и локалне заједнице за прихватање странаца, другачијих језика, религија, вредности, норми понашања, итд.), аналитичких вештина, тимског рада, сарадње са медијима, итд. На другом месту истакли су значај стручних пракси током школовања (непосредни контакт са мигрантима и професионалним кадровима који се сусрећу са њима, итд.).

На основу анализе академских курикулума и повезивања са потребама тржишта рада креиран је модел будућег мастер програма који ће се развијати у оквиру пројекта и који ће бити доступан и у дигитализованој форми.

Интердисциплинарни, транснационални, интерсекторски и регионални мастер програм

Програм будућих мастер студија миграција дизајниран је као интердисциплинаран, интерсекторалан, оријентисан ка тржишту рада, транснационални, јер комбинује знања и искуства различитих држава ЕУ и Србије, и регионални, јер ће се посебно усмерити на регион ЦИЕ.

Слика 1. Елементи мастер програма „Светске миграције, дијаспора и пограничне студије у централној и источној Европи”

Извор: Gal, Králiková, 2021: 19.

У оквиру неопходног фондуса теоријских знања (слика 1), програм треба да укључи основне појмове, парадигме, методологију, истраживачке резултате и синтетичка сазнања из друштвено-хуманистичких наука: политичких наука и права, социологије и економије, психологије и антропологије. На основу искуства држава центра (Немачке и Италије), али и свакодневне праксе са терена, јасно је да су потребна и знања из домена језика доминантних имигрантских група, као и познавање културе, обичаја и сл. У домену практичних обука, истакнута је потреба за тренинзима за рад са мигрантима (укључујући и писање пројеката, привлачење страних фондова, сарадњу са међународним организацијама у области миграција и заштите људских права, итд.), као и практичним обукама и стручном праксом. Ради обезбеђења стручне праксе, на пројекту је ангажовано 10 организација ('associated partners') из свих шест држава конзорцијума, које треба да пруже ову врсту комплементарног образовања.

Закључак

Анализа високошколске наставе миграција која је овде представљена истакла је потребу за сарадњом на европском нивоу у изградњи једног другачијег и иновативног курикулума који би омогућио да поље миграције буде сагледано не само интердисциплинарно, укључујући и историјску перспективу, већ и да се, користећи искуства развијених академских заједница, наставни програми профилишу тако да се усвоји комплексан приступ којим се хуманистичка сазнања повезују са друштвено-научним и креира се сензитивнији, каактеру оријентисан приступ, примерен потражњи на тржишту послова. Друго, специфичност друштвено-економског и демографског контекста у четири државе ЦИЕ указује на потребу за сарадњом и креирањем јединственог, регионалног програма, који би, поред осталог, могао и да припреми терен за циркулацију радне снаге, одговарајуће тренинге за укључивање у национална, локална тржишта рада, како за домицилно, тако и за страно, мигрантско становништво, итд. Обогаћивање наставе културним садржајима, захваљујући спољним сарадницима на пројекту, учење језика миграната, али и подучавање странаца националним језицима, има потенцијала да подржи имиграцију странаца као двосмерни процес, где се обе стране узајамно приближавају, прилагођавају, мењају, спремније прихватају међусобне разлике. Депопулационе тенденције, недостатак радне снаге, континуирана емиграција младих из четири државе ЦИЕ постављају питање имиграције као могуће популационе, економске и друштвене будућности (Никитовић, 2013). Најзад, текућа дигитализација образовања, која је узела маха током актуелне пандемије COVID-19, истакла је онлајн платформе као неопходно средство у (високом) образовању. На онлајн платформама ће се похранити сви нови курсеви и цео будући транснационални мастер програм *Међународна миграција, дијаспора и пограничне студије у источној и централној Европи*, што ће омогућити да будући кори-

сници буду не само студенти наведених шест универзитета, већ и стручњаци из праксе који осећају потребу за континуираним образовањем, унапређењем и допуном својих постојећих факултетских знања, посебно стицаних у неком ранијем периоду².

ЛИТЕРАТУРА

- Arsenović, D., Nikitović, V. (2022): "Demographic Profile of Serbia at the Turn of Millenium", u: Manić, E., Nikitović, V., Đurović, P., (eds). *The Geography of Serbia, Nature, People, Economy*, Springer, 135-142.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M. (2021): *National Report – Serbia*, 'Glocal East' Project Report.
- Bobić, M., Šantić, D. (2020): "Forced Migration and Externalization of European Union Border Control: Serbia on the Balkan Migration Route", *International Migration, Geneva*: 58: 220-234.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., Kokotović Kanazir, V., (2016): *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd: IOM.
- Gal, S., Králiková (eds), (2021): *Glocal East. Education and Training Needs Analysis*. Comparative Report, Project report.
- IOM, (2021): *World Migration Report 2022*, IOM, UN Migration.
- Lukić, V. (2022): "Migration and Mobility Patterns of Serbia", u: Manić, E., Nikitović, V., Đurović, P., (eds). *The Geography of Serbia, Nature, People, Economy*, Springer, 157-168.
- Лукић, В. (2015): *Две деценије избеглиштва у Србији*, Београд: Републички завод за статистику.
- КИРС (2021): *Миграциони профил Републике Србије за 2020. годину*, [https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracioni%20profil%20Republike%20Srbije%202020%20FINAL%20\(1\).pdf](https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracioni%20profil%20Republike%20Srbije%202020%20FINAL%20(1).pdf).
- Nikitović, V. (2013): „Migraciona tranzicija u Srbiji: Demografska perspektiva“, *Sociologija*, 55 (2): 187-208.
- Nikitović, V. (2009): „Srbija kao imigraciona zemlja – očekivana budućnost?“, *Stanovništvo*, 1: 31-51.
- Rašević, M., Galjak, M. (2022): „Demographic Challenges of Serbia“, u: Manić, E., Nikitović, V., Đurović, P. (eds). *The Geography of Serbia, Nature, People, Economy*, Springer, 143-156.

² На пример, у првој генерацији уписаних студената на мастер академском програму Студије миграције при Универзитету у Београду, неколико уписаних студената били су практичари који су желели да своја знања и вештине из рада надограде теоријским познавањем миграционих феномена (из Комесаријата за избеглице и миграције, из Међународне организације за миграције, канцеларије у Београду, из Министарства унутрашњих послова, Канцеларије за азил, из различитих НВО). Сваке године се на програм уписује по неколико запослених из НВО. Нажалост, од почетних 17 уписаних студената из 2017, током година се број уписаних континуирано смањује и једва достиже десетак. Једна од његових мана је и недовољна повезаност са практичним обукама, а завршени, незапослени студенти тешко налазе запослење, односно и сами размишљају о емиграцији.

Mirjana Bobić
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

COMPARATIVE ANALYSIS OF UNIVERSITY CURRICULA IN THE FIELD OF MIGRATION IN SERBIA AND EU: WHAT IS MISSING AND IS TO BE DONE

Summary

The paper tackles results of a comparative research of curricula in the field of migration at six universities from the consortium gathered around the ‘Glocal East’ – Erasmus Plus project funded by the European Commission (2020-2023). The consortium comprises two Western European (European University Viadrina, Frankfurt – Oder, Germany and University of Bologna, Italy) and four from Central and Eastern Europe (CEE), (University of Belgrade, Serbia, University of Zagreb, Croatia, University of Bratislava, Slovakia and University of Kaunas, Lithuania). The starting point is the analysis of migration context in these countries. Immigration is predominant in Western European ones (Germany and Italy), whereas in Central and Eastern European it is emigration (Serbia, Croatia, Slovakia, Lithuania), combined with the birth crisis and depopulation. After this, the paper proceeds with the discussion of current higher education offer in the field. The results show that at CEE universities it is undergraduate courses that prevail and study of migration is fragmented under single scientific disciplines (demography, sociology, geography, law, political science, security studies, etc.) whereas in Germany and Italy, other than undergraduate courses, there are developed master and doctoral programs, interdisciplinary ones. They include so called regional studies, studies of language and culture and border studies. German and Italian higher education includes practical training, dual education and students’ preparation for smoother transition into labor market. This analysis approved the need for creation of a European, transnational, interdisciplinary and regional master program for Central and Eastern Europe, which could be applied in part or as a whole at the universities of the consortium. That is the main goal and objective of the project ‘Glocal East’. The program is planned to be tested at the referent higher education institutions and it will be digitalized, with the strong commitment to be better linked to practice and policy.

Keywords: University curricula, migrations, six universities, Serbia, interdisciplinary studies.

ИСКУСТВЕНА ЕВИДЕНЦИЈА И РАЗЛИЧИТИ ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУПИ ИЗУЧАВАЊУ МИГРАЦИЈА: КЉУЧНИ ПРОБЛЕМИ*

Апстракт. Методолошке тешкоће у прибављању искуствене евиденције у истраживању феномена савремених миграција представљају горући проблем који дотиче не само различите научне дисциплине него се и најдиректније тиче релевантних друштвених актера који учествују у каналисању миграторних кретања становништва. Све већи проблем управљања миграцијама исходио је дефинисањем неколико стратешких докумената, међу којима је најновија Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године. Тиме је донекле комплементарно заокружен нормативни оквир и стратешка платформа за ублажавање последица интензивног механичког кретања становништва, што сматрамо нужним, али не и довољним за осмишљавање политике управљања миграцијама. Уз институционалне механизме, као посебно важан предуслов намеће се стварање поуздане и прецизне искуствене евиденције на којој треба засновати сваку даљу практичну акцију. Утолико, сврха овога рада јесте да укаже на недостатке постојећих извора података за изучавање различитих аспеката миграција, могућности проширења евиденције, као и да размотри могућности примене различитих истраживачких стратегија у изучавању миграција.

Кључне речи: миграције, Србија, искуствена евиденција, методологија.

Уместо увода

Проблем стварања кредибилних и упоредивих извора за праћење и проучавање миграција на глобалном нивоу постоји већ дуго и то не само због мањкавости евиденција и различитих ограничења у њиховој употреби него и због различитих видова миграторних кретања које је тешко регистровати и пратити будући да неки од њих спадају у сиву зону друштвених догађаја¹. Последњих деценија овај проблем се намеће као један од приоритета који захтева што хитнија решења, имајући у виду увећани обим мобилности становништва². Анализе водећих научника у области интернационалних мигра-

jasmina.petrovic@filfak.ni.ac.rs

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165).

¹ Овде најпре мислимо на различите видове нелегалног миграња.

² Према подацима Уједињених нација, процењени број међународних миграната широм света растао је великом брзином последњих двадесет година, достигавши 281 милион у 2020. Миграната је само пет година уназад било 248 милиона (2015). Њихов број крајем прве деценије XX

ција јасно су осветлиле важну чињеницу да статистика о међународној миграцији представља огромну слепу тачку (Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009). У најмању руку изненађујуће је да се систематски и прецизно мери прекогранично кретање многих врста роба, дугова и различитих врста капитала, али не и прекогранично кретање људи. Недостатак рецентних података, како унутар тако и међу државама, о карактеристикама миграната, о томе где се претежно концентришу, о њиховим трајекторијама и намерама представља огроман проблем. Међу земљама које прикупљају податке има оних које их не објављују или не стандардизују, а често их не учине правовремено доступним међународним организацијама које се баве прикупљањем информација на глобалном нивоу. Утолико недостатак поузданих података о миграцији има за последицу ограничену могућност анализе узрока и последица миграторних кретања великих контингената становништва на великим скуповима података, што идентификацију улоге миграција у развојним процесима савременог света, као и појединих националних држава и региона, чини проблематичном.

Услед мањкавости извора сасвим су извесна ограничења у смисленом управљању глобалним миграционим токовима као и миграцијама на нивоу појединих националних држава. Отуда нека од најважнијих питања попут: да ли је могуће предвидети миграциона кретања, који су кључни чиниоци који покрећу мигранте, какав је утицај миграција на економски развој појединих земаља или региона, те на тржиште рада, и како усагласити потребе за одређеним професионалним профилима са токовима миграција, остају без одговора. Тешко је закључити и како се миграциона кретања преламају на развојне политике, политику инклузије у земљама пријема, те којим политикама и мерама управљати нежељеним последицама интензивних кретања становништва. Због свега тога су ограничени не само домети наука које изучавају миграције него и практичне мере којима се каналишу механички токови становништва.

Свакако, део проблема с искуственом евиденцијом је у томе што је међународна миграција политички осетљива тема (Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009: 5). Подаци о правцима великих покрета становништва не само да раскривају природу појединих политичких режима који је узрокују него и, како то тврде стручњаци Светске банке, откривају глобалне неједнакости као и економске неједнакости унутар појединих држава и региона (Koczan, Peri, Pinat, Rozhkov, 2021: 6). Отуда је политичка осетљивост донекле и узрок

сталећа износио је 220 милиона, док их је 2005. било 191 милион, а 2000. године 173 милиона. Дакле, у последње две деценије, број међународних миграната растао је годишње у просеку за 2,4 процента. Стопа раста је порасла на 2,5 одсто током периода 2015–2020 са 2,3 одсто између 2010. и 2015. године. Ипак, упркос повећању у апсолутним бројевима, удео међународних миграната у односу на светску популацију остао је релативно стабилан између 1990. и 2020. крећући се око 2,8 до 3,6 одсто. Видети шире на <https://www.migrationdataportal.org/themes/international-migrant-stocks#key-trends-2000-2020>.

различитих мањкавости података са којима се суочавају аналитичари и креатори политика.

Рад на стандардизацији искуствене евиденције о миграцијама

Историјат занимања за стварање тачне, упоредиве и научно и практично употребљиве евиденције заправо сеже далеко у прошлост. Добро упућени истраживачи, позивајући се на ране изворе, наводе да су дуже од једног века игнорисане препоруке стручњака за изучавање миграција. Наиме, далеке 1891. године у Бечу, одржан је састанак стручњака Међународног института за статистику (International Statistical Institute), када су донесене препоруке о стандардизацији и отвореној дисеминацији података о странцима у свакој земљи (Falkner, 1895, према Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009: 4), да би се исто тело деценију касније огласило са захтевом за међународну стандардизацију у дефиницијама „привремених” и „сталних” миграната (исто). Наравно, добробит од стандардизације евиденције о мигрантима препознале су и многе друге међународне организације.

Тако, Међународна организација рада (у даљем тексту МОР) готово од свог оснивања инсистира на квалитету статистике о међународним миграцијама (Bilborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997: 8). На састанку организованом 1922. године МОР захтева од држава чланица да успоставе јединствене дефиниције различитих типова миграната (Ahmad-Yar, Bircan, 2021: 8) као и да се прикупља и дистрибуира годишњи број имиграната као и емиграната разврстан према полу, старости, занимању и земљи последњег пребивалишта. Слични састанци настављени су и наредне деценије, а истраживачи тог периода жале се да су „статистике о миграцијама, чак и оне новијег датума, [биле] веома непотпуне и да за не мали број земаља потпуно изостају” (Ferenczi, 1929: 55, према Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009: 4). Наставак тога деловања сеже до пред крај самог двадесетог столећа, када је објављена студија у виду смерница за побољшање статистике о међународним миграцијама, о чему ће бити речи касније.

И након Другог светског рата поново су уследили многобројни апели као и много рада да се усагласи методологија прикупљања података. На пример, познато је из историјата деловања Организације уједињених нација (у даљем тексту УН) да је позив за побољшање статистике о миграцијама био један од најранијих аката које је донела ова организација непосредно по свом оснивању – у форми документа *Проблеми статистике о миграцијама* (UN, 1949, према Bilborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997: 8), а неке од најважнијих препорука јесу УН препоруке из 1953. које се односе на стандардизацију дефиниција и начина прикупљања података о мигрантима, да би потом била усвојена и прва ревизија ових препорука 1976. године. Међутим, ни ове препоруке „нису широко примењене” (Bilborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997: 3).

На састанку експертске групе 1981. дебатовано је о примењиваној и неопходној методологији, изворима и квалитету прикупљања података о мигрантима, што се изнова апострофира и унапређује кроз анализу искустава из различитих земаља 1986 (United Nations, 1986). Ипак, и након једне деценије, стручњаци УН тврдиће да не постоји „потребна статистика која карактерише миграционе токове, која прати промене током времена и обезбеђује владама солидну основу за формулисање и спровођење политике”; чак ни у Европи ниједна држава није у потпуности усвојила препоруке из 1976. године (Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009: 4). Због свега наведеног појавио се нови скуп препорука 1998. године (шире у: United Nations, 1998), али је већина влада игнорисала и ове поновљене молбе (исто, 1998: 5). Отприлике у исто време, тачније 1997. МОР објављује већ цитирану истраживачку студију у којој се дају смернице за побољшање система прикупљања података. Прегледом постојећих извора података из преко двадесет земаља и сажимањем искустава у прикупљању података у многим другим земљама, анализирана су концептуална питања у вези са мерењем међународне миграције и њихове импликације на међународну упоредивост грађе. Указано је на квалитет и пропусте у постојећим системима прикупљања података. Исход ове анализе су препоруке за развијање и објављивање упоредивих података о међународном кретању становништва, при чему су предложени и инструменти за прикупљање података у виду *Упитника за земљу одређишта* и *Упитника за земљу порекла* (Bilsborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997).

Премда можемо говорити о помацима у кредибилности искуствене евиденције почетком XXI века, статистика о миграцијама је још увек непотпуна будући да је мање од половине земаља³ обезбедило податке од 1985. године, при чему је на молбу за ажурно достављање података о актуелним миграцијама одговорио још мањи удео држава (UN, 2004: 216, према Santo Tomas, Summers, Clemens, 2009: 4). Управо отуда се појавио и захтев владама да укључе упоредива питања о међународним миграцијама у пописне обрасце 2010. године, у коме се инсистира на постављању питања о земљи рођења, држављанству, држави пребивалишта у годинама пре доласка у земљу итд.

Да проблем није решен ни пописима становништва спроведеним крајем прве деценије текућег столећа сведочи и тзв. Њујоршка декларација за избеглице и мигранте, у којој се тврди да УН препознају „важност побољшаног прикупљања података, посебно од стране националних власти”, и у ту сврху се инсистира на бољој међународној сарадњи у различитим областима „укључујући изградњу капацитета, финансијску подршку и техничку помоћ. Такве податке треба разврстати према полу и старости и укључити информације о редовним и нерегуларним токовима, економским разлозима миграција и кретања избеглица, трговини људима, потребама избеглица, миграната...” (United Nations, 2016: 8).

³ Тачније, нешто испод 40%.

Коначно, желимо да скренемо пажњу на једну нову студију која се појавила 2021. године, сачињену на резултатима систематског прегледа релевантне литературе у тачно стогодишњем распону (за период 1920–2020), која је на неки начин показала оправданост актуелизовања ове, како је могуће уочити, веома старе теме у стручној јавности, али и међу практичарима, доносиоцима одлука у вези са миграцијама.

Већ из овог површног сликања дела историјата иницијатива за побољшање статистике о међународним миграцијама издваја се скуп кључних проблема у вези са постојећом искуственом евиденцијом који заслужују ширу дискусију.

Први проблем тиче се разлика у дефинисању концепата примењених за изучавање и прикупљање података о међународним миграцијама, што је евидентирано у готово свим извештајима и студијама које се односе на овај феномен у истраживању спроведеном на узорку студија о миграцијама у стогодишњем периоду (Ahmad-Yar, Bircan, 2021: 8). Варијације у коришћењу концепата који се односе на мигранте потичу од чињенице да статистику о међународним мигрантима најчешће срећемо у форми секундарних података, што значи да она настаје већим делом као „нуспроизвод специфичних националних административних система”, онда када државе прикупљају податке за сопствене административне потребе (United Nations, 1986: 3). Зато не изненађује широк спектар дефиниција концепата или, пак, минимална прилагођавања препорукама УН (United Nations, 2020), што резултира недостатком међународне упоредивости у статистици миграција. Ова чињеница ограничава вредност и корисност прикупљених података на глобалном нивоу, па и могућност да се поједине земље у својим политикама управљања миграцијама ослоне на статистику коју прикупљају друге државе.

Интензивна настојања да се овај проблем реши дала су одређене ефекте. Известан напредак се, између осталог, огледа у чињеници да све већи број земаља и међународних организација усваја препоручену терминологију, макар за дефинисање најопштијих појмова. На, пример, од 2007. године терминологија коју користе Европска унија и Еуростат готово је у потпуности усаглашена са УН дефиницијама из 1998. године. Међутим, и даље нису у потпуности усаглашене методологије прикупљања података и начина процена које примењују различите земље чланице ЕУ (Ahmad-Yar, Bircan, 2021: 8).

И док се у сагласности концепата у евидентирању трајних миграната бележи озбиљан помак, пре свега захваљујући новијим иницијативама међународних организација (УН, МОП, ИОМ, Савет Европе итд.), постоји проблем када је реч о дефиницијама појединих типова миграната. Сама комплексност концепта мигрант/миграција, који подразумева мноштво различитих облика кретања становништва, може не само резултирати концептима који се идентично именују, али имају различит садржај, него водити и употреби различите терминологије за означавање истог садржаја. Тако, на пример, нарастајући контингент привремених миграната последњих деценија који бораве ван матичне земље из различитих побуда

(у својству студената, ради стручног усавршавања, експерата или привремено за- послених лица) у званичној терминологији појединих земаља се различито именује: као немигранти (САД), нестали становници (Канада) или привремени становници (Аустралија) (в. шире Edmonston, Michalowski, 2004: 457). Наравно, много је већи проблем у регистровању и прикупљању података о нелегалним формама миграција (нелегални преласци граница остају изван било каквих евиденција попут трговине људима итд.). Имајући све наведено у виду, можемо истаћи да концептуална јасноћа, добро познавање нормативних поставки на које се ослања одређена терминологија и методологија на основу које се прикупљају подаци на појединим подручјима представљају апсолутне предуслове за квантификацију и анализирање ефеката миграције (International Organization for Migration, 2019: 20).

Праћење миграција отежава и изостајање или непотпуност података о мигрантима у различитим географским подручјима. Овај проблем није повезан само са недостатком капацитета појединих земаља, нарочито тзв. земаља у развоју да прикупљају, чувају, анализирају и дистрибуирају податке о миграцијама. Он потиче и од чињенице да је у неким земљама прикупљање података о мигрантима законска обавеза, док у неким другима то није случај. У појединим земљама постоји капацитет за прикупљање података, али су неке регије слабије покривене подацима из одређених разлога.

На потпуност података о миграторним кретањима у појединим регијама може утицати и чињеница да се различите земље могу одлучити за избор једног или више извора за прикупљање података у зависности од националних приоритета у вези са информацијама о различитим категоријама међународних миграната, али и у зависности од географских карактеристика земље⁴, обима и карактеристика кретања становништва, расположивих ресурса и постојећих статистичких капацитета. За земље које не прикупљају евиденцију о мигрантима УН врши процене, али се, наравно, поставља питање прецизности таквих процена. Исто тако, није занемарљив фактор ни концентрација финансијских средстава за истраживања миграција у развијенијим државама, што не само да утиче на фокусирање изучавања миграција на поједине географске регионе него и делује на подизање истраживачких компетенција у тим земљама на рачун истраживача тзв. земаља у развоју (International Organization for Migration, 2019: 139).

Због свега наведеног 2020. године у свом извештају о глобалним миграторним токовима, у циљу стварања обухватније слике о њиховим појединим аспектима, Међународна организација за миграције (ИОМ) дефинисала је препоруке за унапређење техничких потенцијала земаља које још увек нису у могућности да прикупе податке о миграцијама. Такође, треба имати у виду да, иако развој нових технологија омогућава нове начине прикупљања података о миграционим токовима, неретко постоји незаинтересованост појединих држава да

⁴„Физичке географије многих земаља представљају огромне изазове за прикупљање података о миграционим токовима. Улазак и управљање границом, на пример, посебно је изазовно у неким регионима, због архипелашких и изолованих граница, а то је додатно компликовано традицијама неформалних миграција ради посла“ (Gallagher, McAuliffe, 2016, према ИОМ, 2020).

такве могућности искористе као изворе за стварање потпуније и прецизније евиденције (в. шире у (Ahmad-Yar, Bircan, 2021: 10). Додуше, у томе их могу спречити и одређени прописи који ограничавају употребу таквих података зарад спречавања злоупотребе личних података.

Као посебан проблем у евиденцији о мигрантима појављује се недостатак или непотпуност релевантних демографских података. Прикупљање података о релевантним демографским карактеристикама миграната није важно само због тога што већи одливи или приливи становништва мењају демографију средина из којих одлазе подједнако као и средине у које се настањују (Edmonston, Michalowski, 2004: 457) него и због тога што њихов недостатак отежава разумевање, предвиђање и пројекцију будућих миграторних токова (Ahmad-Yar, Bircan, 2021: 9). Управо то разумевање помаже да схватимо не само трансформације друштава под утицајем миграција него и да уз научну пројекцију засновану на прецизним и довољно информативним подацима ублажимо последице одговарајућих трендова у мигрирању појединих категорија становништва. На пример, детаљнији демографски подаци омогућавају да државе дестинације сачине боље програме за инклузију новопридошлог становништва, односно да државе из којих се бележи велики одлив становништва понуде одговарајуће програме задржавања младих и високообразованих или да на најбољи могући начин искористе могућности потенцијалних повратника.

Имајући у виду наведено, током дуге историје залагања за стварање кредибилних података, инсистирало је на томе да се прикупљају подаци о најбитнијим демографским карактеристикама миграната, а број захтеваних обележја се увећавао. Док се на почетку инсистирало на основним демографским подацима, касније се схватило у којој мери је битно да се прикупи низ социодемографских и социоекономских информација о мигрантима, те да се тако значајна количина информација може најефикасније прикупити преко пописа становништва који може обезбедити сетове микроподатака, научно и практично употребљивих и кроз резултате низа укрштања података о појединим карактеристикама миграната. Поред основних варијабли као што су држављанство, трајање боравка и место боравка у земљи пријема, захтевају се подаци о узрасту, полу, степену образовања, брачном статусу, информације о запослењу и занимању. „У ствари, могуће је укрштати карактеристике миграната са било којом од варијабли прикупљених у попису становништва, што омогућава истраживање и анализу широког спектра питања релевантних за политику” (United Nations, 2020: 21). Међутим, упркос чињеници да је знатан део земаља уврстио наведене варијабле у своје пописне инструменте, као и залагањима да се дисагрегирани подаци учине доступним на међународном нивоу, постоји проблем доступности података на микронивоу, будући да се подаци представљају само у виду великих демографских скупова, без доступности база са микроподацима. Утолико је значајан пројекат ИОМ-а, који је од краја 2017. формирао Глобални портал података о миграцији као својеврсну приступну тачку за благовремене, свеобухватне статистичке податке о миграцијама на глобалном ни-

воу. На сајту су обједињени најважнији глобални извори података о миграцији различитих организација, агенција и слично, а доступни су и различити извештаји. Могуће је приступити информацијама о више индикатора о миграцији, укључујући и демографске, из више од 20 различитих међународних извора података, који су рашчлањени по различитим критеријумима и оне су јавно доступне свим чланицама УН (шире у: International Organization for Migration, 2019: 30).

У вези са претходним проблемом у евидентирању података о мигрантима, појављује се проблем неблаговремених, односно закаснелих информација које потичу из појединих земаља. Наиме, иако одавно постоји захтев за усаглашавањем тајминга прикупљања, обраде и објављивања података о миграцијама на нивоу појединих држава, постоји још увек много проблема да се овај стандард досегне. Између осталог, различито је време неопходно за прикупљање и обраду података у појединим земљама, што не само да зависи од бројности популације него и од интензитета миграција, ефикасности администрације, истраживачких капацитета и сл., што додатно изискује проблем координисања у стварању мета података глобалног карактера. Извесни помак је видљив донекле у подацима прикупљеним на пописима становништва, што је донекле временски синхронизовано, бар када је реч о земљама са развијенијим системом статистичког прикупљања информација о становништву. У вези са усклађеношћу тајминга објављених података из различитих делова света, треба истаћи да је различит ниво благовремености доступних података и код међународних институција које координишу прикупљање података у појединим државама и старају се о њиховом објављивању.

И премда неке државе прикупљају податке о разлозима емигрирања или имигрирања, највећи број њих не прикупља или не доставља податке о мотивима за промену земље боравка. Поједине међународне организације, као на пример Одељење Уједињених нација за социјална и економска питања, стављају фокус на разлоге великих кретања становништва поводом великих избегличких криза изазваних, на пример, ратним збивањима и сл., али зато изостају упоредиви подаци о разлозима мигрирања на глобалном нивоу који нису непосредно изазвани акутним збивањима на неком подручју. Па и у случају када подаци о разлозима мигрирања постоје, они нису разврстани према мотивима који се у литератури врло прецизно класификују. Такво стање може бити повезано са чињеницом да било који од препознатих покретача миграција не делује линеарно, па неретко економски, политички, културни и демографски фактори у интеракцији са еколошким покретачима обликују намере људи да се селе или остану на датој локацији. Тако, синергија више покретача може створити притисак за одлазак из земље пребивалишта, а коначна одлука може бити у вези и са психолошким и културним ограничењима и преференцијама појединаца (International Organization for Migration, 2019: 253), који могу бити истражени углавном кроз посебно фокусирана истраживања.

Утолико посебан проблем у том смислу може бити утврђивање примарне мотивације за мигрирање код појединаца, што може истраживачима промаћи чак и у наменским истраживањима мањег обима (академски или практично мотивисаним) усмереним искључиво на факторе који подстичу миграцију. Међутим, стварни разлози боравка новопридошних становника у једној земљи могу бити и свесно прикривени при административним процедурама које они пролазе (Ahmad-Yar, Vircan, 2021: 9-13). Ипак, њихово откривање јесте веома важно у неким видовима миграција не само због спречавања експлоатације или других видова дискриминације појединих вулнерабилних група миграната (нпр. деце и младих) (International Organization for Migration, 2019: 244) него и због заштите различитих интереса како земаља порекла, тако и земаља дестинације миграната.

Уз наведене претежно методолошке тешкоће, нису без значаја ни они стандарди повезани са методологијом прикупљања било којих емпиријских података, а који се тичу спољашње ваљаности истраживања (стварања репрезентативних узорака), односно унутрашње ваљаности истраживања, што захтева одређена знања о факторима који могу угрозити објективност прикупљених чињеница (в. шире у Babbie, 2008: 160-163; De Vaus, 1991: 27-31). Уз то, појављују се и други проблеми који утичу на употребну вредност евиденције о међународној миграцији. Ту спада и недовољна сарадња између влада различитих земаља, поготову између оних које стоје на почетним и крајњим тачкама дестинације миграната. Таква сарадња, која би подразумевала и међусобну размену кредибилне искуствене евиденције, могла би бити од пресудне важности у осмишљавању ефикаснијих практичних политика у области поправљања услова који ће спречити велики одлив становништва, с једне стране, и ефикаснијих инклузивних политика у земљама дестинације, с друге стране. То би свакако помогло и ефикаснијој политици усмереној ка повратку миграната у земље порекла. Исто тако, бољем увиду у низ проблема повезаних са све учесталијим миграцијама становништва и квалитетнијој евиденцији може помоћи финансирање истраживања која се баве овим проблемом не само у најразвијенијим земљама него и у земљама у развоју које, услед хегемоније развијених земаља у области научног истраживања, ускраћују јавности многе чињенице о миграцијама унутар слабо развијених региона света.

*

Имајући у виду све досад речено, поставља се питање о томе какав је квалитет евиденције о мигрантима када је реч о Републици Србији. Не мали број истраживача који се континуирано бави истраживањем миграција указао је на недостатке постојеће евиденције и то нарочито на пољу одлива становништва из Србије, који се у великој мери преклапају са већ указаним мањкавостима података о глобалним токовима миграције. Тако, истраживачи с правом истичу да систематско изучавање миграција из постојеће евиденције

„прати низ проблема и ограничења у вези са обухватом појаве, квалитетом и упоредивошћу података (Bobić, Vesković Anđelković, Kokotović Kanazir, 2016: 18), при чему „резултати пописа становништва не пружају довољно информација о смеру и дистанци миграционих кретања, као ни о карактеристикама самих миграната” (исто). Ове карактеристике се посебно односе на мигранте из Србије те се „не може рећи да Србија има добру статистичку базу праћења, као ни бројна истраживања о спољним, пре свега, економским миграцијама” (Penev, Predojević-Despić, 2012: 37).

Проблем са упоредивошћу података у дужем временском периоду, потиче како од промена у пописној методологији, будући да су се мењали концепти и сам начин истраживања⁵, услед настојања да се пописна методологија прилагоди европским стандардима (на шта у крајњој линији обавезује и статус Србије у процесу придруживања ЕУ), тако и услед неажурности, недовољне прецизности, па и ограничене доступности других извора⁶. Исто тако, велики проблем истраживача из Србије јесте и то што не могу користити увек податке других држава о имигрантима из Србије у упоредној перспективи, како због недостатка билатералних споразума са појединим земљама, тако и због концептуалних и нормативних разлика у дефинисању скупова становништва које делом чине имигранти из Србије, па и различитог броја обележја о мигрантима које различите државе прикупљају. Део проблема свакако лежи и у релативно честој измени државног статуса Републике Србије, граница и назива државе из које су одлазили или одлазе српски мигранти⁷ (Penev, Predojević-Despić, 2012: 37; Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године, 2020).

Методолошке изазове у прикупљању података, посебно оних који се односе на спољне миграције, препознале су и релевантне институције које се на одређени начин баве миграцијама (попут Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Комесаријата за избеглице и миграције, Репуб-

⁵ На пример, пописна методологија од 2002. године захтева да се приликом одређивања укупне популације користи концепт сталног, односно уобичајеног места становања, при чему је временски период од једне године и дуже основни критеријум за укључивање или искључивање особе из укупног становништва. У наредном попису се поред наведене измене по први пут уводи индикатор о намери одсутности/присутности као додатни критеријум за искључивање особе из укупног становништва. Важна промена је и то што се пописом из 2011. први пут примењује пракса да на сва пописна питања одговарају и имигранти, односно лица која дају одговоре у њихово име. Тако се подаци о исељеним лицима из земље прикупљају претежно посредно, јер новина на овом попису је и то што више није организован директни попис лица са боравком/радом у иностранству, како је то било у пописима 1981, 1991. и 2002. године (в. шире у Станковић, 2014: 11, 12, укључујући и нап. 2). Услед примене претежно посредног испитивања, може се поставити питање унутрашње ваљаности, а због мањег обухвата ових лица, подаци се могу сматрати узорком о дијаспори, а не пописом тих јединица посматрања, што, имајући у виду избор јединица, докле нарушава и спољашњу ваљаност.

⁶ На пример регистри пријава и одјава боравка при МУП у РС.

⁷ За релативно кратко време грађани Србије су живели у СФРЈ, СРЈ, СЦГ, Србији са Косовом и Метохијом или Србији без Косова и Метохије.

личног завода за статистику итд.). Отуда се и у истраживачким извештајима, као и у развојним и стратешким документима посвећеним управљању миграцијама, указује на проблеме са постојећом евиденцијом као и на закључке изведене из ње, јер „с обзиром на методолошка ограничења, [...] закључке који се заснивају на статистичким подацима треба узети, пре свега, као илустративну апроксимацију трендова, а никако као прецизне показатеље, пре свега о броју иселених, али и лица која су учествовала у унутрашњим пресељавањима” (Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године).

Сви наведени проблеми у вези са евиденцијом и њеном смисленом употребом видљиви су и из годишњих извештаја о мигрантским токовима у Србији доступних у форми публикације *Миграциони профил РС* која обједињује податке о различитим категоријама миграната у земљи.⁸ Наиме, у овој публикацији, почев од прве објављене свеске до последње, могуће је уочити изразиту разлику у систематичности, прецизности и рецентности података који се односе на имигранте у односу на податке о емигрантима. На пример, у Миграционом профилу за 2020. годину, подаци о имигрантима из Србије дају се на основу података Еуростата за 2018. и 2019. годину и односе се готово искључиво на податке о уделу имиграната у појединим земљама крајње дестинације, без информација о њиховим социодемографским обележјима. Ови подаци су допуњени одређеним обележјима лица која су затражила посредовање миграционих центара у Србији код послодаваца у иностранству, када су наведена обележја о њиховом узрасту, образовању и миграционом центру у коме је затражена услуга (Влада Републике Србије, 2020: 27).

Конечно, на самом крају потребно је истаћи допринос релативно малобројних, углавном академских истраживања миграција у Србији за добијање бољих увида у карактеристике миграција на подручју Србије. Заснована на кредибилној искусвеној евиденцији, она пружају значајан увид у многе аспекте и трендове миграција и обележја њихових актера. Међутим, кључни проблем јесте чињеница да се она спроводе на релативно малим узорцима и као таква могу бити само допуна званичним подацима.

Уместо закључка

И премда постоји дугорочно залагање да се унапреди искусвена евиденција о миграцијама на глобалном нивоу па и у Србији, могуће је констатовати да релевантне националне институције и међународне организације имају још доста посла до испуњавања уобичајених методолошких стандарда. Упркос дели-

⁸ Ове публикације о мигрантима структурисане су према критеријумима предвиђеним Уредбом 862/2007 Европског парламента и Савета Европе из 2007. године. Прве публикације су настале уз подршку ИОМ-а, а касније је наставио самостално да их израђује Комесаријат за избеглице и миграције.

мичном усаглашавању и универзализацији кључних концепата који се користе у истраживању миграција, неопходно је учинити додатне напоре у том смислу. Веома је битно и да се захтеви усмерени ка појединим државама у погледу правремености, потпуности и разрађености скупа битних обележја миграната уједначе, како би подаци о мигрантима били упоредиви. Србија је препознала свој интерес за поправљање стања искуствених података о миграцијама, па је у склопу развијања стратешких докумената за управљање миграцијама, кроз одговарајуће акционе планове, предвидела хармонизацију поступка евидентирања, пописивања и истраживања миграција. Уистину, овај процес се споро одвија, не само због чињенице да је поједине аспекте миграција веома тешко пратити него и због времена неопходног да се додатно унапреде истраживачки и институционални капацитети, као и због чињенице да то захтева мултисекторску сарадњу различитих институција и актера, као и сарадњу и подршку међународних организација.

Заједничким напорима истраживачке заједнице, држава и међународних организација и са постојећим капацитетима институција, могуће је за релативно кратко време озбиљно унапредити податке о миграцијама, поготову спољним кроз: унапређење пописне методологије која би омогућила приступ упоредивом сету микро података о социо-демографским, економским и другим релевантним обележјима миграната, као и кроз искоришћавање постојећих административних извора података који често садрже богате али ретко коришћене информације о међународним кретањима. Сасвим је извесно да би било од помоћи искористити прилику да се кроз значајнија истраживања на националном нивоу употребе стандардизоване батерије питања везаних за миграције. Од непроцењиве вредности је и подршка већем броју академских и наменских истраживања усмерених ка појединим нерасветљеним карактеристикама миграција и миграната уз употребу мешовитих истраживачких стратегија које погодују откривању нових димензија и трендова све динамичнијих кретања становништва. Отуда стварање кредибилне евиденције уз помоћ комплементарне употребе различитих извора и развијање методолошких компетенција за њихово коришћење може бити добра основа за ефикасно управљање миграцијама и искоришћавање њиховог развојног потенцијала.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahmad-Y., Ahmad W., Tuba, B. (2021): "Anatomy of a Misfit: International Migration Statistics". *Sustainability* 13, 4032. <https://doi.org/10.3390/su13074032>.
- Babbie, E. (2008): *The Basics of Social Research*, Fourth Edition. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Bilborrow, R., Hugo, G., Oberai, A., Hania Z. (1997): *International Migration Statistics: Guidelines for Improving Data Collection systems*. Geneva: ILO.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., Kokotović Kanazir, V. (2016): *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.
- De Vaus, C. (2001): *Research Design in Social Research*. London: SAGE.

- Edmonston, B., Michalowski, M. (2004): *International Migration. In The methods and materials of demography*, Jacob Siegel and David Swanson (ed.). San Diego, California- London: Elsevier Academic Press.
- International Organization for Migration (2019). *World migration report 2020*. Geneva: IOM. Dostupno na: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf
- Koczan, Z., Peri, G., Pinat, M., Rozhkov, D. (2021): "The Impact of International Migration on Inclusive Growth: A Review. IMF Working Paper", *Institute for Capacity Development*. March 2021. Dostupno na: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/03/19/The-Impact-of-International-Migration-on-Inclusive-Growth-A-Review-50169>.
- Penev, G., Predojević-Despić, J. (2012): „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri “vruće” emigracione zone”. *Stanovništvo*, 2/2012, 35-64.
- Santo, T., Summers, P., Lawrence, Clemens M. (2009): *Migrants Count: Five Steps Toward Better Migration Data (Report of the Commission on International Migration Data for Development Research and Policy)*. Washington DC: Center for Global Development. Dostupno na: https://www.cgdev.org/sites/default/files/1422146_file_CGD_migration_FINAL_web_0.pdf.
- Станковић, В. (2014): *Србија у процесу спољних миграција* (Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији). Београд: РЗС.
- Стратегија о економским миграцијама Републике Србије за период 2021–2027. године*, Службени гласник РС, 21/ 2020. <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/21/1>.
- United Nations (2016): *General Assembly Resolution 71/1*. United Nations: New York. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_71_1.pdf.
- United Nations (1986): "National data sources and programmes for implementing the United Nations recommendations on statistics of international migration", *Studies in methods, Series F* No. 37. New York: UN, Department of international economic and social affairs, Statistical office.
- United Nations (1998): *Recommendation on statistics of international migration*, Revision 1, New York: UN, Department of international economic and social affairs, Statistical office. Dostupno na: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_58rev1e.pdf.
- United Nations (2020): *Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses*, Series F No. 115. New York: UN, Department of international economic and social affairs, Statistics Division. Dostupno na: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/Standards-and-Methods/files/Handbooks/international-migration/2020-Handbook-Migration-and-Censuses-E.pdf>.
- Влада Републике Србије (2020): *Миграциони профил РС за 2020. годину*. Београд: Влада РС.

Jasmina S. Petrović
University of Niš
Faculty of Philosophy

EMPIRICAL EVIDENCE AND DIFFERENT INVESTIGATIVE APPROACHES TO THE STUDY OF MIGRATIONS: KEY ISSUES

Summary

Methodological difficulties with obtaining empirical evidence when studying the phenomenon of modern-day migrations are a burning issue, which not only pertains to various scientific disciplines but also most directly concerns the relevant social actors who participate in the channelling of population migrations. The growing

problem of how to manage migrations has resulted in the emergence of several strategic documents, the most recent of which is the Strategy on Economic Migration of the Republic of Serbia for 2021-2027. To a certain extent, this document complements the regulatory framework and the strategic platform for mitigating the effects of mechanical movement of the population, which we consider necessary but insufficient for developing a migration management policy. In addition to institutional mechanisms, another crucial prerequisite is the production of reliable and precise empirical evidence on which any further practical actions should be based. Therefore, the aim of this paper is to point out the deficiencies of the existing data sources for studying various migration aspects, to specify the possibilities of expanding the evidence, and to consider the possibility of applying different research strategies to the study of migrations.

Keywords: migrations, Serbia, empirical evidence, methodology.

СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ОПАДАЊА НАТАЛИТЕТА И МИГРАТОРНИХ КРЕТАЊА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Апстракт. У фокусу рада су промене у сфери наталитета (од традиционалног до савременог модела репродукције) и механичког кретања становништва југоисточне Србије (од традиционалних печалбарских миграција до савременог процеса „одлива мозгова“) и њихове социодемографске последице. Депопулација и старење становништва нису само резултат негативних тенденција у природном кретању становништва већ и интензивних миграција у југоисточној Србији. Миграције имају важну улогу, како због њиховог утицаја на наталитет (у првом реду исељава се младо становништво у репродуктивном периоду), тако и због утицаја на могућности социоекономског развоја. Услед „одлива мозгова“, када из земље одлазе најобразованији (интелектуална, економска и политичка елита), значајно су ограничене могућности одрживог и свеукупног друштвеног развоја. С обзиром на то да су овакви неповољни демографски трендови углавном последица неразвијености привреде, незапослености, промене система вредности, неопходно је да се конципирају и реализују адекватне мере економске и популационе политике ради подстицања рађања, циркуларних или повратних кретања становништва и решавања економских и развојних проблема овог подручја.

Кључне речи: наталитет, модел репродукције, старење становништва, депопулација, „одлив мозгова“.

Увод

Резултати бројних демографских и социолошких истраживања, као и статистички подаци, показују да је Република Србија захваћена процесом депопулације и старења становништва (Рашевић 2018; Пенев, Станковић 2018; Марковић Крстић 2016, 2018). Негативни демографски трендови који су се јавили у другој половини 20. века (депопулација, опадање стопе природног прираштаја, старење становништва) настављени су и интензивирани почетком 21. века, тако да је демографски потенцијал Републике Србије значајно ослабљен. Она је суочена са двоструким губитком људских ресурса: са депопулацијом као последицом негативног природног прираштаја, који не обезбеђује репродукцију становништва (замену генерација) услед недовољног рађања, и са емиграцијом младог и репродуктивно способног становништва.

У Републици Србији присутне су регионалне разлике како у домену репродукције, природног кретања становништва, тако и у домену механичког кретања становништва. Време почетка и интензитет опадања стопа наталитета и природног прираштаја није био у свим регионима Републике Србије исти. Иако је опадање стопа наталитета присутно током друге половине 20. века, негативни природни прираштај у југоисточној Србији јавља се 1991. године (-0,1%), а у 2020. години је на овом подручју забележена најнижа стопа наталитета (7,9%) и природног прираштаја (-11,1%) у односу на остале регионе¹ (РЗС, 2012а: 157). Истовремено, с обзиром на друштвено-економски контекст, социјална и политичка превирања, одвијају се миграторна кретања која имају различите карактеристике и димензије у зависности од регионалне припадности, места становања, степена образовања миграната. Резултати бројних истраживања миграторних кретања у различитим друштвено-историјским контекстима могу бити основа за разумевање аспирација младих људи за променом места становања и одласком у иностранство, али и за сагледавање социјалних импликација одлива мозгова на друштвено-економски развој Републике Србије. Тенденција младих људи да емигрирају изазива бројне негативне последице, како у сфери демографског (старење становништва), тако и друштвено-економског развоја (губљење образовног капитала, интелектуалне и економске елите, доминантно присуство класичне индустрије, а не софтверске и компјутерске индустрије или генетског инжењеринга, стагнирање производње и друштвеног развоја, бесперспективност друштва). Наиме, Република Србија, према многим елементима развијености, део је традиционалног света, али по демографском развоју део је модерног света (Бубало-Живковић, Лукић, 2015: 48). Из тих разлога, сматрају бројни аутори, демографски развој биће ограничавајући фактор свеукупног развоја Републике Србије. Опадајући фертилитет, према њиховом мишљењу, може довести, до средине 21. века, до пада броја живорођених на трећину од вредности с почетка 21. века (Ђурђевић, Арсенијевић, Цветановић, 2010).

У раду је, најпре, из социодемографске перспективе приказано природно кретање становништва током последњих седам деценија у Региону јужне и источне Србије и тако је посредно утврђено постојање специфичног демографског модела на овом подручју. Осим тога, анализа кретања стопе укупног фертилитета помогла је конципирању прихваћеног „репродуктивног модела” становништва југоисточне Србије. Поред разматрања природног кретања становништва овога подручја, разматране су особености и димензије миграторних кретања становништва, чиме се индиректно дају одговори на актуелна питања о демографској будућности овог подручја. Рад указује на неопходност и значај адекватне друшт-

¹ Регион јужне и источне Србије чине девет области у чији састав улазе територије јединица локалне самоуправе (51) у саставу управних округа и то: Борски (4), Браничевски (8), Зајечарски (4), Јабланички (6), Нишавски (11; Град Ниш са 5), Пиротски (4), Подунавски (3), Пчињски (7) и Топлички управни округ (4).

вене реакције у сфери економске, социјалне и популационе политике у циљу испитивања постојећих и конципирања адекватних стратегија за подстицање рађања и решавање проблема емиграције младих у складу са постојећим демографским, економским и социјалним контекстом Републике Србије.

Промене природног кретања становништва југоисточне Србије

Глобални развојни друштвени процеси (индустријализација, урбанизација, модернизација) одразили су се на промене у свим сферама друштвеног живота (Gidens, 2003), као и на демографски развој Републике Србије. Демографски процеси добијају специфична обележја на појединим подручјима Србије с обзиром на степен економске развијености, културна обележја становништва, етничку и верску припадност, усвојене системе вредности, степен прихватања нових норми репродуктивног понашања итд., тако да је почетком деведесетих година XX века дошло до интензивирања разлика у кретању и структурама становништва на регионалном нивоу.

Регионалне демографске диспропорције условљене су разликама у природном кретању становништва, као и миграцијама (унутрашњим и спољашњим) које имају велики значај за територијалну редистрибуцију становништва, као и за старосну, економску, образовну, етничку и друге структуре становништва. Резултати последњег пописа у Републици Србији (2011) показују да је дошло до депопулације, односно опадања броја становника Републике Србије за 311.139 становника у периоду између два пописа (2002–2011, 7.498.001–7.186.862 становника). Када је реч о дистрибуцији становништва Републике Србије, она има супротне тенденције на регионалном нивоу. На једној страни је Београдски регион, у коме је дошло до повећања броја становника у међупописном периоду (83.316 становника), а на другој страни су сви остали региони (Регион Војводине, Регион Шумадије и западне Србије, Регион јужне и источне Србије²) у којима се запажа смањење, односно опадање броја становника. Највеће опадање броја становника присутно је у Региону источне и јужне Србије (-189.088 становника), што је 60,8% од апсолутног пада броја становника Републике Србије у периоду 2002–2011. године (РЗС, 2012: 12).

Кретање броја становника југоисточне Србије има специфичне карактеристике, темпо, смер и димензије. Наиме, после константног пораста, у периоду 1948–1981. године, долази до значајног опадања броја становника у периоду 1991–2011. године (1948 – 1.743.691, 1953 – 1.828.910, 1961 – 1.874.293, 1971 – 1.929.140, 1981 – 1.980.506, 1991 – 1.940.252, 2002 – 1.753.004, 2011 – 1.563.916 и 2020 – 1.473.345) (РЗС, 2012а: 157; РЗС, 2021: 2). Опадање броја становника овога подручја условљено је бројним социоекономским, културним, образовним, демографским и другим чиниоцима, који су се одразили на опадање стопе наталитета и природног прираштаја.

² За Регион Косово и Метохија нема података.

У југоисточној Србији је присутно константно опадање вредности стопе природног прираштаја. Наиме, док је 1961. године природни прираштај био позитиван (7,6‰) и убрзано се смањивао у периоду 1971–1981 (1971 – 4,8‰ и 1981 – 1,2‰), вредности природног прираштаја добијају негативни предзнак од 1991. године (-0,1‰), а током 21. века имају забрињавајуће димензије (-7,1‰ – 2010. и -11,1‰ – 2020. године) (РЗС, 2012а: 157 и РЗС, 2021а: 136) (Табела 1).

Табела 1. Природно кретање становништва у Региону јужне и источне Србије

Год.	Број становника	Живор.	Умрли	Пр. прир.	Умрла одој.	На 1000 становн.			Умрла одојчад на 1000 живор.
						Живор.	Умрли	Пр. прир.	
1961	1.874.293	31.763	17.480	14.283	2.453	16,9	9,3	7,6	77,2
1971	1.929.140	28.012	18.795	9.217	1.211	14,5	9,7	4,8	43,2
1981	1.980.506	23.672	21.388	2.284	704	12,0	10,8	1,2	29,7
1991	1.940.252	23.172	23.272	-100	376	11,9	12,0	-0,1	16,2
2001	1.897.721	19.314	24.700	-5.386	220	10,2	13,0	-2,8	11,4
2010	1.655.499	13.592	25.387	-11.792	129	8,2	15,3	-7,1	9,5
2020	1.473.345	11.657	28.048	-16.391	92	7,9	19,0	-11,1	7,9

Извор: РЗС, 2012а: 157; РЗС, 2021: 2; РЗС, 2021а: 136.

Рађање је кључна демографска варијабла и позитивна компонента природног прираштаја, тако да је основни динамички чинилац демографских промена. Током последњих шест деценија (1961–2020) дошло је до значајног опадања стопе наталитета. Наиме, вредности стопе наталитета у овом периоду су преполовљене (16,9% на 7,9%). Како је наталитет дугорочна пресудна одредница старосне структуре становништва, драстично опадање наталитета утицаће и на будући обим радне снаге, на однос издржаваног и активног становништва, односно како на будући друштвено-економски развој овог подручја, тако и на целокупни развој Републике Србије.

Истовремено, праћење промена у стопама укупног фертилитета³ на нивоу великих територијалних целина (Табела 2) и региона⁴ (Табела 3) омогућава

³ Стопа укупног фертилитета (total fertility rate) означава вероватни просечни број живорођене деце коју би родила једна „просечна“ жена посматране генерације у свом фертилном раздобљу, под условом деловања садашњих специфичних стопа фертилитета према старости и уз апстраховање утицаја морталитета. Ова стопа зависи само од специфичних стопа фертилитета мајки у свакој години или петогодишњу њене старости, почев од 15. па до 49. године живота, а није под утицајем старосне структуре становништва. Због тога је стопа укупног фертилитета показатељ упоредне анализе нивоа плодности жена у појединим земљама, тако да бројчано већа стопа укупног фертилитета значи просечно већу плодност жена у једној земљи, а мања стопа укупног фертилитета означава просечно мању плодност жена. Стопа укупног фертилитета сматра се у демографској статистици најбољим показатељем нивоа плодности и врло добром апроксимацијом просечног броја деце у породици (Марковић Крстић, 2021: 149).

⁴ Влада Републике Србије је 24. 12. 2009. године утврдила границе седам региона (усвојила је Уредбу о статистичким регионима) (http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/... UredbaNSTJ.doc). Фебруара 2010.

потпунију анализу демографских процеса и разумевање процеса старења становништва Републике Србије.

Табела 2. Стопа укупног фертилитета по територијалним целинама Републике Србије (1950–2010)

Године	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.
Република Србија	3,494	2,553	2,263	2,274	2,101	1,458	1,405
Централна Србија	3,156	2,085	1,858	1,847	1,745	1,434	1,411
Војводина	2,877	2,186	1,687	1,845	1,689	1,444	1,391
Косово и Метохија	7,700	6,642	5,416	4,815	3,581	/	/

Извор: РЗС, 2019: 74–75.

Репродукција становништва Републике Србије и разлике у фертилитету на нивоу територијалних целина и региона последице су дугорочног дејства многобројних чинилаца (биолошких, економских, културних, етничких, образовних, психолошких итд.) и структуралних карактеристика. Промене вредности стопа укупног фертилитета, односно промене у обиму рађања у Републици Србији последњих деценија, прате промене у економској, социјалној и културној сфери и добијају забрињавајуће димензије, јер су далеко испод прага генерацијског обнављања становништва⁵.

Табела 3. Стопа укупног фертилитета по регионима Републике Србије (2011–2018)

Године	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Република Србија	1,402	1,449	1,429	1,465	1,464	1,461	1,485	1,484
Београдски регион	1,437	1,480	1,454	1,488	1,481	1,462	1,484	1,495
Регион Војводине	1,384	1,442	1,420	1,447	1,467	1,449	1,508	1,483
Регион Шумадије и западне Србије	1,397	1,460	1,418	1,483	1,484	1,496	1,482	1,494
Регион јужне и источне Србије	1,357	1,365	1,382	1,390	1,361	1,382	1,413	1,412
Регион Косово и Метохија	/	/	/	/	/	/	/	/

Извор: РЗС, 2019: 76–83.

Посматрано у целини, у Републици Србији је дошло до значајног смањења стопа укупног фертилитета (2,35 пута) у периоду 1950–2018. године (3,494 на 1,484). Опадање стопа укупног фертилитета присутно је на свим подручјима Србије током овог периода, мада постоје значајне разлике с обзиром на време и интензитет смањења. Наиме, ради се о преполовљеним вредностима стопа укупног фертилитета на свим подручјима: у централној Србији (3,156 у 1950. години и 1,411 у 2010. години), Војводини (2,877 у 1950. години и 1,391 у 2010. години) и Косову и Метохији (7,700 у 1950. години и 3,581 у 1990. години).

године предложене су измене Закона о регионалном развоју којима се број региона са седам смањује на пет.

⁵ Праг генерацијског обнављања становништва – 2,14 деце по жени, при ниским морталитетним условима.

Међутим, без обзира на велико смањење, стопа укупног фертилитета на Косову и Метохији била је највиша у односу на остала подручја у Републици Србији и једино је на овом подручју, у деветој деценији 20. века, далеко изнад прага генерацијског обнављања становништва. У централној Србији је већ 1960. године стопа укупног фертилитета била испод прага генерацијског обнављања (2,085), а у Војводини 1970. године (1,687).

Међутим, анализа и компарација вредности стопа укупног фертилитета на регионалном нивоу у периоду 2011–2018. године не показује велике разлике. Ипак, запажа се да су највеће вредности стопа укупног фертилитета током читавог периода присутне у Београдском региону (1,437–1,495), док су најниже вредности заступљене у Региону јужне и источне Србије (1,357–1,412). С обзиром на то да је у свим регионима стопа укупног фертилитета испод вредности која обезбеђује генерацијско обнављање становништва (2,14), може се очекивати да ће се наставити и интензивирати бројни демографски проблеми изражени у виду депопулације и старења становништва, што ће се негативно одразити како на демографски, тако и на социоекономски развој земље.

Опадање наталитета може се објаснити деловањем претежно чиниоца социјалне и економске природе (лоши материјални услови, стамбене прилике, незапосленост). Поред тога, чиниоци као што су здравствено стање, старост супружника, као и стресна стања (и присутна неизвесност услед ратних дејстава и етничких сукоба на појединим подручјима Србије и бивше заједничке државе Југославије), деловали су у правцу смањења броја деце или чак одустајања од рађања. Наиме, економска и социјална несигурност супружника утиче на њихове ставове о репродукцији, тако да све више одустају од репродукције или доносе одлуку о редукацији рађања (одлучују се за рађање само једног детета). Од деведесетих година 20. века све више се разматра утицај социопсихолошких чинилаца, новог стила живота, измењеног система вредности и нових услова живота који делују као лимитирајући фактор повећања наталитета. За опадање стопа наталитета значајан је и утицај распрострањености и прихватања различитих модалитета контроле рађања од стране супружника, који се одлучују за малу породицу са једним или двоје деце.

Дакле, у процесу демографске транзиције традиционалне репродуктивне нормe трансформисале су се у нормe савременог типа репродукције уз велико смањење стопа наталитета. Млади људи у конкретним социоекономским условима нису мотивисани да стварају породице са већим бројем деце, па остају у оквирима једног или двоје деце, што није довољно за просту репродукцију. Када је реч о променама у брачном понашању, оне се испољавају у виду прихватања нових облика заједничког живота (споразумних заједница, кохабитација), као и честе појаве одлагања ступања у брак. Традиционалне вредности које су обликовале понашање појединаца и социјалних група постепено слабе, тако да долази до превладавања индивидуализма, самоактуализације и самореализације. Неки аутори (Leibenstein, 1974; Van de Каа, 1988)

управо јачање индивидуализма сматрају пресудним елементом за почетак посттранзиционе етапе и убрзано опадање нивоа репродукције. Наиме, последица крупних промена постмодерних друштава (и становништва) јесте драстичан пад фертилитета, знатно испод нивоа потребног за просто обнављање становништва.

На промене у обиму рађања битно утичу степен развијености земље, промене у социоекономској и културној сфери, као и промене начина живота и вредносних система. Наиме, бројна социодемографска истраживања фертилитета показују да постоје разлике у фертилитету појединих група становништва које су формиране на основу етничке припадности, образовног нивоа, економског и социјалног статуса (Марковић Крстић, 2013). Међутим, неки аутори указују на то да се значење диференцијалног фертилитета временом мења с обзиром на етапе демографског развоја. Како транзиција одмиче, тако и околности које утичу на диференцијални фертилитет постају сложеније. Стога сматрају да се може очекивати да ће у савременом посттранзицијском друштву временом разлике у фертилитету слабити и нестати (Jones, 1990; Nejašmić, 2005).

Промене и процеси карактеристични за демографску транзицију и друштвену модернизацију (прихватање савременог модела репродукције, као и заједница алтернативних браку и вољно одрицање од родитељства, одлагање склапања брака, низак наталитет, негативан природни прираштај, депопулација, пораст просечне старости становништва) остављају драматичне последице на структуре становништва (посебно на старосну и социоекономске структуре) и могућности демографског и друштвеног развоја Републике Србије. С обзиром на то да демографске пројекције указују на алармантне социо-економске последице постојећих негативних трендова у кретању становништва Републике Србије, неопходна је свеобухватна друштвена реакција у виду преиспитивања, конципирања нових и спровођења мера популационе политике, као и мера економске, еколошке, културне и социјалне политике.

Миграторна кретања становништва југоисточне Србије и њихове социодемографске импликације

У савременим условима, када постоји значајна разлика у степену друштвено-економског и културног развоја између земаља (између земаља у развоју и високо развијених земаља), питање миграција, њиховог облика, интензитета и последица постаје све значајније и актуелније, посебно када је реч о земљама емиграције и њиховој демографској будућности. Проблем миграција је израженији у земљама у развоју, где својим негативним и неконтролисаним деловањем још више отежава ионако незавидну демографску ситуацију и ограничава могућности социоекономског развоја.

Депопулација и старење становништва југоисточне Србије демографске су последице како негативних тенденција у природном кретању становништва, тако

и миграторних кретања. Миграције имају значајну улогу не само због њиховог утицаја на смањење становништва већ и због утицаја на наталитет (у првом реду се исељава младо и становништво у репродуктивном периоду) и морталитет становништва (кроз утицај негативног салда миграције на старосну структуру). Миграторна кретања су резултат друштвеноекономских кретања, индивидуалних одлука појединаца и мотивисана су одређеним разлозима. Она су одраз друштвених збивања и превирања, економских кретања, културних, етничких и образовних карактеристика становништва, политичке ситуације, аспирација и мотива појединих социјалних група за променом места становања. Постоји општа сагласност да су економски чиниоци од доминантног значаја и да проистичу из неусклађености економске и популационе стопе раста. То утиче на покретљивост становништва, претежно из крајева са слабом могућношћу рада и зараде у крајеве у којима је лакше доћи до посла и већег дохотка. У том смислу, просторна покретљивост становништва између два подручја је већа што је међу њима већа разлика у степену и динамици економског развоја (Wertheimer-Baletić, 1999). За већи део миграната главни мотиви су економске природе (могућност запослења, добре зараде, побољшање животног стандарда и др.).

Међутим, током историје, били су доминантни различити узроци миграторних кретања. Према Ј. Цвијићу (Cvijić, 2011), главни узроци миграторних („метанастазичких“) кретања на Балканском полуострву („почевши од краја 14. века, па кроз турско време до наших дана“) били су: турска најезда, насиља јаничара, аустро-турски ратови, буне, верска гоњења, ратови за независност, затим економско-политички и климатски услови, а такође придаје значај и личном контакту, односно претходном упознавању земље насељавања. Он такође анализира и последице миграција: последице прилагођавања новој географској средини, социјално и етничко прилагођавање, етнобиолошке процесе, формирање нових група, варијетета и типова, процесе асимилације, смене старог становништва динарско-балканским досељеницима, промене вере и народности, опште етничке и социјалне последице миграција итд.

Бројни аутори бавили су се истраживањем миграција, као и факторима који утичу на одлуку о мењању места становања (D. Vogue, E. G. Revenstein, E. S. Lee). Тако Д. Бог (Vogue, 1969) издваја две велике групе фактора који утичу на сеобе: привлачне (pull factors) и одбијајуће (push factors). Посебно истиче значај привлачних фактора где убраја: 1) боље могућности за запошљавање појединца у својој струци или за улазак у жељену струку; 2) могућности стицања већег дохотка; 3) могућности жељене специјализације или обуке (нпр. могућност факултетског образовања); 4) погодности околине и животних услова (клима, становање, школе и други социјални капацитети); 5) зависност – покретљивост сродника или вереника (као што је кретање за храниоцем или веренице за партнером); 6) примамљивост нових или другачијих активности,

околине или људи, као што су културне или рекреационе активности великих градова за становнике села или малих градова (Ђурђевић, 1998: 75–76).

Бројни и различити чиниоци подстицали су миграторна кретања становништва на простору Балкана пре 20. века, али су она била мањег обима и слабијег интензитета. Међутим, после Другог светског рата велики број миграната одлазио је из заједничке државе Југославије, највише из економских разлога, на рад у средњоевропске и западноевропске државе. У том периоду биле су доминантне економске миграције, како спољашње, тако и унутрашње, које су допринеле депопулацији и пражњењу руралних подручја. Крајем 20. века долази до повећања броја емиграната из Републике Србије услед ратних збивања, политичке нестабилности, економске кризе, незапослености, етничко-верске нетрпељивости итд.

Миграције младог високообразованог становништва интензивирани су деведесетих година 20. века и оставиле су значајне демографске последице, како у сеоским, тако и у градским срединама (Arsenijević, 2010). У Републици Србији све је присутније, у научним и јавним дискурсима, разматрање узрока и последица процеса „одлива мозгова”, егзодуса интелигенције, с обзиром на то да је међу мигрантима из Србије све више високообразованих. Према подацима Одељења за становништво ОУН, број миграната који су рођени у Србији, а раде у свету у 2013. години достигао је 1.318.261. Тренд миграција из Србије 1990-их није се зауставио, већ се интензивирао, при чему је све веће учешће младих и високообразованих кадрова у миграцијама. Наиме, процењује се да је у последње две деценије из Србије отишло преко 70.000 високообразованих, који живе у најразвијенијим земљама Запада. Од укупног броја оних који годишње напуштају земљу (око 32.000 људи), 10%–12% су високообразовани. У том смислу, процењује се да је Србија изгубила најмање 12 милијарди евра због „одлива мозгова”, као и да заузима 143. место (од 144 места) према капацитету да привуче/задржи таленте (Гречић, 2010). Међутим, процене броја миграната из Србије од стране Организације за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) показују да је само у периоду 2012–2016. године око 245.000 људи напустило Србију. То значи, према њиховим проценама, да је у просеку око 49.000 људи годишње емигрирало из Србије у земље чланице ОЕЦД-а. Подаци о броју емиграната односе се на све људе који су напустили земљу, укључујући и оне који су отишли ради привременог рада, школовања итд. (Westminster foundation of Democracy, 2019: 8). Истовремено, подаци Вестминстерске фондације за демократију указују да Србија има једну од највиших стопа емиграција младих на Западном Балкану, тако да земља годишње губи око 1,2 милијарди евра (Stojanović, Vukov, 2020).

Демографске последице на подручју емиграције су бројне и испреплетене и одражавају се на све сфере друштвеног живота, од пада наталитета и природног прираштаја до измењене старосне структуре, која ће, са своје стране, допринети даљем опадању наталитета, а повећању смртности, као и променама структура становништва (старосно-полне, брачне, економске, културно-

антрополошке, етничке, религијске и др.). Пошто претежно младо становништво одлази из родног краја (селективност миграција), из руралних средина у градове или из државе, преостало становништво на емиграционом подручју „стари”, односно повећава се удео старијег становништва и просечна старост, док се истовремено смањује фертилни контингент, као и радни контингент. Дакле, миграрање младог становништва значајно доприноси даљој, како демографској, тако и социјалној, економској, технолошкој, културној, еколошкој девастацији земље. У том смислу, просторна покретљивост младих једна је од димензија савремене глобализације, феномен повезан са великим убрзањем друштвених, технолошких, економских и културних промена које превазилазе националне границе (Бобић, 2018: 165).

Епилог негативних демографских кретања, посебно у сеоским насељима је познат – поједина села остају без становника, долази до „гашења”, односно нестанка сеоских насеља која остају само географски топоними, што је појава карактеристична за брдско-планинска села неразвијених општина југоисточне Србије. Дакле, може се рећи да је гашење сеоских насеља у директној вези са биолошким изумирањем, неразвијеношћу пољопривреде, сиромаштвом и емиграцијом становништва. М. Митровић истиче да је за степен депопулације сеоских насеља значајан показатељ број села са мање од 100 становника, којих је у Србији све више. „Таквих насеља (села), са мање од 100 становника, 1961. је било 72, да би тај број пописом 1971. нарастао на 134, па потом растао све брже и брже, од 281 (1981), преко 483 (1991), до 717 (2002) и чак 1034 (2011). Гледано према регионима, у Београдском региону је 2011. било само једно тако мало село, у Војводини 12, у Шумадији и западној Србији 328 (или 15,5%), а у Региону јужне и источне Србије било их је чак 693 (или 35%). То су насеља из којих се већ одселила маса младих, репродуктивно способних, а остали су старији и они који нису могли никуда да оду. Нарушена је природна пирамида становништва по старости и по полу, а смањена је и критичка маса која обезбеђује нормалну репродукцију једне популације” (Митровић, 2015: 48).

Резултати пописа 2002. и 2011. године показују да је између два пописа дошло до смањења броја младих (15–29 година) који су напустили земљу (са 81.505 на 61.342; смањење за 20.163), као и да је смањен обим иселјавања из свих региона. Наиме, анализа карактеристика младих који емигрирају, према резултатима Пописа 2002. године, показује да је међу емигрантима било више мушкараца (52,2% од укупног броја емиграната) него жена (47,8%). Такође, и резултати Пописа 2011. године показују да је више мушкараца међу емигрантима (51,5%), него жена (48,5%), што се може објаснити селективношћу миграција према полу, као и деловањем економских, социјалних и политичких чинилаца.

Млади су углавном одлазили у европске земље, највише у Немачку (21.393 или 26,2%), Аустрију (15.270 или 18,7%), Швајцарску (14.409 или 17,7%), Француску (5.043 или 6,2%), Италију (4.273 или 5,2%) и Шведску (2.669 или 3,3%) (евидентирани 2002. године). С друге стране, резултати По-

писа 2011. године показују да је Аустрија најпривлачнија земља, у коју је емигрирало нешто мање од четвртине младих (23,7%). Поред Аустрије, и даље су привлачне Немачка (15,2% младих емиграната) и Швајцарска (14,7%) (Бубало-Живковић и Лукић, 2015: 59 и 61).

Табела 4. Млади емигранти из Републике Србије према регионима (резултати Пописа 2002. и 2011. године)

	Година	Укупно	Пол	
			Мушки	Женски
Република Србија	2002	81.505	42.586	38.919
	2011	61.342	31.615	29.727
Београдски регион	2002	12.380	6.221	6.159
	2011	9.127	4.672	4.455
Регион Војводине	2002	13.460	6.880	4.873
	2011	9.304	4.873	4.431
Регион Шумадије и западне Србије	2002	27.182	14.656	12.526
	2011	20.907	10.816	10.091
Регион јужне и источне Србије	2002	28.483	14.829	13.654
	2011	22.004	11.254	10.750
Регион Косово и Метохија	/	/		

Извор: Табела сачињена на основу података: Бубало-Живковић и Лукић, 2015: 59 и 61.

На основу анализе приказаних резултата пописа, учевају се регионалне разлике према броју младих емиграната. Највећи број емиграната је пореклом из Региона јужне и источне Србије, одакле су одсељена 28.483 млада лица или 35,0% од укупног броја емиграната са подручја Републике Србије, а нешто мање из Региона Шумадије и западне Србије, одакле су емигрирала 27.182 млада лица или 33,4%. Више него двоструко мањи број емиграната је из Београдског региона (12.380 младих или 15,2%) и Региона Војводине (13.460 младих или 16,5%). Економском неразвијеношћу и бесперспективношћу Региона јужне и источне Србије може се делом објаснити усмереност младих ка одласку у иностранство, односно деловањем „привлачних” фактора у земљи имиграције (могућност брзог запошљавања и стицања већег дохотка, могућност наставка школовања и специјализације, погодности животних услова, економска и социјална сигурност итд.). Још једном се потврђује теза да је неразвијеност и девастираност региона обрнуто пропорционална броју младих који доносе одлуку да напусте земљу и потраже боље могућности за живот у иностранству.

Када је реч о разликама међу младима с обзиром на то који су њихови главни разлози за одлазак из земље, према резултатима Пописа 2011. године доминантна су три: рад у иностранству, боравак као члана породице лица који ради у иностранству и лица која студирају у иностранству, а чланови породице су им у земљи. Највећи број младих је отишао због посла (14.984 или 42,6%), док је 38,9% (13.660 младих) боравило у иностранству као чланови породице лица које ради у иностранству. Мањи је број младих који су студирали у

иностранству, док су им чланови породице били у Србији (6.550 или 18,6%) (Табела 5).

Табела 5. Млади према разлозима емиграције из Републике Србије између Пописа 2002. и 2011. године

Регион/разлози емиграције	На раду у иностранству	Борави као члан породице лица које ради у иностранству	Лица која студирају у иностранству, а чланови породице су им у земљи
Република Србија	14.984	13.660	6.550
Београдски регион	2.113	1.359	2.333
Регион Војводине	2.903	1.603	1.808
Регион Шумадије и западне Србије	4.732	5.192	1.423
Регион јужне и источне Србије	5.236	5.506	986
Регион Косово и Метохија	/	/	/

Извор: Табела сачињена на основу података: Бубало-Живковић и Лукић, 2015: 61.

Регион јужне и источне Србије и Регион Шумадије и западне Србије имали су највише младих који бораве у иностранству као чланови породице и као лица која раде у иностранству. Ради студирања, у иностранство одлази највише младих из Београдског региона и Региона Војводина, где се налазе и највећи универзитетски центри у Србији.

Регион источне и јужне Србије је регион са највећим иселавањем у односу на остале регионе у Републици Србији. За овај регион приметна је велика разлика у броју иселених из градских и сеоских подручја (градских и осталих насеља). Према резултатима Пописа 2002. године, однос броја иселених из градова и села био је 23,0%: 77,0%, односно скоро три четвртине емиграната потиче са села (Табела 6).

Табела 6. Млади емигранти из Региона јужне и источне Србије према полу и типу насеља (резултати Пописа 2002. и 2011. године)

Регион јужне и источне Србије	Пол	Година	
		2002.	2011.
Укупно	Свега	28.483	22.004
	Мушки	14.829	11.254
	Женски	13.654	10.750
Градска	Свега	6.556	5.729
	Мушки	3.390	2.966
	Женски	3.166	2.763
Остала	Свега	21.927	16.275
	Мушки	11.439	8.288
	Женски	10.488	7.987

Извор: Табела сачињена на основу података: Бубало-Живковић и Лукић, 2015: 68-69.

Анализа резултата Пописа 2011. године показује да је дошло до смањења броја емиграната из Региона јужне и источне Србије (са 28.483 на 22.004 лица). Из руралних средина, односно осталих насеља, емигрирало је 16.275 младих лица (74,0% од укупног броја емиграната тог региона), док је из градских насеља емигрирало 5.729 младих (26,0%). Млади су највише одлазили у Аустрију (8.536 лица), Италију (2.953 лица), Швајцарску (2.817 лица), Немачку (2.636 лица) и Француску (1.348 лица). Најчешће одредиште младих емиграната из градских насеља је Аустрија, потом Немачка, а из сеоских насеља млади су најчешће одлазили у Аустрију, потом у Италију и Швајцарску (Бубало-Живковић и Лукић, 2015: 68).

Емиграција младих честа је тема јавног дискурса у Републици Србији и предмет бројних социолошких истраживања. Према резултатима истраживања аспирација младих ка иселењу, релативно велики број младих изражава жељу за одсељењем, мада она не резултира стварним одласком у иностранство. Тако је, према резултатима истраживања из 2003. године, 45,8% младих исказало жељу да емигрира, али је само око 6% од укупног броја предузимало конкретне кораке, док је 46,4% децидирано изјавило да не жели да напусти земљу (Јарић, Живадиновић, 2012). У истраживању из 2015. године, 30,8% младих је изјавило да не желе да се одселе, петина (20,8%) да је њихова жеља за одсељењем веома јака, а по четвртина да је жеља средња (23,9%) или слаба (23,8%). Према резултатима претходних истраживања, мотивација младих за емиграцијом скоро је у потпуности економска: побољшање животног стандарда, лакше запошлење, бољи услови за покретање сопственог посла, а много мање боље образовање и већа културна разноликост. Жеља за одсељењем повезана је са осећањем животног задовољства младих: уколико је задовољство у било којем од три животна домена слабије (лични/интимни односи, породични живот, занимање), жеља за одсељењем је већа. Најжељеније земље дестинације за емиграцију су земље ЕУ, посебно Немачка, Аустрија и Италија, а од ваневропских: САД, Аустралија и Канада (Томановић, Станојевић, 2015: 93–94). Миграције младих јављају се више на нивоу аспирација, које код њих више стварају утисак слободе за деловање, него као део њихових стварних планова. „Делање повезано са одсељењем засновано је на реалистичној процени расположивих ресурса – економског, културног и социјалног капитала – као и могућности да се они капитализују у земљи дестинације уз помоћ социјалних контаката и мрежа” (Исто, 96).

Одлазак младог, високообразованог и репродуктивно способног становништва у иностранство има бројне социодемографске импликације када је реч о земљи/подручју порекла. С обзиром на то да млади представљају развојни потенцијал у сваком смислу те речи, демографском, економском, научно-технолошком, образовном, културном, његов губитак кроз интензивирани процес емиграције током друге и почетком треће деценије 21. века оставиће негативне последице на демографски, економски и социокултурни развој Републике Србије. У том смислу, В. Гречић истиче да су научна, односно висо-

костручна лица најзначајнији потенцијал и да је располагање људским капиталом највишег квалитета најбитнији елемент у ефективном управљању одрживим развојем и у стратегији развоја највећег броја земаља у свету. Наиме, САД, Кина, као и неке државе ЕУ, имају велика улагања у науку и тако привлаче високообразовани научни кадар, док су улагања у науку у Републици Србији мала (у првој половини прве деценије 21. века издвајала је свега 0,1–0,4% бруто домаћег производа за истраживање и развој), тако да млади научни кадар није мотивисан да остане у земљи (Гречић, 2010).

Емиграција младог образованог становништва, односно губљење будуће интелектуалне, политичке и економске елите знатно отежава и ограничава будући развој земље. Према мишљењу М. Николића, даљи одлазак младих и образованих у иностранство може учинити да у Србију коначно дође само класична индустрија (другог таласа) као што је обрада коже, текстилна индустрија, базна хемија, металска индустрија и слично, односно застарела и загађивачка индустрија, а не софтверска индустрија, електроника, компјутерска индустрија, телекомуникације или генетски инжењеринг и на генетским истраживањима базирана фармацеутика. Нека истраживања у земљама које су примљене у Европску унију показују да су оне привлачне за страни капитал углавном као извор квалитетне и јефтине (од оне у развијеним земљама) радне снаге (Nikolić, 2004: 11–13).

Закључак

Истраживање социодемографских импликација природног и механичког кретања становништва југоисточне Србије показало је, са једне стране, да је становништво значајна детерминанта општег друштвеног и привредног развоја, а са друге стране, да друштвени процеси и односи, као и степен друштвено-економског развоја земље, утичу на кретање и структуре становништва, односно на демографски развој.

Друштвено-економске промене које су се одвијале током друге половине 20. века до данас у Републици Србији утицале су на прихватање одређеног модела репродуктивног понашања становништва, који се одликује константним опадањем наталитета, као и промењеним односом према репродукцији. Опадање стопа наталитета и укупног фертилитета одлика је већине региона у Републици Србији, мада постоје значајне разлике у интензитету и обиму смањења. Највеће опадање наталитета забележено је у Региону јужне и источне Србије, тако да природни прираштај од 1991. године има негативне вредности (-0,1%) које се временом десетоструко увећавају (у 2020. години -11,1%), док је стопа укупног фертилитета најнижа у односу на остале регионе у Републици Србији (2018. године 1,412). Снижавање фертилитета иде у корак са променама, како у старосно-полној и брачној структури, тако и у социоекономским и културно-антрополошким структурама становништва. Друштвена пре-

вирања и социоекономска несигурност ограничавају мотивацију за склапање брака, стварање породице и рађање. У том смислу, услед промењених друштвених околности које су утицале на прихватање савремених репродуктивних норми и промену система вредности, онемогућена је замена генерација и интензивирањем је процес старења становништва, што отвара бројна питања о демографској будућности Републике Србије.

Економска и друштвена криза допринела је томе да млади људи, незадовољни својим статусом у друштву, као и због немогућности да остваре своје аспирације у разним сферама друштвеног живота, посебно у сфери рада и запошљавања, све чешће доносе одлуку о одласку из земље. Највећи број младих из Региона јужне и источне Србије, у односу на младе из других региона, емигрирају, при чему је међу емигрантима знатно више младих из руралних средина (74,0%) који одлазе ради запошљавања или као чланови породица оних који су запослени у иностранству. На тај начин, већ девастирана сеоска подручја остају без младог становништва, без биолошког, образовног, радног и развојног потенцијала. Губитак људског, економског, образовног и културног капитала кроз миграције, посебно младог репродуктивно способног становништва, изазива низ негативних последица на могућности демографског и социоекономског развоја.

С обзиром на то да се интензивирају настојања младих да напусте земљу, што је највећим делом последица неразвијености привреде, незапослености, промене система вредности, неадекватног вредновања резултата рада високообразованог кадра, недостатка социјалне сигурности, неопходне су адекватне мере развојне економске, образовне и популационе политике. Реализација мера ових политика омогућила би стварање повољних услова (у сфери образовања, рада и запошљавања, породичног живота и родитељства) за живот младих у Републици Србији, као и за коришћење економског, хуманог и социјалног капитала дијаспоре (подстицање циркуларних или повратних кретања) ради побољшања демографске слике и унапређења друштвено-економског развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Arsenijević, I. (2010): „Миграције становништва Западног Балкана”. *Анали међународне конференције младих лидера*, бр. 1, стр. 751–758.
- Бобић, М. (2018): *Млади и масовно исељавање из Србије: шта нам је чинити. Ка бољој демографској будућности Србије*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт друштвених наука.
- Бубало-Живковић, М., Лукић, Т. (2015): *Млади у Србији почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику.
- Van de Kaa, D. J. (1988): *The second demographic transition revisited: theories and expectations*. Amsterdam: Planologisch Demografisch Instituut, Werkstukken No. 109.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999): *Становништво и развој*. Загреб: Мате.
- Westminster foundation of Democracy (2019): *Cost of Youth Emigration in Serbia, Belgrade*. <https://www.wfd.org/2019/07/24/cost-of-youth-emigration-in-serbia/> (preuzeto, 20. 2. 2021.)
- Gidens, E. (2003): *Sociologija*. Београд: Економски факултет.

- Гречић, В. (2010): *Српска научна дијаспора – тамо и овде*. Београд: Институт за међународну привреду и политику.
- Ђурђевић, Б. (1998): *Географија становништва*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
- Ђурђевић, Б., Арсенијевић, Д., Цветановић, М. (2010): „Демографски развој Војводине – стање и перспективе”. *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, бр. 39, стр. 5–18.
- Jarić, I., Živadinović, I. (2012): „Otići ili ostati: identiteti mladih i orijentacija ka iseljenju”. Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M., Živadinović, I. *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Београд: Ћигоја штампа и Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Jones, H. (1990): *Population geography*. London: Paul Chapman Publishing.
- Leibenstein, H. (1974): „An Interpretation the Economic Theory of Fertility: Promising Path or Blind Alley?”, *Journal of Economic Literature*. June.
- Марковић Крстић, С. (2013): „Демографски и социокултурни чиниоци опадања наталитета у југоисточној Србији”. *Становништво југоисточне Србије: култура, наталитетска политика и демографска репродукција у југоисточној Србији*, књига 3, пр. Љ. Митровић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Центар за социолошка истраживања и Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу.
- Марковић Крстић, С. (2016): „Социодемографска перспектива промена старосне структуре, просечне старости и очекиваног (средњег) трајања живота становништва југоисточне Србије – с посебним освртом на положај остарелих”. *Становништво југоисточне Србије: социјални и здравствени проблеми становништва југоисточне Србије*, пр. Љ. Митровић, Ниш: Центар за научноистраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Марковић Крстић, С. (2018): „Старење становништва Србије и могућности пронаталитетне популационе политике”. *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике*, пр. Љ. Митровић. Ниш: Српска Академија наука и уметности – огранак у Нишу и Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
- Марковић Крстић, С. (2021): *Становништво у социолошком контексту*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Митровић, М. (2015): *Села у Србији. Промене структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд: Републички завод за статистику.
- Нејашић, В. (2005): *Demogeografija. Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nikolić, M. (2004): „Mladi su budućnost ovog društva”. *Mladi zagubljeni u tranziciji* (ed. Nikolić, M. i Beograd: S. Mihailović). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Пенев, Г. и Станковић, Б. (2018): „Старење и промена брачне структуре становништва југоисточне Србије”. Љ. Митровић (ед.), *Становништво југоисточне Србије: демографски проблеми југоисточне Србије и могућности изградње пронаталитетске националне стратегије и политике*. Ниш: Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу и Филозофски факултет.
- Раљевић, М. (2018): „Криза рађања у Србији: новији увиди”. *Ка бољој демографској будућности Србије*. Пр. Костић, Ђукић Дејановић и Раљевић. Београд: Институт друштвених наука и Српска академија наука и уметности.
- Републички завод за статистику (2012): *Становништво. Старост и пол*, књига 2. Београд.
- Републички завод за статистику (2012а): *Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010*. Подаци по општинама. Београд.
- Републички завод за статистику (2019): *Демографска статистика 2018*. Београд.
- Републички завод за статистику (2021): *Саопштење*, број 181, LXXI, 1.07.2021.
- Републички завод за статистику (2021а): *Општине и региони у Републици Србији*. Београд
- Stojanović, B., Vukov, T. (2020): *Život mladih u Srbiji: uticaj Covid-19 pandemije*. Београд: Misija OEBS-a u Srbiji i Krovna organizacija mladih Srbije.

- Tomanović, S. i Stanojević, D. (2015): *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Cvijić, J. (2011): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Beograd: Marso.

Suzana Marković Krstić
Lela Milošević Radulović
University of Niš
Faculty of Philosophy

SOCIO-DEMOGRAPHIC IMPLICATIONS OF FERTILITY DECLINE AND MIGRATORY TRENDS IN SOUTHEASTERN SERBIA

Summary

The paper focuses on changes in the sphere of birth rates (from the traditional to the modern model of reproduction) and the mechanical movement of the population of Southeastern Serbia (from traditional labor migrations to the modern process of „brain drain“) and their socio-demographic consequences. Depopulation and aging of the population are not only the result of negative tendencies in the natural movement of the population, but also of intensive migrations in Southeastern Serbia. Migrations play an important role, both because of their impact on the birth rate (primarily young people emigrate in the reproductive period), and because of the impact on the possibilities of socio-economic development. Due to the „brain drain“, when the most educated (intellectual, economic and political elite) leave the country, the possibilities of sustainable and overall social development are significantly limited. Given that such unfavorable demographic trends are mainly due to underdeveloped economy, unemployment, changes in the value system, it is necessary to design and implement adequate economic and population policy measures to encourage births, circular or return movements of population and solve economic and development problems of this area.

Keywords: birth rate, reproduction model, population aging, depopulation, „brain drain“

ПОВРАТАК СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт. У раду се анализирају подаци прикупљени у емпиријском квантитативном истраживању са циљем да се прикажу ставови експертске дијаспоре о условима за повратак у Србију. На основу истраживања Светске банке која су била усмерена на најразвијеније земље света, дошло се до закључка да њихове економије почивају на знању. С обзиром на то да је јасно да знање расте само ако кружи, ове земље подстичу чланове академске заједнице на мобилност. Међутим, стратегија земаља центра јесте да се створе повољни услови за сарадњу са научном дијаспором ради трансфера знања у матицу. Такође, подстиче се и усмеравање социјалног и финансијског капитала у развој земље порекла. По узору на ова друштва, Србија би требало да препозна у својој научној дијаспори развојни потенцијал и створи повољне услове за сарадњу и за повратак. Основна идеја овог рада јесте да на основу прикупљених података пружи предлоге за креирање будућих ефективних јавних политика усмерених на научну дијаспору и повратнике из иностранства, а ради стварања повољних услова за живот и рад академске заједнице у Србији која, по узору на развијена друштва, може постати мотор будућег друштвеног и економског развоја земље.

Кључне речи: експертска дијаспора, јавне политике, промене друштвеног и економског система.

Увод

Миграције образованог становништва су последњих година привукле велику пажњу научне и шире јавности. Након налаза стручњака Светске банке да економије најразвијенијих земаља света почивају на знању, овај феномен доспева у фокус интересовања пре свега економиста, затим политиколога, социолога, али и политичке и економске елите. Наиме, научници се слажу у погледу тога да су знање и иновације основа свеукупног развоја друштва, а да су таленти, научници и инжењери – носиоци иновација. Стога одговорни актери, као и друге заинтересоване стране, првенствено из економског сектора, препознају ресурсе експертске дијаспоре као водеће потенцијале развоја и напретка целокупног друштва. Креирање неких нових политика којима се стварају бољи услови не само за повратак ове популације већ и за отварање нових могућности за сарадњу на даљину (виртуелни повратак) доказ су да многа савремена друштва раде на изградњи чврстог и сигурног партнерства са својим стручњацима широм света.

У погледу односа Србије са експертима који живе ван наших граница и граница суседних држава где су Срби аутохтоно становништво, а Србију сматрају својом матицом, може се рећи да су одговорни актери препознали њихов значај, о чему сведоче разни документи, иницијативе, посебно успостављена тела усмерена на миграције. Такође, многи пројекти попут Научно-технолошког парка¹, Фонда за иновационе делатности², Тачке повратка³ и њима сличних, покренути су са циљем умрежавања научника из земље и иностранства. Међутим, резултати емпиријских истраживања⁴ указују на чињеницу да још увек нису створени услови за ефективну и сигурну сарадњу стручњака и дијаспоре, те да је неопходно направити многе структуралне промене унутар система како би се успоставило ово партнерство. Поред тога, виртуелни повратак, односно сарадња са експертском дијаспором „на даљину“, још увек није у довољној мери постављен као реална опција размене ресурса и улагање у развој Србије, те се на партнерство са њима рачуна углавном тек по повратку у земљу. Даље, упркос све већој свесности потенцијалне користи од хуманог и социјалног капитала наших научника у свету, у јавном дискурсу преовладава једино говор о кључном значају дознака и, мада ретких, директних инвестиција из дијаспоре.

У самом раду ћемо се бавити налазима истраживања *Карактеристике високообразоване дијаспоре и повратника*, које је реализовано крајем 2018. године. Циљ је да се поред приказа профила ове популације, односно учесника у анкети, укаже на капитал који они поседују и сматрају вредним, као и на потребе трансформације система у Србији, што је неопходно како би део на-

¹ Основан у партнерству Владе Републике Србије (у име Владе, Министарство просвете, науке и технолошког развоја), Града Београда и Универзитета у Београду, уз подршку Владе Швајцарске, користећи примере најбоље међународне праксе, Научно-технолошки парк Београд је место спајања и размене између привреде, науке и институција, који својим активностима, програмима и услугама има кључан утицај на развој иновационог екосистема у Србији. Извор: <https://ntpark.rs/>

² Фонд за иновационе делатности кроз програме Smart start и Програм раног развоја пружа подршку младим предузећима која развијају технолошку иновацију за којом постоји потреба на тржишту. На конкурс могу да учествују предузећа чији су оснивачи и таленти из земље и из иностранства. Извор: <http://www.inovacionifond.rs/cir/>

³ На иницијативу три организације из дијаспоре уз подршку Уједињених нација и Владе Републике Србије, покренут је и програм Тачка повратка који пружа подршку повратницима и онима који планирају повратак у земљу, пословни подухват или научну и стручну каријеру. Поред тога, кроз овај програм се пружају информације о свим начинима ступања у контакт са Србијом, затим помоћ у остваривању сарадње са локалним талентима и изванредним иницијативама и осмишљава се оквир за бољу комуникацију српског друштва у земљи и иностранству. Мисија програма је да умрежавањем и програмима успостави мост поверења између дијаспоре и Србије, док је визија отворено српско друштво засновано на размени знања и искуства. Извор: <https://tackapovratka.rs/cir/>.

⁴ Поред истраживања *Карактеристике високообразоване дијаспоре и повратника* које ће бити представљено, истраживања попут *Академска емиграција – сагледавање научно-истраживачког рада у земљи и сарадње са дијаспором*, затим истраживање *Ставова и пракси дијаспоре* које је реализовано на Филозофском факултету Универзитета у Београду током 2020. и 2021. године.

учне дијаспоре био мотивисан за повратак у земљу и за улагање стечених ресурса у развојне пројекте у земљи.

Савремене миграције и повратак стручњака

Савремене миграције, поред бројности, селективности и феминизације, карактерише све већа мобилност и циркуларност (Бобић и Бабовић, 2015), те стога можемо рећи да повратак стручњака у земљу порекла представља све реалнију опцију. Иако нема података о стварном броју повратника, као што, уосталом, нема поузданих података ни о тачном броју миграционе популације ни по државама ни у свету⁵, процењује се да број повратника расте упоредо са онима који напуштају своје матичне земље (Wahba, 2015:3). С обзиром на то да долази до оваквих промена, јавља се потреба и разматрања утицаја повратника на целокупни друштвени систем земље порекла. Према неким ауторима, међу којима су и Франческо Керасе и Жан-Пјер Касарино (Cerase, 1974; наведено према Cassarino, 2004: 257–258), утицај повратника зависи и од мотива њиховог повратка, који у великој мери одређује и врсту и количину капитала који они са собом носе. Постоје бројни разлози због којих се мигранти враћају, а највише су навођени следећи (Wahba, 2015: 5):

1. Повратак је већ унапред планиран – када се појединац одлучи да напусти земљу порекла, он унапред зна да ће се вратити чим уштеди довољно новца, стекне знање и вештине или неки други ресурс који је и био мотив његовог одласка. Према њиховој процени, уштеђени новац или стечене вештине ће им донети више користи у земљи порекла него дестинације.

2. Мотив за повратак може бити и потреба људи да живе и раде окружени породицом и најближим пријатељима, да им деца иду у школе у које су они ишли, да расту у складу са традиционалним системом вредности.

3. Изневјерена очекивања о успеху у земљи дестинације су врло често разлог за повратак – мигранти нису могли да остваре очекивану зараду или да стекну вештине због којих су се и преселили. Разлози за неуспех могу да буду разни: од лоше (емотивне) интегрисаности у друштво пријема, преко тешкоћа проналаска посла, високих трошкова живота и сл.

⁵ Неки оквирни бројеви се добијају укрштањем административних података које поседују земље дестинације и матичне земље, међутим, те податке треба увек посматрати са резервом. Наиме, и ако претпоставимо да су развијене земље врло ажурне и са добром методологијом за праћење миграција на својој територији, податак о томе да је неко напустио њихову државу не говори о томе где је он даље отишао – да ли на територију неке друге државе или се вратио у матицу. С друге стране, земље које се сматрају традиционално емигрантским често немају развијени систем за праћење ни иселавања, па је утолико нереалније да се од њих и захтевају неки прецизни подаци о појединцима који се из иностранства враћају и њиховим карактеристикама. Ипак, према евиденцији Организације за економску сарадњу и развој (OECD) (OECD, 2018) између 20–50% имиграната који су дошли у државе које су њене чланице напуштају их и одлазе или на неку другу локацију или се враћају у земљу порекла.

4. Друштвене и политичке кризе у земљи порекла, као и кризе у породици (болести, смрти, разводи и сл.).

Анализирајући повратак миграната из САД у Италију, Франческо Керасе је, у складу са структуралним теоријским приступом, навео доста добре мере корелације њихових очекивања од земље дестинације и порекла и стварног стања које су затекли. На основу тога је идентификовао четири типа повратника узимајући у обзир њихове склоности, очекивања и потребе и релацију са стањем друштвеног система у обе земље (Cerase, 1974; наведено према Cessarino, 2004: 257–258):

1. „Повратак неуспешних“ – односи се на повратнике који се нису интегрисали у друштво пријема услед предрасуда и стереотипа на које су тамо наишли. Њихов повратак је мотивисан неуспехом адаптације у ново друштво.

2. „Повратак конзервативаца“ – укључује мигранте који су и пре него што су емигрирали имали план да се врате у тренутку када стекну довољно новца да купе сопствено имање и постану независни. Судећи према овој стратегији, конзервативни повратници имају намеру једино да задовоље своје потребе, као и потребе својих ближњих. Они немају намеру да мењају друштвени контекст у земљи порекла.

3. „Повратак пензионера“ – односи се на мигранте који су и имали намеру да се врате када оду у пензију и проведу своју старост код куће и на свом парчету земље.

4. „Повратак иноватора“ – представља без сумње најдинамичнију категорију повратника. Односи се на актере који су спремни да сва знања која су стекли боравком у иностранству примене након повратка и своје циљеве остваре управо у земљи порекла. Керасе наглашава да ови повратници себе виде као иноваторе и верују да примена ресурса који су стекли у иностранству може помоћи променама. При томе, овај аутор наглашава да се проблем код „иноватора“ јавља услед устаљених државних структура и контекста који стају на пут свакој промени.

Према подацима ОЕCD, највише се враћају високообразовани појединци, најчешће студенти који су стекли дипломе на страним универзитетима, и неквалификовани радници који се нису у потпуности уклопили на тржишту рада (ОЕCD, 2018), што даље утиче и на немогућност стицања зараде са којом би били задовољни. Што се тиче повратника у Србију, њихове карактеристике у погледу стеченог образовања се разликују од наведених података. Наиме, према Попису из 2011, када је анкетирано укупно 234.932 лица која су се вратила са рада и/или боравка у иностранству (Станковић, 2014: 88), највећи удео имају лица са завршеном средњом школом (39,8%), док високообразована лица имају учешће од 18,9%. Породични разлози су забележени као најчешћи мотив за повратак (59,4%), док је посао, односно немогућност проналаска посла у иностранству, мотивисао укупно 14,6% лица да се врате у Србију (Станковић, 2014). Ово се разуме као последица светске економске кризе која је узроковала пораст

незапослености у развијеним земљама, нарочито међу популацијом која порекло води ван територије Европске уније.

Очекивања од експерата из дијаспоре иду у нешто другачијем смеру од ових изнетих података о повратницима забележених у Попису 2011. године. Ако вршимо класификацију сходно Керасеовој подели, поред тога што можемо да претпоставимо велики удео повратка „конзервативаца“, односно појединаца који су и отишли у иностранство „по знање“ па да се врате натраг, верујемо да није безначајан број „иноватора“ међу њима, Њихова реинтеграција, усмеравана и подржана од стране актера у земљи, представља важан потенцијал будућег развоја.

Методологија истраживања и опис узорка

Истраживање *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника* спроведено је у периоду од 16. октобра до 21. новембра 2018. године. За потребе истраживања развијена је посебна .NET апликација. Реч је о квантитативном истраживању које је било усмерено на грађане који Србију препознају као матичну земљу независно од тога којој генерацији исељеника припадају. Међутим, важно је било да је период који проводе ван Србије дужи од годину дана и да су према степену образовања стекли најмање диплому основних студија. Упитник је дистрибуиран преко друштвених мрежа и интернет портала постављањем линка, затим преко дијаспорских организација у земљи и иностранству. Пратећи линк који су добили, испитаници су самостално одговарали на питања. То даље имплицира да карактеристике самог узорка нису раније биле одређене, већ је попуњавање текло слободно и без критеријума. Стога, можемо рећи да није реч о репрезентативном узорку и да анализе и закључци који буду у раду изнесени не могу бити генерализовани на читаву висококвалификовану дијаспору Србије. Пре бисмо могли да претендујемо на дескриптивну анализу ставова и доживљаја само оних испитаника који су попунили упитник.

У истраживању су учествовала 353 високообразована лица. Број мушкараца и жена је скоро изједначен, 177 мушкараца и 176 жена. Посматрано по петогодишњим старосним групама, најзаступљенија су лица старости 30–34 године (укупно 65 лица, односно 18,4% анкетираних). Као што можемо видети на Табели 1, жене су нешто бројније од мушкараца у „млађим“ старосним групама (20–24, 25–29 и 30–34 године), док су мушкарци бројнији у свим осталим старосним групама, осим у групи 40–44 године у којој је број мушкараца и жена изједначен.

Табела 1. Анкетирана лица према полу и старости (у %)

	Укупно	Испод 25	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+
Укупно	353	25	45	65	58	42	34	25	28	18	13
Мушкарци	177	10	11	29	32	21	19	15	21	10	9
Жене	176	15	34	36	26	21	15	10	7	8	4
		У %									
Свега	100	7,1	12,7	18,4	16,4	11,9	9,6	7,1	7,9	5,1	3,7
Мушкарци	100	5,6	6,2	16,4	18,1	11,9	10,7	8,5	11,9	5,6	5,1
Жене	100	8,5	19,3	20,5	14,8	11,9	8,5	5,7	4,0	4,5	2,3
		У %									
Свега	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Мушкарци	50,1	40,0	24,4	44,6	55,2	50,0	55,9	60,0	75,0	55,6	69,2
Жене	49,9	60,0	75,6	55,4	44,8	50,0	44,1	40,0	25,0	44,4	30,8

Извор: истраживање Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

Просечна старост учесника анкете износи 40,8 година, при чему су мушкарци за око пет година старији од жена (просечна старост: мушкарци 43,5 година, жене 38,2 године). Већина учесника анкете рођена је у Републици Србији (83% је рођено у Србији, 17% је рођено у иностранству). Међу анкетираним лицима која су рођена ван Републике Србије, највећи број лица рођен је у некој од бивших република СФРЈ, односно државама где су Срби аутохтоно становништво – укупно 51 лице, односно 85% од укупног броја рођених у иностранству.

Посматрано према економској активности, већина анкетираних је запослена (80%), следе студенти (15,6%), док је знатно нижи удео незапослених лица (1,7%) и пензионера (2%). Структура према економској активности значајно се разликује у зависности од пола испитаника. Наиме, међу анкетираним мушкарцима 86,4% чине запослена лица, око 10% студенти и нема незапослених испитаника. С друге стране, међу женама је нешто мање запослених (73,3%), удео студенткиња од 21% је два пута већи од удела студената међу мушкарцима који су учествовали у анкети, док удео незапослених међу анкетираним женама износи 3,4%.

Већина анкетираних лица живи у Сједињеним Америчким Државама (25,2%) и у Немачкој (22,4%). На трећем месту према броју анкетираних је Канада (7,6%), следе Аустрија и Аустралија (по 6,5%), Велика Британија (5,7%), док је удео учесника анкете из других држава мањи од 5%. Просечна дужина боравка у иностранству је 11,6 година. При томе, мушкарци у просеку живе 13,5 година у иностранству, док је просечан боравак жена у иностранству краћи за око четири године, тј. 9,7 година.

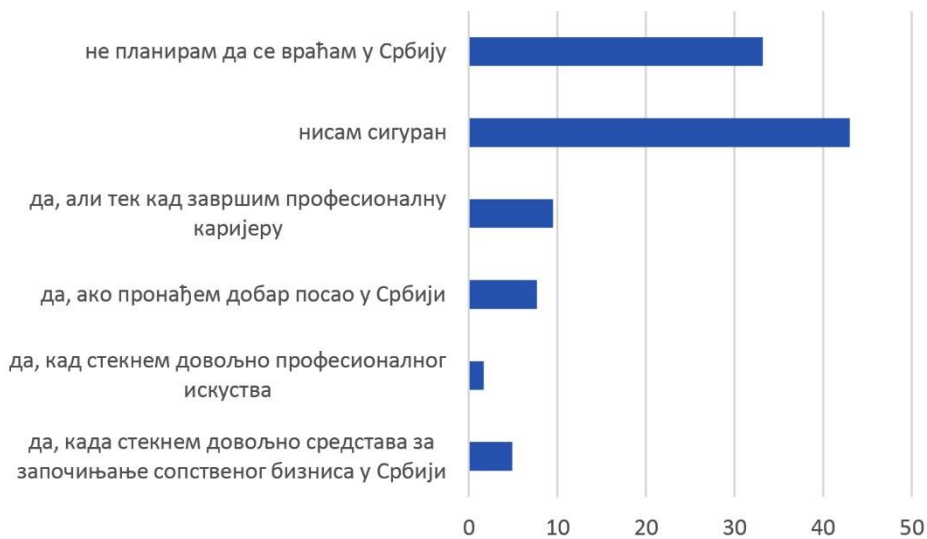
За већину учесника анкете основни разлог за одлазак из Републике Србије био је „школовање/усавршавање у иностранству“ или „посао“. За један од ова два понуђена модалитета изјаснило се преко 72% анкетираних (школовање/усавршавање – 39%, посао – 33%). Око 12% испитаника отишло је у иностранство из породичних разлога (спајање породице, брак), док је 16% испи-

таника навело неки други разлог. Као неки други разлог одласка из Републике Србије испитаници су наводили, пре свега, економске разлоге (23,5%), ратна дешавања на просторима бивше СФРЈ (19,8%), друштвено-политичку ситуацију у земљи (13,6%), личне разлоге (11,1%) и корупцију (8,6%), док 23,5% испитаника није навело конкретан разлог због којег су отишли у иностранство.

Резултати

Промењени карактер миграционог кретања у савременом свету повратак у земљу порекла чини реалнијом опцијом него што је то некада било. Комуникација преко интернета омогућила је појединцима којима занимање то задовољава да рационално организују сопствено окружење, у смислу комбиновања најпогоднијих услова за живот у погледу цене становања и живота породице, са могућношћу рада у компанијама које омогућавају добру зараду. Многи стручњаци чије занимање не захтева рад у строго контролисаним условима (попут лабораторија и клиника) током пандемије вируса корона боравили су у земљама свога порекла, а радили за фирме са седиштем у иностранству (Весковић Анђелковић, 2021). При томе, то није једина ситуација која указује на могућност рада на даљину. Већ годинама уназад многи стручњаци информационо-комуникационе технологије обављају послове за фирме из иностранства док живе у земљи порекла, а приход који остварују је знатно утицао на потрошњу, а тиме и на пораст националног БДП-а. С друге стране, Србија, пошто је увидела значај овог сектора, сада издваја већу своту новца из буџета за подршку овом сектору, 1,4% укупног БДП-а. Овај сектор запошљава укупно 13.000 запослених који редовно плаћају порез на приход у Србији. При томе, од продаје софтвера и рада за иностране компаније Србија је 2020. године добила преко милијарду долара, што чини око 2,4% БДП (Матијевић, Шолаја, 2020).

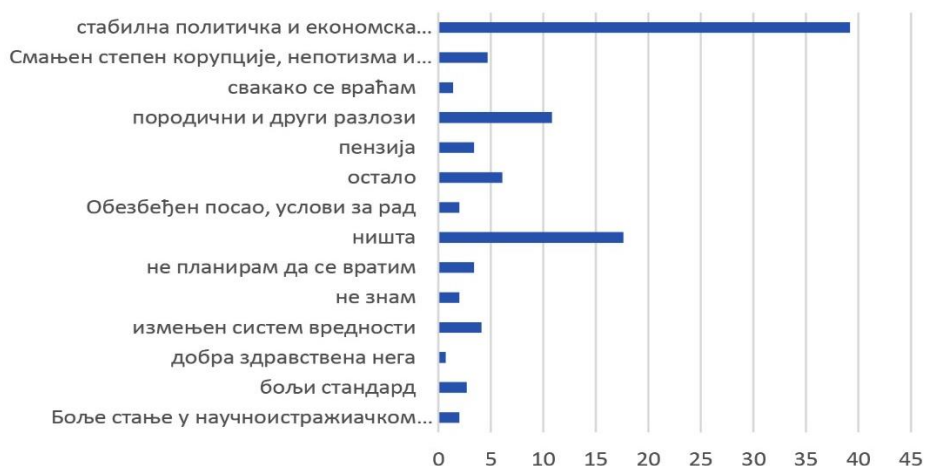
Аналогно са функционисањем ИТ сектора, анализа прихода од научно-технолошких иновација требало би да подстакне већа издвајања за науку. То би, поред очекиваних већих прилива новца као резултата научних пројеката, према резултатима истраживања био велики подстицај стручњацима да остану да раде у Србији, али и онима који су у иностранство отишли да се врате у земљу (Тошић и др., 2021; Весковић Анђелковић, 2019). Што се тиче испитаника из узорка истраживања које овде представљамо (Графикон 1), највећи број њих је неодлучан у погледу повратка у Србију, 43%, а чак 34,2% је потпуно сигурно да се никада неће вратити у земљу. Од испитаника који на неки начин себе виде у будућности у Србији, већина припада групи „повратника пензионера“, 9,5%, док 7,7% њих једино ако нађе добар посао у матици, враћа се у земљу.

Графикон 1. Планови испитаника у погледу повратка у Србију

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

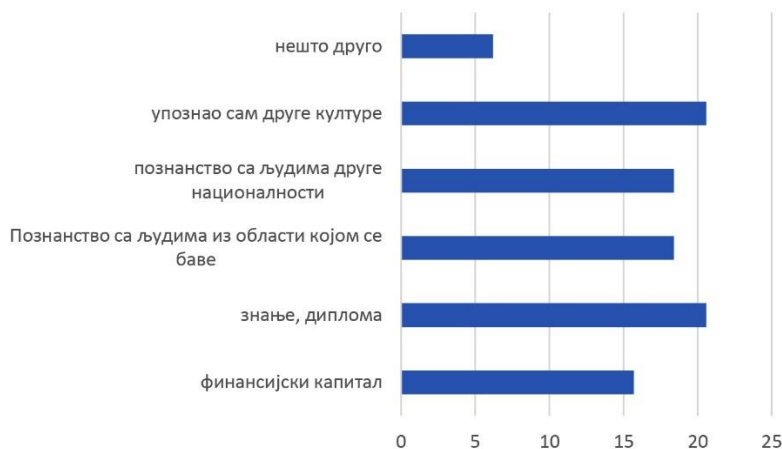
Анализом намера потенцијалних миграната, као и потенцијалних повратника из иностранства, већина испитаника, нарочито младих и образованих, истиче неопходност извесних структуралних промена као мотив останка, односно повратка у матичну земљу. Судећи према резултатима истраживања која су рађена и у земљи и у иностранству (Тошић и др, 2021; Весковић Анђелковић, 2019, Павлов, 2011; Павлов, 2009), већина високообразованих припадника дијаспоре, као и потенцијалних миграната из ове популације, сматра да је неопходно изменити целокупан друштвени систем, а првенствено економски и политички део како би се гарантовала стабилност и добри услови живота у Србији. Слично је и са истраживањем које представљамо. Највише испитаника (39,2%) навело је да би их стабилна политичка и економска ситуација мотивисала на повратак у земљу. Као што можемо да видимо на Графику 2, испитаници су одмах затим наводили породичне разлоге, њих 10,8%. Да је Србија добро место за породични живот у смислу сигурне средине за одгајање деце, као и у погледу развијене и чврсте неформалне мреже подршке, показују и резултати истраживања које су обавили истраживачи у оквиру пројекта *Академска емиграција –сагледавање научно-истраживачког рада у земљи и сарадња са дијаспором*, а које је 2021. обавило удружење МАСА (Тошић и др, 2021). Према резултатима овог истраживања чак 61,5% испитаника није каријеру наставило у иностранству због породице, а 46,3% испитаника који раде у иностранству су навели да би због породице поново дошли у Србију (Тошић и др, 2021:30).

Графикон 2. Мотиви за повратак у Србију

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

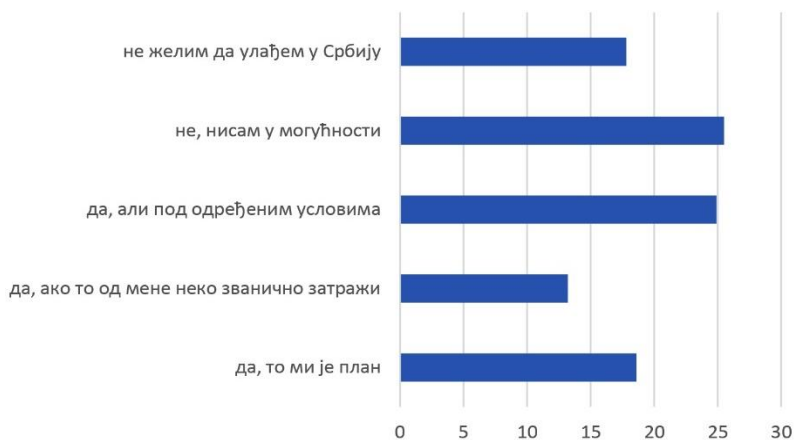
Повратак дијаспоре, нарочито наших експерата који живе и раде и иностранству, на последњем месту треба посматрати само у смислу побољшања демографске слике земље. Не спорећи чињеницу да је и то важно, нарочито ако имамо на уму континуирани низак наталитет, као и рапидно старење нације, ипак, концепт који највише одговара разматрању повратка стручњака представља везу развоја и миграција. Наиме, подаци показују да је укупан прилив дознака из иностранства у Србију 2020. године износио 3.869 милиона долара, што је био удео од 7,3% у укупном домаћем производу (The World Bank, 2021). Овај податак не треба занемарити, али када се говори о високообразованој дијаспори, акценат је ипак на другим облицима капитала који, према потенцијалу трансформације у економски капитал, могу и да премаше горе поменуто своту новца коју бележи Светска банка. Значај хуманог и социјалног капитала најбоље се показује у анализи организације економија развијених земаља чије резултате је објавила Светска трговинска организација. Наиме, истраживања усмерена на развој, која, поред инвестиција државе, захтевају мобилизацију свог расположивог хуманог и социјалног капитала експерата, јесу основна покретачка снага која детерминише обим и токове међународне трговине, кретања капитала и директних страних инвестиција, као и развој интеграционих процеса (Гречић, 2010). Према резултатима анкете (Графикон 3), финансијски капитал, као добробит од боравка у иностранству, навело је свега 15,7% испитаника, а стечено знање тек нешто више од петине испитаника (20,5%). Највише њих је навело социјални капитал у смислу разних познанстава, укупно 36,8%. Не треба занемарити и одговор 20,6% испитаника који наводе да је упознавање културе и норми највреднији капитал који су стекли, а који може бити врло драгоцен приликом потенцијалне билатералне сарадње са земљама у којима се они налазе.

Графикон 3. Вредности које су испитаници стекли у иностранству

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

Посебан проблем је, међутим, њихова спремност да капитал, било о ком облику да је реч, усмере у развојне пројекте у Србији. Чак 43,3% испитаника или не жели или није у могућности да улаже у Србију (Графикон 4).

Графикон 4. Спремност улагања у развојне пројекте у Србији

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

На Графикону 4. видимо да би укупно 24,9% испитаника и било спремно да усмери свој капитал у Србију, али под одређеним условима. Услови које су испитаници наводили, као и удео њихове заступљености, приказани су на Графикону 5. Томе треба додати и податак да дијаспора захтева да буде препозната као равноправни партнер, односно да јој је важно да државни актери званично затраже помоћ. Овај услов наводи укупно 13,2% испитаника (Графи-

кон 4). Када је реч о структуралним условима, испитаници највећи проблем виде у јасно дефинисаним условима сарадње и пословања, што наводи 32,2% анкетираних. Оно што је дијаспори такође важно јесте и смањен утицај политике на одлуке за доделу средстава за реализацију пројеката.

Графикон 5. Мотиви сарадње са матичном земљом

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

Сумирајући све наведене критике овдашњег система, испитаници су на крају навели препоруке за обликовање будућих државних политика како би се у будућности створило подстицајно окружење за повратак и улагање ресурса у матичну земљу. Препоруке су приказане на Графикону 6.

Графикон 6: Препоруке одговорним актерима за креирање будућих политика

Извор: *истраживање* Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника

Судећи према одговорима приказаним на Графикону 6. доминира потреба за враћањем поверења код дијаспоре које је, поред осталог, пољуљано и укидањем Министарства дијаспора и вера. Премда можда и није било конкретних примена стратешких докумената у оквиру ове државне институције, сама чињеница њеног постојања је код дијаспоре стварала осећај уважавања у смислу равноправних партнера.

Закључак

Измењене карактеристике савременог света, које укључују повратак у земљу порекла као реалну и све заступљенију опцију, отварају питања ефекта овог дела миграционог процеса на све његове учеснике: земљу дестинације, земљу порекла и саме мигранте. Оно што се приликом креирања јавних политика усмерених на миграције (бар у оквиру стратегија и акционих планова независно од њихове примене) поставља као циљ јесте win-win-win опција, односно, циљ је да сви учесници буду на добитку независно од тога у којој фази овог процеса се налазе. Оно што је евидентно јесте да те последице зависе од тога о ком типу повратника говоримо. Њихов степен образовања, године, као и очекивања од државе порекла утичу на њихове активности након повратка. Утицај на земљу порекла зависи од социодемографског профила повратника који даље утиче на потенцијалне ресурсе који они доносе из иностранства, као и на способност реинтеграције и поновно укључивање на тржиште рада, али, с друге стране, и од јавних политика матице. Уколико се повратници тешко реинтегришу у тржиште рада у земљи порекла или уколико њихове способности превазилазе степен развоја друштва (неодговарајуће лабораторије, недостатак опреме и супстанци за експерименте), односно не одговарају потребама тржишта рада, онда не можемо ни говорити о потенцијалној користи од њиховог повратка. Такође, уколико повратници нису охрабрени од стране државе да инвестирају, њихов капитал неће имати позитивне ефекте на развој.

Уколико се створе повољни друштвено-економски услови уз исказивање потребе за равноправним и искреним партнерством са дијаспором и повратницима, као и кад постоје капацитети и добра воља повратника да улажу стечене ресурсе, они могу имати велики утицај на развој земље порекла. Оно што на основу истраживања можемо рећи да важи за Србију јесте да је неопходно на првом месту изменити однос према дијаспори. Неопходно је да одговорни актери отворе врата иновацијама у смислу позива иноватора за креирање и реализацију развојних пројеката. Осећај да су прихваћени у земљи порекла, чини се на основу изнетих резултата, могао би бити одлучујући за повратак, реални или виртуелни. Даље, стварање економско-друштвених услова у смислу подстицања инвестиција и отварање простора за увоз њиховог хуманог капитала могу имати вишеструке позитивне последице на развој Србије. Јасно дефи-

нисани услови сарадње са циљем ефективног усмеравања ресурса могли би да буду од значаја за модернизацију друштвено-политичког система, као и да повећају продуктивност на пољу економије услед уношења нове радне етике и нових достигнућа и знања из области производње.

На крају, можемо закључити да ми у дијаспори имамо заиста велики, али неискоришћен развојни потенцијал у смислу хуманог и социјалног капитала. За његово исправно усмеравање неопходно је преобликовати правни, политички, економски и вредносни систем који је овде актуелан и уредити га тако да буде предвидив. Једино на такав начин, када искључимо непотизам и политику у остваривању циљева, можемо рачунати да смо подстицајно окружење за повратак стручњака који могу представљати мотор будућег развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић, М, Бабовић, М, (2013): „Међународне миграције у Србији – стање и политике“, *Социологија*, Vol. LV, No. 2. Стр. 209–228.
- Весковић Анђелковић, М. (2021): „Искуства и очекивања повратника из иностранства у Србију у доба пандемије COVID – 19“, *Становништво*, Vol 59 No, стр. 47–60.
- Весковић Анђелковић, М. (2019): *Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре у Србији*, докторска дисертација.
- Matijević, M., M. Šolaja (2020): *ICT in Serbia – at a Glance 2020*, Novi Sad: Vojvodina ICT klaster.
- OECD (2018): *International Migration Outlook*, OECD.
- Pavlov, T (2011): „Return of Highly Qualified Migrants to Serbia: 'Brain Gain' Instead of Facing 'Brain Re-Drain'“, *Return of Highly Qualified Migrants to the Western Balkan, Compendium of Policy Papers*, Beograd: Group 484, The Balkan Trust for Democracy.
- Павлов, Т. (2009): *Миграциони потенцијал Србије*, Београд: Група 484.
- Станковић, В (2014): *Србија у процесу спољних миграција, Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*, Београд, Републички завод за статистику.
- Тошић, М., М. Весковић Анђелковић, В. Чокић (2021): *Академска емиграција*, Београд: Мрежа академске солидарности, доступно на <https://akademaska-masa.org/wpcontent/uploads/2021/08/MACA-Академска-емиграција.pdf>.
- Wahba, J. (2015): *Who benefits from return migration to developing countries? Despite returnees being a potential resources, not all developing countries benefit from their return*, Universitu of Soutkampton, UK and IZA, Germany.
- Cassarino, J. P. (2004): „Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited“, *International Journal on Multicultural Societies*, Vol. 6, No. 2, pp: 253–279.
- Научно-технолошки парк*, Београд, <https://ntpark.rs/?script=cir>, приступљено 21. 12. 2021.
- Тачка повратка*, <https://taskapovratka.rs/o-nama/>, приступљено 21. 12. 2021.
- Фонд за иновационе делатности*, <http://www.inovacionifond.rs/cir/>, приступљено 21.12.2021.
- The World Bank (2021): *Migration and Remittance Data*, доступно на <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>, приступљено 17. 9. 2021.

Milica Z. Vesković Anđelković

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

RETURN OF EXPERT DIASPORA – RESULTS OF EMPIRICAL SURVEY

Summary

In this article we analyzed data which were selected in empirical quantitative surveys. The aim of our analyze is to show attitude of expert diaspora toward social and political precondition of their potential returning. On the base of the surveys that World Bank done in countries that have good prosperity in economy, we could conclude that their prosperity rest on the knowledge. If we have in mind that knowledge could became bigger even if it circulates, we could understand reasons for motivation emigration of academics in reach countries. However, their strategy is to make a good precondition for cooperation with an expert diaspora with the aim of transferring knowledge in Motherland. Also, they incentive directing social and financial capital in development projects. Based on examples of these countries, Serbia should recognize that our expert diaspora has development potential. For this reason, we should make preconditions for cooperation and return of these population. The main idea of this article is to give some recommendations for create public policy toward expert diaspora and returners that are based on data that were collected in empirical surveys. The aim of this public policy should be making good precondition for living academics in Serbia which could became, as we could see in developed countries, mover of future social and economic development.

Keywords: expert diaspora, public policy, economic and social conditions.

КВАЛИТЕТ ЖИВОТА И МИГРАЦИЈЕ: ДА ЛИ ПОСТОЈИ ВЕЗА?

Апстракт. Миграције представљају неизоставну карактеристику савременог доба са све већим бројем миграната на глобалном нивоу. Све веће интересовање за истраживање мотива миграторних кретања условљено је и чињеницом да миграције имају вишеструки утицај на друштво. Наиме, као и природни прираштај становништва, и миграције директно утичу на економска, друштвена, културна, демографска кретања, као и на људски капитал одређеног региона. Иако се раније сматрало да су миграције превасходно вођене економским факторима, савремена истраживања напуштају такво схватање и у обзир узимају неколико других друштвено-економских и еколошких фактора, попут могућности образовања, изгледа за посао, већег задовољства животом, боље здравствене заштите. Мигранти очекују да ће њихово благостање, засновано на економским и некономским факторима, бити веће у новом региону у односу на претходно место боравка. У већини случајева потенцијални мигранти очекују боље прилике за посао у новој средини, али и бољи квалитет живота у сваком погледу. Стога овај рад има за циљ да испита везу између укупног квалитета живота и миграција. Процена квалитета живота спроведена је на узорку од 22 европске земље, користећи 27 друштвено-економских и еколошких индикатора груписаних у 10 категорија квалитета живота. Агрегација података по групама извршена је применом метода једноставних адитивних тежина, док је одређивање укупног квалитета живота извршено применом PROMETHEE метода. Резултати спроведене анализе указују да између процењеног квалитета живота и стопе миграција постоји значајна, умерено јака позитивна веза.

Кључне речи: миграције, вишекритеријумска анализа, квалитет живота, друштвено-економски фактори, метод једноставних адитивних тежина, PROMETHEE метод.

Увод

Према *Bobek (2020)*, мигранти се могу категорисати у три групе: висококвалификовани професионалци, нискоквалификовани радници и „у средини“ мигранти који су млади и добро образовани. Када се разматрају ефекти миграције, појављују се два гледишта: с једне стране, постоје перцепције да токови имиграције повећавају криминал и штете одрживости јавних финансија, док, с друге стране, постоје перцепције да страни радници доприносе ублажавању негативног утицаја демографске динамике на финансијску одрживост пензионог и социјалног система (Morettinietal, 2012). Недавне студије

показују да земље са позитивним нето миграционим салдом постижу већу продуктивност због позитивног утицаја на флексибилност тржишта рада, ко-ефицијент зависности, агрегатну тражњу и нето фискални допринос (Dumont, Liebig, 2014; Pettinger, 2015). Постоје докази да миграције омогућавају ефикасно коришћење радне снаге јер су људи често продуктивнији ако се преселе на нову локацију, чак и ако се њихове радне вештине и личне карактеристике не мењају (Somin, 2017).

Негативан миграциони салдо, међутим, може указати на одређени степен друштвено-економске неразвијености. Са једне стране, друштвено-економски и економски проблеми су главни узроци емиграције. Са друге стране, емиграција, посебно масовна, директно и индиректно утиче на потенцијал друштвено-економског развоја земље и често доводи до даљег иселавања (Ganić, 2019). Када је реч о земљама централне и источне Европе и земљама западног Балкана, емиграција, негативан природни прираштај и старење становништва имаће неповољан утицај на привредни раст, животни стандард и фискалну одрживост (Batogetal, 2019). У периоду од 1996. до 2006. године укупно је око 4,5 милиона људи емигрирало у развијену Европу док је у периоду од 2007. до 2017. године тај број двоструко већи – преко 10 милиона људи (према подацима OECD). То значи да су у периоду од 2007. до 2017. године земље централне и источне Европе изгубиле преко 10% радно способног становништва само од емиграција. Последица снажних емиграционих кретања огледа се у смањењу стопе незапослености у земљама централне и источне Европе. Међутим, оно што је негативна карактеристика овог тренда јесте управо чињеница да је пад незапослености углавном последица емиграције и смањења радне снаге, а не раста запослености. Уобичајена стопа незапослености у земљама централне и источне Европе од око 10% од 2000. године, сада је преполовљена (у 2018. години била је око 5%). Тренд емиграција и смањења незапослености карактерише и Србију. Иако су економски чиниоци углавном превладавајући фактор напуштања земаља централне и источне Европе, низак квалитет институција се такође наводи као битан (EBRD, 2022). Владавина права, квалитет јавних услуга (школство, здравство), корупција представљају такође значајне факторе који подстичу миграторна кретања. На пример, у случају Албаније, анализа је показала да би сузбијање корупције смањило намеру људи да емигрирају подједнако као и удвостручење просечне плате (тј. Повећање плате за око 350 евра).

Различита истраживања су испитивала факторе који подстичу миграциона кретања. Tiebout (1956) поставио је модел према коме људи могу да изразе своје преференције према месту становања „гласањем ногама“, односно напуштањем места становања и пресељењем у друго место са задовољавајућим услугама огледаним у квалитету јавних сервиса. Поред јавних услуга, на преференције становника утичу и различити друштвено-економски фактори, а промене ових чинилаца утичу и на миграционе обрасце (Higaetal, 2019). Раније се сматрало да су финансијске бенефиције најважнији фактор који утиче на

пресељење и да се миграције дешавају као резултат одлуке људи да се преселе у места где добијају бољи посао и веће зараде (Bobek, 2020). Greenwood и сарадници (1991) открили су да и погодности и економске прилике представљају значајан фактор миграција. Williams и Jobes (1990) испитивали су да ли су миграције мотивисане економским приликама, квалитетом живота или неком комбинацијом ово двоје и закључили да економске прилике олакшавају миграцију, али нису примарни разлог за њу. Неколико других истраживања открило је позитиван утицај квалитета живота на прилив становништва (Ariuetal, 2016; Higaetal, 2019; Faggianetal, 2012). Светска здравствена организација дефинише квалитет живота као „перцепцију појединца о свом положају у животу у контексту културе и система вредности у којима живи и у односу на њихове циљеве, очекивања, стандарде и бриге“ (WHOQOL, 2020: 1). Квалитет живота представља актуелну тему истраживања, углавном усмерену на креирање композитних индекса на основу којих се врши евалуација (Navarro-Azorín, Artal-Tur, 2015).

Стога је главни циљ рада да се процени квалитет живота у 22 европске земље креирањем композитног индекса и да се испита његова повезаност са нето миграционим билансом применом корелационе анализе. Поред тога, циљ је да се анализира значај појединих категорија за квалитет живота. Главно истраживачко питање је да ли постоји веза између квалитета живота у европским земљама и повећања нето миграционог салда.

Овај рад има за циљ да допринесе постојећој литератури о квалитету живота и његовој повезаности са миграцијама. Рад је структуриран на следећи начин: након уводних напомена биће презентовани подаци и методологија, затим резултати анализе, а на крају ће бити дате закључне напомене.

Подаци и методологија истраживања

За утврђивање односа квалитета живота и миграција у одабраним европским земљама коришћени су подаци о 27 друштвено-економских и еколошких индикатора груписаних у 10 категорија квалитета живота (Табела 1). Подаци су прикупљени из *OECD*-ове базе података о индексу бољег живота (Better Life Index data base OECD, 2021), *Eurostat*-ове базе података о квалитету живота (Quality of life data base Eurostat, 2021) и из Извештаја о срећи у свету (World Happiness Report 2018, Sachsetal, 2018). Истраживање обухвата 22 земље Европске уније.

Табела 1. Преглед категорија и индикатора.

Категорија	Индикатори
Задовољство животом	Самопроцењено задовољство животом
Становање	Станови без елементарне опремљености Трошкови становања Број соба по члану домаћинства
Приходи	Нето приходи домаћинства Материјални услови живота
Тржиште рада	Несигурност тржишта рада Стопа запослености Стопа дуготрајне незапослености
Образовање	Личне зараде Становништво према школској спреми Студентске вештине Године у образовању
Животна средина	Загађење ваздуха Квалитет воде
Цивилно друштво, владавина права и основна људска права	Ангажовање заинтересованих страна за израду прописа Израда бирача Учешће у формалним или неформалним добровољним активностима или активно грађанство Родна разлика у платама
Здравље	Самопроцењено здравствено стање Очекивани животни век
Економска сигурност и физичка безбедност	Осећај безбедности док се сам крећем ноћу Стопа убистава Немогућност суочавања са неочекиваним финансијским трошковима
Равнотежа између посла и живота	Запослени који раде веома дуго Време посвећено слободним активностима и личној нези Учешће у културним или спортским активностима

Извор: Приказ аутора.

Агрегација података по групама извршена је коришћењем SAW (*Simple Additive Weighting*) приступа, док је одређивање укупног квалитета живота извршено применом *PROMETHEE* метода (*Preference Ranking Organization METHod for Enrichment of Evaluations*). За одређивање тежина, неопходних за примену *PROMETHEE* метода, примењен је метод стандардне девијације.

SAW приступ

SAW метод, који су развили Churchman и Ackoff (1954), може се сматрати једним од најједноставнијих метода за решавање виšekритеријумских проблема одлучивања. Суштина метода је у процени корисности за доносиоца одлуке, што се може представити следећом једначином:

$$u_i(x) = \sum_{j=1}^n w_j r_{ij}(x) \quad (1)$$

где је:

- корисност i -те алтернативе, $i=1,2,\dots,m$
- тежински коефицијент j -тог критеријума, $j=1,2,\dots,n$
- нормализована вредност атрибута.

Нормализација атрибута се врши применом линеарне нормализације, а пре примене алгоритма потребно је да доносилац одлуке одреди вектор тежинских коефицијената.

Метода се састоји од три корака:

- а) нормализација матрице одлучивања,
- б) примена пондера критеријума на нормализовану матрицу одлучивања и
- в) сумирање пондерисаних вредности за сваку алтернативу.

Метод стандардне девијације

Према методи стандардне девијације, тежински коефицијенти критеријума се одређују кроз четири корака (Jahan, Edwards, 2013):

Корак 1: Одређивање елемената нормализоване матрице одлучивања r_{ij} користећи релацију за линеарну нормализацију:

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{ij}^{\min}}{x_{ij}^{\max} - x_{ij}^{\min}} \quad (2)$$

где је $x_{ij}^{\max} = \max_i x_{ij}$ и $x_{ij}^{\min} = \min_i x_{ij}$, $i = 1, 2, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n$.

Корак 2: Одређивање аритметичке средине вредности атрибута применом релације:

$$\bar{r}_j = \frac{\sum_{i=1}^m r_{ij}}{m}, \quad j = 1, 2 \dots n \quad (3)$$

Корак 3: Одређивање стандардне девијације вредности атрибута:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m}}, \quad j = 1, 2 \dots n \quad (4)$$

Корак 4: Одређивање тежинских коефицијената критеријума применом релације за адитивну нормализацију:

$$w_j = \frac{\sigma_j}{\sum_{j=1}^n \sigma_j} \quad (5)$$

PROMETHEE метод

PROMETHEE метод је првобитно представио Brans на конференцији 1982. године (Brans, DeSmet, 2016). Постоје различите верзије PROMETHEE

метода, при чему ће у овом раду бити примењен PROMETHEE II приступ. PROMETHEE II приступ се заснива на парном поређењу алтернатива према различитим критеријумима (Behzadianetal, 2010).

За формулисање вишекритеријумског проблема одлучивања разматра се скуп алтернатива $A = \{a_1 \dots a_m\}$ и скуп критеријума $G = \{g_1 \dots g_n\}$ (Brans, DeSmet, 2016).

Предност алтернативе a_i у односу на алтернативу a_j за сваки критеријум g_k одређује се у првом кораку:

$$d_k(a_i, a_j) = g_k(a_i) - g_k(a_j) \quad (6)$$

У следећем кораку врши се трансформација резултата овог парног поређења у степен преференције на основу функције преференције P_k (Sarrazinetal, 2018).

$$P_k(a_i, a_j) = P_k[d_k(a_i, a_j)] \quad (7)$$

$$0 \leq P_k(a_i, a_j) \leq 1 \quad (8)$$

На основу облика изабране функције преференције (видети Bransetal, 1986), доносилац одлуке може изразити праг индиференције q_k и праг преференције p_k за сваки критеријум. Глобална преференција a_i у односу на a_j , $\pi(a_i, a_j)$ добија се у следећем кораку и представља пондерисани збир свих преференција, $P_k(a_i, a_j)$, при чему је w_k релативна важност j -тог критеријума.

$$\pi(a_i, a_j) = \sum_{k=1}^j P_k[d_k(a_i, a_j)] \cdot w_k \quad (9)$$

$$w_k \geq 0, \sum_{k=1}^j w_k = 1 \quad (10)$$

Израчунавање токова премашивања (*outranking flows*) сваке алтернативе врши се у следећем кораку, где φ^+ и φ^- означавају позитиван резултат тока и негативан резултат тока, респективно.

$$\varphi^+(a_i) = \frac{1}{n-1} \sum_{x \in A} \pi(a_i, x) \quad (11)$$

$$\varphi^-(a_i) = \frac{1}{n-1} \sum_{x \in A} \pi(x, a_i) \quad (12)$$

Последњи корак се састоји у израчунавању нето токова премашивања који су дефинисани као разлика између позитивних и негативних токова премашивања (Kabir, Sumi, 2014):

$$\varphi(a_i) = \varphi^+(a_i) - \varphi^-(a_i) \quad (13)$$

Резултати истраживања и дискусија

У првом кораку, 27 друштвено-економских индикатора груписано је у десет категорија, а вредност сваке категорије утврђена је применом метода SAW, при чему је примењено једнако пондерисање за индикаторе унутар сваке категорије. У следећем кораку, тежински коефицијенти категорија одређени су методом

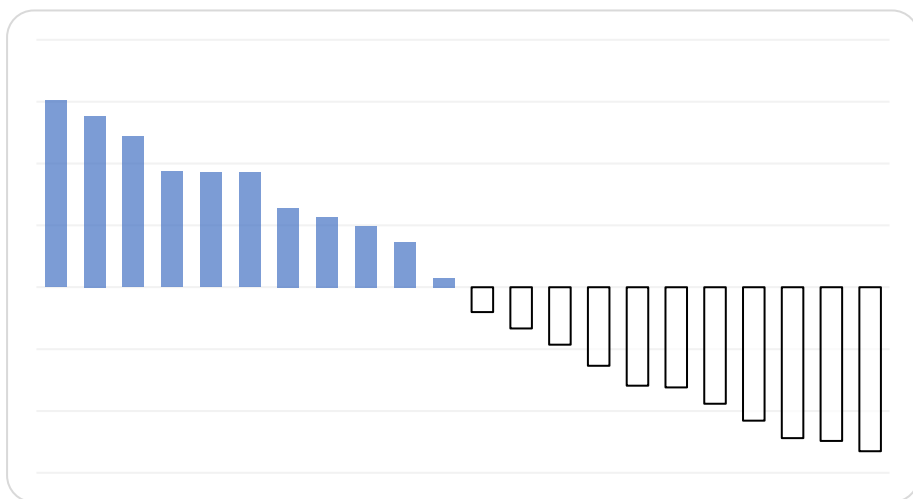
стандардне девијације (Табела 2). Резултати показују да категорија становања, приходи и тржиште рада имају највећи утицај на квалитет живота.

Табела 2. Тежински коефицијенти категорија квалитета живота.

Кат.	Задовољство животом	Становање	Приходи	Тржиште рада	Образовање
Теж. коеф.	0,096397	0,104601	0,120834	0,105443	0,097716
Кат.	Животна средина	Цивилно друштво, владавина права и основна људска права	Здравље	Економска сигурност и физичка безбедност	Равнотежа између посла и живота
Теж. коеф.	0,099079	0,098689	0,096134	0,085757	0,09535

Извор: Прорачун аутора.

У трећем кораку, PROMETHEE метод је примењен за процену квалитета живота одабраних европских земаља и резултати показују да већина земаља северне и западне Европе постиже највиши квалитет живота својих становника (Слика 1).

Слика 1. Вредност нето тока премашивања за анализиране земље

Извор: Приказ аутора.

У четвртном кораку, извршена је корелациона анализа како би се утврдио однос између процењеног квалитета живота и сирове нето стопе миграције (Табела 3).

Табела 3. Вредност Спирмановог коефицијента корелације.

			Нето миграциони салдо	Квалитет живота
Спирманов коефицијент корелације	Нето миграциони салдо	Коефицијент корелације Значајност N	1.000 22	.560** .007 22
	Квалитет живота	Коефицијент корелације Значајност N	.560** .007 22	1.000 22

Извор: Прорачун аутора.

Вредност Спирмановог коефицијента корелације (0,560) указује да постоји значајна, умерено јака позитивна веза између квалитета живота и миграција.

Импликације добијених резултата су вишеструке. Креирање развојних политика неопходно је усмерити и на неекономске факторе, имајући у виду да поред прихода значајан утицај на квалитет живота становништва имају и адекватни услови становања и стабилно тржиште рада. Унапређење институција је двоструко важно: са једне стране, остварује директан позитиван утицај на смањење емиграција; са друге стране, квалитетне институције снажно утичу на убрзање привредног раста. Поред макро политика, акценат је потребно ставити и на локалне политике одрживог развоја.

Закључак

Раније схватање да су миграције првенствено условљене бољим економским условима напушта се, а у студијама се узима у обзир неколико других друштвено-економских и еколошких фактора. Иако је уобичајено да се материјални животни стандард неке земље мери кроз бруто домаћи производ, таква мера често не покрива друге важне димензије квалитета живота, као што су квалитет образовања, лично здравље, квалитет тржишта рада и задовољство животом у глобалу. Мигранти очекују да ће њихово благостање, засновано на економским и неекономским факторима, бити веће у новом региону у односу на њихово претходно место боравка (Faggianetal, 2012).

Истраживање спроведено у овом раду имало је за циљ да испита однос квалитета живота у одабраним европским земљама и миграција, а резултати показују да постоји позитивна релација, што значи да виши квалитет живота у одређеној земљи указује на већу пожељност те земље као крајње дестинације миграторног кретања становништва.

Имајући у виду негативне ефекте емиграција, са посебним освртом на чињеницу да се земље централне и источне Европе и земље западног Балкана, међу којима је и Србија, суочавају са значајним негативним нето миграционим салдом, неопходно је спровести одређене акције у циљу редукције одлива становништва. Најпре, неопходно је развојне политике усмерити и на неео-

номске факторе. Поред тога, потребно је ставити фокус на унапређење институција, али и на локалне политике одрживог развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Ariu, A., Docquier, F., Squicciarini, M. P. (2016): "Governance quality and net migration flows", *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 60, pp. 238–248.
- Batog, C., Crivelli, E., Pyina, M. A., Jakab, Z., Lee, M. J., Musayev, A., ... Zhang, R. (2019): "Demographic Headwinds in Central and Eastern Europe". *International Monetary Fund*.
- Behzadian, M., Kazemzadeh, R. B., Albadvi, A., Aghdasi, M. (2010): "PROMETHEE: A comprehensive literature review on methodologies and applications", *European journal of Operational research*, Vol. 200, No. 1, pp.198–215.
- Bobek, A. (2020): "Leaving for the money, stay in for the 'quality of life'. Case study of young Polish migrants living in Dublin", *Geoforum*, 109, pp. 24-34.
- Brans, J. P., DeSmet, Y. (2016): "PROMETHEE methods. Multi plecriteriadeccisi on analysis". *Springer*, New York, USA, pp. 187–219.
- Brans, J. P., Vincke, P., Mareschal, B. (1986): "How to select and how to rank projects: The PROMETHEE method", *European journal of operational research*, Vol. 24, No. 2, pp. 228-238.
- Churchman, C. W., Ackoff, R. L. (1954): "An approximate measure of value", *Journal of the Operations Research Society of America*, Vol. 2, No. 2, pp.172–187.
- Dumont, J. C., Liebig, T. (2014): "Is migration good for the economy?", *OECD Migration Policy Debates*, pp. 1–4.
- EBRD (2022): *Transition Report 2021-22*, преузето са: <https://www.ebrd.com/transition-report>, приступљено: 12. 01. 2022
- Eurostat (2021): *Quality of life*, преузето са: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/gdp-and-beyond/quality-of-life/data>, приступљено: 18. 01. 2022.
- Faggian, A., Olfert, M. R., Partridge, M. D. (2012): "In ferring regional well-being from individual revealed preferences: the 'voting with your feet' approach". *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 5, No. 1, pp.163–180.
- Ganić, M. (2019): "The labour market, social inequality and the role of emigration: the case of the Western Balkan economies". In *Western Balkan Economies in Transition* (pp. 61–72). Springer, Cham.
- Greenwood, M. J., Hunt, G. L., Rickman, D. S., Treyz, G. I. (1991): "Migration, regional equilibrium, and the estimation of compensating differentials", *The American Economic Review*, Vol. 81, No. 5, pp.1382–1390.
- Higa, K., Nonaka, R., Tsurumi, T., Managi, S. (2019): "Migration and human capital: Evidence from Japan", *Journal of the Japanese and International Economies*, Vol. 54, Article number 101051.
- Jahan, A., Edwards, K. L. (2013): "Weighting of dependent and target-based criteria for optimal decision-making in materials selection process: Biomedical applications", *Materials, Design*, Vol. 49, pp.1000–1008.
- Kabir, G., Sumi, R. S. (2014): "Power substation location selection using fuzzy analyti chierarchy process and PROMETHEE: A case study from Bangladesh". *Energy*, Vol. 72, pp. 717-730.
- Morettini, G., Presbitero, A. F., Tamberi, M. (2012): *Determinants of international migrations to Italian provinces*, преузето са: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/36316/1/MPRA_paper_36316.pdf, приступљено: 14. 01. 2022.
- Navarro-Azorin, J. M., Artal-Tur, A. (2015): "Foot voting in Spain: What do internal migrations say about quality of life in the Spanish municipalities?", *Social Indicators Research*, Vol. 124, No. 2, pp. 501–515.
- OECD (2021): *OECD Statistics*, преузето са: <https://stats.oecd.org/>, приступљено 24. 12. 2021.
- Pettinger, T. (2015): *Impact of immigration on UK economy*, преузето са: <https://www.economicshelp.org/blog/6399/economics/impact-of-immigration-on-uk-economy/>, приступљено: 12. 01. 2022.

- Sachs, J. D., Layard, R., Helliwell, J. F. (2018): *World happiness report 2018*, преузето са: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf, приступљено: 25. 12. 2021.
- Sarrazin, R., DeSmet, Y., Rosenfeld, J. (2018): "An extension of PROMETHEE to interval clustering", *Omega*, Vol. 80, pp.12–21.
- Somin, I. (2017): "Foot Voting, Decentralization, and Development", *Minnesota Law Review*, Vol. 102, pp. 1649–1670.
- Tiebout, C. M. (1956): "A pure theory of local expenditures", *Journal of political economy*, Vol. 64, No. 5, pp. 416–424.
- Williams, A. S., Jobs, P. C. (1990): "Economic and quality-of-life considerations in urban-rural migration", *Journal of Rural Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 187–194.
- WHOQOL (2022): *Measuring Quality of Life*, преузето са: <https://www.who.int/healthinfo/survey/whoqol-qualityoflife/en/>, приступљено: 16. 01. 2022.

Jelena J. Stanković
Ivana Marjanović
University of Niš
Faculty of Economics

QUALITY OF LIFE AND MIGRATION: IS THERE A CONNECTION?

Summary

Migrations are an indispensable feature of the modern age with an increasing number of migrants globally. The growing interest in researching the motives of migratory movements is conditioned by the fact that migrations have multiple effects on society. Namely, as well as natural population growth and migration, they directly affect economic, social, cultural, demographic trends, as well as the human capital of a certain region. Although it was previously thought that migration was primarily driven by economic factors, modern research abandons this understanding and takes into account several other socio-economic and environmental factors, such as educational opportunities, job prospects, greater life satisfaction, and better health care. Migrants expect that their well-being, based on economic and non-economic factors, will be higher in the new region compared to their previous place of residence. In most cases, potential migrants expect better job opportunities in the new environment, but also a better quality of life in every respect. Therefore, this paper aims to examine the relationship between overall quality of life and migration. The quality-of-life assessment was conducted on a sample of 22 European countries, using 27 socio-economic and environmental indicators grouped into 10 quality of life categories. Aggregation of data by groups was performed using simple additive weight methods, while the determination of overall quality of life was performed using PROMETHEE methods. The results of the analysis indicate that there is a significant, moderately strong positive relationship between the estimated quality of life and the migration rate.

Keywords: migration, multicriteria analysis, quality of life, socio-economic factors, simple additive weight method, PROMETHEE method.

ГЛОБАЛНЕ МИГРАЦИЈЕ И РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ СРПСКЕ ДИЈАСПОРЕ

Апстракт. Укупно становништво Србије у опадању је услед негативног природног прираштаја и емиграције. Постоје бројни социоекономски фактори који подстичу емиграцију становника Србије, као што су: ниске стопе економске активности (појачане светском економском кризом), смањење инвестиција, висока стопа незапослености, структурна незапосленост, низак животни стандард, политичка нестабилност, неразвијеност цивилног друштва и снажне регионалне разлике. Миграције се у Србији обично посматрају из демографске перспективе, као губитак становништва, и тешко се препознаје њихов развојни потенцијал. Аутор у овом раду посебно анализира миграције као популациони феномен и могућности валоризације развојног потенцијала миграција у циљу доприноса смањењу регионалних неравномерности у Србији.

Кључне речи: становништво, емиграција, депопулација, регионални развој, локалне развојне политике.

Увод

Савремено друштво и светска привреда налазе се у дубоким противречностима постојећих процеса и односа, у великим друштвеним неједнакостима, са неравноправним и неједнаким шансама за друштвено-економски развој, у израженим сукобима различитих конфликтних група и интереса. Неједнаким распоредом природног богатства, економске и политичке моћи радикализован је проблем привредног раста и развоја пре свега мањих земаља и земаља у развоју.

Миграције становништва и радне снаге нису новија појава, али у данашњим глобалним условима привређивања има низ специфичности и знатно се разликује од ранијих миграција. Она је попримила такве размере и такав економско-социјални и политички карактер да је постала нови значајни фактор међународних економско-социјалних и политичких односа између земаља и региона.

Динамика кретања становништва обухвата компоненте кретања – променљиве попут интензитета миграција, фертилитета, морталитета и стопе економске активности код процена понуде радне снаге, а резултати праћења могу да послуже за израчунавање обима и структуре популације за наредне пресеке у времену и послуже као база за планирање и формулисање политике развоја.

Миграције се у Србији обично посматрају из демографске перспективе, као губитак становништва, и тешко се препознаје њихов развојни потенцијал. Може се изнети тврдња да, са демографске тачке гледишта, миграције у Србији имају негативан утицај на развој становништва будући да повећавају депопулацију у земљи, смањују укупан број рођених, смањују ресурсе радне снаге и негативно утичу на старосну структуру становништва. Смањење нето миграције требало би да буде један од задатака популационе и економске политике.

Ипак, треба имати у виду да мигранти одласком у развијене земље усвајају нова знања, вештине и контакте. Постају део глобалног тржишта рада, глобалне мреже знања, истраживања и иновација и бивају упознати са глобалним трендовима у областима свог рада. Отварају им се боље пословне могућности и остварују виши ниво животног стандарда него што би то могли у Србији. Истовремено, остају повезани са Србијом кроз друштвене мреже, приватне и професионалне, и постоји могућност да кроз њих пренесу своје људске и друге ресурсе и на тај начин убрзају развој Србије и њено придруживање глобалним токовима.

Миграције становништва као популациони феномен

Миграције се догађају, али ми још увек са сигурношћу не можемо да тврдимо зашто. Зашто се одређена популација расцепи на ону која мења пребивалиште, и то значајно, с намером да се врати или не, и ону која то никада не учини или учини само на незнатној раздаљини? Чак и када се ради о миграцијама које за узрок имају привредну кризу, рат, еколошку катастрофу или друге сличне разлоге, та иста популација реагује двојачко: део популације одлази, део остаје.

Нема доказа да на миграције људи утиче само једна сила – тежња за бољитком, ма како он био дефинисан. Показало се да чак и тамо где би та „сила” могла бити најизразитија као „потисни чинилац” и линеарно повезана с „одласком”, она једноставно „не функционише увек као таква”. Не објашњава, без остатка, све или већину могућих стања мигрирања. Чиниоци попут катастрофа у окружењу, болести, етничког чишћења, пљачкања и уништавања основних ресурса још увек сами по себи не воде у мигрирање; линеарна повезаност између таквих чинилаца миграција није доказана.

Према томе, остаје основно и једноставно питање: како и зашто се у популацији X обликују миграцијски потенцијали?

Иако су досад многе идеје и теорије биле разрађене за опис стања (емигрирања и имигрирања), могући путеви у тражењу одговора захтевају теоријски и методолошки приступ. Послужићемо се моделом који подразумева да на одлуку о миграцији дела популације не утиче неки „драматични сценарио” и концептом којим се служе математичари, физичари и биолози када објашњавају

промене у околини – концепт „лома симетричности“ (“symmetry breaking”). Симетричност неког објекта, система, популације дефинишемо као формацију која чува, одржава структуру (система, популације) „ненабораном“ (Stewart, 2003: 33-35). Дакле, предмиграциска популација је мирна, „поравнана“, симетрична; спорадични изласци и уласци миграната не представљају посебан проблем; својом природном динамиком, системима прилагођавања друштво одржава нужни социјални и привредни мир. Потребан је неки иницијални догађај да редукује симетричност популације и на тај начин део исте трансформише у „миграциски потенцијал“. Поставља се питање – шта то може да узрокује иницијални расцеп популације?

Досадашње анализе сличним моделима сугеришу да до „лома симетричности“ у популацији X долази услед одређене нестабилности. До „лома“, као што смо видели, долази брзо, и он је иреверзибилан (Stewart, 2003).

Деценијама и вековима нека популација може опстајати као потенцијално миграциска, стабилна популација. То је популација у којој ту и тамо долази до миграциских помака, али су ти помаци „прогутани“ и унесени су у популацију као информација о њеној динамици. Неки оду, оставе простор за друге, а они који остају, унутаргенерацијски или међугенерацијски, заузимају места емиграната или креирају нова, за живот и рад. Социјална покретљивост одржава се у некој себи инхерентној динамици. До значајних помака долази уносом неке нестабилности у систем која у значајној мери обликује „мигранте“ и „оне остале“, то јест расцепи мигрантски потенцијал. Могуће је шпекулисати да ће одређени тип догађаја разбити популацију на две субпопулације (катастрофални природни догађаји, непогоде или етнички сукоби које прати етничко чишћење).

Једном одељене, две се популације – отишли и остали – развијају независно, понекад до те мере да, ако се икада поновно споје, остају различите; могла би то бити основа за дефиницију дијаспоре *strictu sensu*.

Други тип биле би „симпатријске“ миграције: ту се миграције јављају без (географске) сепарације. Чини се да данас присуствујемо управо томе: алопатријске миграције, које су обликовале све класичне миграциске теорије, мењају се убрзано у симпатријске (мобилност, циркулација, бизнис, студирање) и постају, суптилно и без драстичних помака, владајући механизам сељења и пресељавања људи у глобализацијским процесима.

Правило је да одређена популација X , под упливом суптилних, поступних промена у околини, може одједном да пређе праг стабилности те се претвара у нестабилну, популацију која се – миграциским речником – претвара из потенцијално миграторне у емиграциску или имиграциску (Stewart, 2003: 34).

У анализама често наилазимо на тип закључивања према коме, ако нешто вреди за систем, вреди и за појединца и обрнуто. Цело једно столеће миграције се објашњавају „атрактивношћу“ система одредишта и „одбојношћу“ система порекла, али без система преноса тих атрибута у свет појединца.

Миграције као популациони феномен, сходно томе, ваљало би анализирати усредсређењем на индивидуалне миграције, то јест облик миграција у чијем се средишту као јединица анализе налази аутономни, појединачни доносилац одлука.

Отуда, с правом, G. Hodgson у свом делу *Economics and Institutions*, објављеном на Оксфордском универзитету, анализирајући постулате и саму методологију институционализма, цитира S. Ascha: „Јединица није појединац, већ друштвени појединац, јединка која има своје место у друштвеном поретку... да бисмо разумели појединца, морамо га проучавати унутар групе којој припада; да бисмо разумели групу, морамо проучавати појединце чије међузависне акције њу и конституишу. Појединац је датост, суочава се са спољашњим светом и на њега реагује кроз перцепцију својих ограничења и могућности. Методолошки индивидуализам не одмиче даље од овог и не разматра последице културе и психологије на сам процес перцепције“ (Asch, Hodgson, 1997: 144).

Човек је рационално и логично биће и већину својих одлука доноси на тај начин. Он има у себи уграђен механизам субјективне и објективне представе света и догађаја у њему. Човек је део организације и једног ширег контекста са свим системским атрибутима.

У циљу доношења одлуке о миграцији, свесно или не, појединац анализира или би требало да узме у обзир *структуралне* (канални социјалне мобилности), *институционалне*, *административне* факторе (миграциска политика), структуру и праксу тржишта рада, образовни систем, социјалну политику, тј. *системске атрибуте емиграциског и имиграциског друштва*.

Узимајући у обзир и *индивидуалне атрибуте* (демографске: пол, старост у тренутку емиграције, брачни статус), рад: каријеру, међустаннице у мобилности, људски капитал који појединац носи са собом (предмиграциско образовање, етничко порекло, хабитат социјализације, социјалне мреже у друштву имиграције и друштву емиграције), „независни мигрант“ доноси одлуку за одлазак или останак код куће.

За иновативно истраживање миграциских потенцијала и процеса миграција независних миграната, осим раније наведених системских и индивидуалних атрибута, неминовно ваља узети у обзир кластере знања о емигрантским (ЕД) и имигрантским (ИД) друштвима: протоке информација (ЕД, ИД); умрежавање (“networking”) миграната (ЕД, ИД); културне норме (ЕД, ИД); дискурсе и економисање знањем и вештинама (ЕД, ИД); генерисање конкурентности (ЕД, ИД).

Незадовољство постојећим стањем у концептуализацији и методама истраживања миграција најављује се преко супротстављених теорија, школа и парадигми. Две владајуће парадигме у објашњавању међународних миграција 21. века заговарају, *прва* – „експлозију миграција као популациони феномен новог таласа“, док *друга* предвиђа смиривање миграциских токова (за дуго трајање, уз цикличност и детерминисање правилности одређених типова

кретања људи). Оно што је заједничко обема парадигмама јесте да миграције становништва као популациони феномен карактерише *непредвидљивост*.

Први приступ заступа непредвидљивост међународних миграцијских кретања због непредвидљивих политичких, економских и социјалних околности, а *други* заступа идеју да су међународни миграцијски токови до неке мере предвидљиви, уз помно одабране социјалне и демографске правилности у дугачким циклусима праћења миграција (Le Bras, 2002: 66-68).

Први, чини се, превладава у политикама имиграцијских земаља Европске уније, које се темеље на спознајама о мондијализацији (глобализацији) миграцијских токова, који ће се све више убрзавати, а истовремено и регионализовати. Наиме, сходно овој парадигми, у међународним миграцијама доминираће тенденције:

- *глобализације*, која ће повећавати број емиграцијских земаља, али и ширити културни и социјални спектар емиграната;
- *акцелерације миграцијских токова*, којом ће се повећавати волумен миграната у свим, а не само неким деловима света;
- *феминизације миграцијских контингената*, што је последица ширења културног и социјалног спектра миграција.

Други приступ (Faini, 2003: 55) темељи се на тврдњи да је интерпретација миграција у „експлозивном“ тону идеолошки пристрасна и научно утемељена на визији миграција из деветнаестог века, те да је данашње међународне миграције потребно посматрати у дугим „циклусима смиривања“ како бисмо открили њихове „правилности“ и битне промене.

Оба приступа заговарају применљивост својих модела – с нужним променама у примени – у оба данас доминантна типа миграција: *принудним (ратови, елементарне катастрофе и сл.) и непринудним миграцијама*.

„Непринудне“ миграције, глобализацијом односно мондијализацијом кретања радне снаге, попримају облик „кружног кретања“ (циркулисања), а унутар земаља ОЕЦД-а постају дефинитивно облик „унутрашње“ миграције, односно социјалне покретљивости свих (миграцијских и домаћих) сегмената популације.

Резултати наше анализе говоре да су ове владајуће парадигме у објашњавању међународних миграција непримерене за описивање и објашњавање савремених миграција у циљу детерминисања одређених правилности. Њима се не могу без остатка описати и објаснити волумен, смер, структура и глобализација *принудних и непринудних миграција радне снаге*.

У посебном сегменту анализе савремених миграционих кретања, склоп променљивих код *миграција радне снаге* превасходно карактерише:

- пре *мобилност* (циркулисање) него одлив људи,
- пре *висока, селективна и транспарентна информисаност* него поводљивост и вишефазност мигрирања,
- пре *мрежа професионалних и пријатељских контаката* него „обједињавање породица“ и ланчане миграције,

- пре конјунктурни транспарентни простор запошљавања него масовно неиндивидуализовано регрутовање радне снаге преко агената и, пре свега, глобална политика валоризовања и вредновања ресурса људског капитала (*human capital resources*).

Стога, миграције радне снаге морамо да сагледавамо кроз комплексно поље одлучивања индивидуе у интеракцији са системским факторима: *време* (на кратак или дуги рок), *информисаност* (ниво, селективност, транспарентност информација), „*мрежа контаката*“ (*networking* пре и после мигрирања), *коњунктурни простор* (глобализација, локалност политике запошљавања), *брзина савладавања физичког простора* (цене и приступ глобалном транспорту) те *искоришћавање интелектуалних ресурса* (глобалне и локалне политике влада и привреде).

Глобалне миграције и дијаспора као ресурс

Светско богатство расте. Као и светска популација, оно је неједнако распоређено по планети. Светски БДП је почетком 2000. године износио 30 биљона долара, или око 5.000 долара по глави становника планете Земље. Ипак, наспрот Етиопије, где је БДП по глави становника једва 100 долара, Швајцарска, земља са највећим БДП, имала је у исто време 38.000 долара по глави становника. Земље које имају високи друштвени производ (са 9.500 долара/становнику и више) тешко су достиже земљама са ниским друштвеним производом (испод 750 долара/становнику), али чак и онима са средњим (између \$ 750 и \$ 9.500) (Martin, Martin, Patric, 2006: 15).

Штавише, овај јаз се у последњих пола века константно повећава, стварајући планету без средње класе. Поређења ради, средином седамдесетих, БДП земаља са високим приходима био је 8 пута већи од оних са средњим приходима и 40 пута већи од оних са ниским (1:8:40). До 2000. те пропорције су се промениле у 1:15:60, тј. земље са високим приходима имају и до 60 пута већи БДП од земаља са ниским приходима. По Миловановићу (Milovanović, 2006), тренутно се само 14% популације може сматрати средњом класом, једва 4% богатим, а 78% људи на планети припадају нижој класи и изложени су ударима сиромаштва (Milovanović, 2006). Без потребе да се додатно објашњава неједнакост на економском нивоу, сама чињеница да постоји макар метафизичка шанса живети 60 пута боље довољна је да се објасни зашто земље ниског и средњег стандарда производе мигранте који крећу пут земаља са високим стандардом.

Табела 1. Глобалне миграције и приходи

Година	Мигранти (милиони)	Светска популација (милијарде)	Мигранти у светској популацији	Годишње промене (милиони)	Земље по БДП у \$			Разлике	
					Ниски	Средњи	Високи	Високи ниски	Високи средњи
1975	85	4.1	2.1%	1	150	750	6200	41	8
1985	105	4.8	2.2%	2	270	1290	11810	44	9
1990	154	5.3	2.9%	10 ¹	350	2220	19590	56	9
1995	164	5.7	2.9%	2	430	2390	24930	58	10
2000	175	6.1	2.9%	2	420	1970	27510	66	14

Извор: УН Population Division и индикатори развоја Светске банке

Највећи део корпуса економских миграната чине млади људи из земаља у развоју. У принципу, они се лакше одлучују за будући пут, лакше ступају у комуникацију са новим људима, чешће се пресељавају у велике градове одакле лакше долазе до тзв. мигрантских мрежа и одлазе легално из земље, а и лакше присвајају нове технологије, како у комуникацији тако и у послу. Радно способно становништво на планети (између 15 и 64) броји око 3 милијарде људи и драстично брже расте у земљама у развоју него у развијеним земљама.

С тим у вези намеће се мишљење да ће временом бити неминовно иницирати стварање миграционих политика, а са друге стране стратегије валоризације потенцијала дијаспоре.

Само значење термина дијаспора се мењало кроз историју и кроз промену обележја миграторних кретања. Оригинално, овај термин се користио да означи историјско искуство појединих група, посебно Јевреја и Јермена, затим се проширио на религиозне мањине у Европи и крајем 70-тих година 20. века доживео је хиперинфлацију примене и тумачења. Међутим, разлике између старог и новог значења појма дијаспора могу се свести на три обележја (Faist, 2010).

Прво обележје јесте узрок миграције или расејања. Старо значење претпостављало је насилно расејање које има корене у искуству Јевреја, а у новије време и Палестинаца. Ново схватање дијаспоре укључује и друге разлоге миграција, као што је то трговина у случају Кинеза или радне миграције у случају Турака и Мексиканца.

Друга карактеристика јесте прекогранично искуство одласка из домовине у земљу дестинације. Старо значење подразумевало је жељу за повратком у домовину и развијање активности са домовином кроз које би се она „обликовала“ за повратак. Ново значење дијаспоре подразумева развијање веза

¹ Као што овде видимо, светски миграциони корпус је забележио велики раст 1990. године, узрокован првенствено распадом СССР, када је свету придодато око 30 милиона миграната. Многи од ових људи нису мењали своје место боравка, али су се због распада многи Руси, рецимо у Естонији, сматрали странцима.

преко граница и стварање веза између миграције и развоја. Уместо повратка нагласак је на циркуларној размени и транснационалној мобилности.

Треће обележје се односи на интеграцију миграната или/и мањина у земљу дестинације. Старо значење је подразумевало да чланови дијаспоре нису баш добро интегрисани у друштво – политички, економски и културно, и из тог разлога одржавају везе са већинском групом у домовини. Ново значење дијаспоре указује на вишеструкост националног идентитета чланова и на културну хибридноост. Такође се сматра да управо добра интеграција у друштву пријема олакшава одржавање веза са земљом порекла.

Овако посматрана дијаспора представља извор бројних ресурса – људских (ниво образовања, тренинга, вештина и знања), финансијских и предузетничких (дознаке, стране директне инвестиције, трговина, уштеђевина, пословна улагања, куповина непокретности, хуманитарна помоћ), социјалних (мреже између чланова дијаспоре, мреже којима су повезали земљу порекла и земљу пријема; пријатељске и породичне везе, везе са локалном заједницом и институцијама, професионалне везе), емоционалних (посвећеност, носталгија, добра воља) и локалних (упознатост са локалним контекстом и посебна повезаност са местом порекла).

Са једне стране, будући да познају ситуацију у земљи порекла и ту имају развијену социјалну мрежу, они су вољнији да ту започињу послове, да се укључују у ризичније пословне подухвате и нова тржишта, него други предузетници из иностранства. Познавање друштвених и културних норми, пословне културе и локалног језика олакшава им пословање у земљи порекла. Са друге стране, познавање светских трендова у одређеној производњи и мреже које су изградиле у иностранству олакшавају им да буду успешнији у осмишљавању и реализацији пословних подухвата у односу на домаће предузетнике. Улагање у предузетништво је дијаспори прихватљивије него остале врсте улагања јер у том случају имају директнију контролу над својим средствима. Истраживање индијских и кинеских предузетника у Силиконској долини је показало да су компаније које су основали имигранти запошљавале 45.000 радника и оствариле приход од 52 милијарде долара у 2006. години (Wadhwa, et al., 2009).

Дијаспора кроз предузетништво може да подстакне развој привреде, креирање послова и иновацију у земљи порекла, али и да допринесе бржем приступу земље порекла како глобалном тржишту рада, тако и глобалној мрежи знања и иновација. Може да помогне повезивање предузетника, лидера и доносилаца одлука у земљи порекла са предузетницима и инвеститорима у иностранству, било да су део дијаспоре или нису, да продискутују о могућој пословној сарадњи или инвестиционим могућностима у земљи порекла. Умрежавање може да се реализује кроз форуме, конференције, састанке, али и виртуално.

Дијаспора може да пружи и услуге менторства, које захтева активније подржавање предузетништва кроз спајање предузетника или власника преду-

зећа који желе да прошире своје пословање у иностранству са експертима и пословним лидерима у дијаспори. Може бити једнократно менторство, као нпр. спровођење истраживања тржишта или студије изводљивости, а могуће је организовати праксу или посао у фирмама у дијаспори у одређеном временском периоду.

Дијаспора може да понуди и тренинге кроз које могу да се усвоје знања и вештине потребне за успешно покретање и вођење пословања. Програми могу да буду разноврсни – од тога да стручњак из дијаспоре пренесе знање предузетницима у домовини о пословном управљању до давања смерница како да се пронађу средства за почињање посла, као и тренинга посебно прилагођених пословању одређене фирме.

Сви наведени ресурси дају конкуритивну предност и већу конкурентност дијаспоре у развијању предузетништва у односу на остале потенцијалне инвеститоре.

Развојни потенцијал српске дијаспоре

Србија је традиционално емиграциона земља, из које се одлазило и даље се одлази првенствено због социоекономских и/или политичких разлога. Емиграциони таласи из Србије могу се поделити на шест кључних раздобља: 1) економска емиграција од краја 19. века до Првог светског рата, углавном у Америку, 2) између Првог и Другог светског рата, укључујући и повратак миграната из прекоморских земаља у Србију (30-их година 20. века), 3) ратна и послератна политичка емиграција 40-их и 50-их година 20. века, претежно у прекоокеанске земље, 4) економска емиграција у периоду од 1960. до 1980, када су земљу напуштали углавном нискоквалификовани радници који су одлазили у земље западне Европе, 5) политичко-економска емиграција 90-их година 20. века, коју је карактерисао одлазак великог броја висококвалификованих особа, тзв. одлив мозгова, и 6) талас који почиње 2000. године.

У периоду 1960–1980. већина емиграната била је ниског образовања и одлазила је у иностранство углавном преко међународних билатералних споразума о запошљавању (Греџић, 1998: 42). Од почетка 90-их година, ниво образовања српских емиграната значајно је порастао. Према подацима из последње две деценије, огромну већину имиграната који су из Србије одлазили за САД и Канаду чинили су високообразовани кадрови и студенти. Може се рећи да је „одлив мозгова“ типична карактеристика српске емиграције која се кретала ка прекоморским земљама, односно ка САД и Канади (Predojević-Despić, 2010).

С краја 20. века емиграција српских држављана подстакнута је економским факторима. Санкције које је Савет безбедности Уједињених нација 1992. године наметнуо Србији резултирале су прекидом или привременим обустављањем билатералних споразума са главним дестинационим земљама: Немачком, Аустријом, Швајцарском и Француском. Као последица тога, организовано

запошљавање опало је за 59% у 1992. години у односу на 1991. и за 48% у 1993. у односу на 1992. годину. Као резултат смањених могућности регуларног запошљавања у иностранству дошло је до наглог пораста тражилаца азила који су покушали да искористе статус азиланта или избеглице како би се запослили у иностранству (Grečić, 1998: 43).

Затварање тржишта западне Европе и санкције Уједињених нација утицали су на значајан пораст прекоморске емиграције. Имиграционе квоте за САД и Канаду су се значајно повећале у периоду 1993–1994. са преференцијама ка лицима старости 21–44. године која одликују добре квалификације и познавање језика. Ове токове углавном су одређивале владе имиграционих земаља (САД, Канада, Аустралија, Нови Зеланд и Јужна Африка), ван сваке контроле и утицаја владе Србије. Када је реч о европским земљама, скорија емиграција високообразованих из Србије углавном је усмерена ка Великој Британији, будући да је енглески језик најраспрострањенији страни језик међу младима у Србији током последњих двадесет година. Међутим, Италија, као најпопуларнија нова дестинација, и даље је углавном привлачна за лица која имају средње (посебно медицинско особље) или основно образовање.

Од традиционалних емигрантских земаља, за држављане Србије Немачка, Аустрија, Швајцарска и Шведска и даље су веома атрактивне. Због постојећих, добро развијених миграционих мрежа из ранијих периода, ове земље су углавном интересантне за лица нижег или средњег образовања, што је општа карактеристика српских емиграната у Европи за разлику од емиграната који су се кретали ка прекоморским земљама током последње две деценије.

Процес емиграције у земље Европске уније олакшан је почетком 2010. године, када је Србија ушла на такозвану „белу шенгенску листу“ – листу земаља од чијих се држављана не захтевају визе да би путовали у државе унутар Шенгенске зоне. Остале земље које примају мигранте из Србије, али о чијем обиму токова немамо податке, јесу Бугарска, Румунија, Грчка, Русија, као и земље западне Азије и Африке. То би се могло закључити на основу података из пописа становништва Србије о броју лица у иностранству. Српски држављани који мигрирају у Русију, западну Азију и афричке земље, према попису из 2002. године, углавном су ангажовани у грађевинарству.

Тачних података о броју и структури дијаспоре нема. Министарство дијаспоре и вера Републике Србије дефинисало је дијаспору као „држављане Републике Србије који живе у иностранству; припаднике српског народа исељенике са територије Републике Србије и из региона и њихове потомке“ (Закон о дијаспори и Србима у региону, 2009). Према тој дефиницији Министарство процењује да има око 4 милиона припадника дијаспоре Србије. Међутим, у Миграционом профилу Републике Србије из 2010. године, тадашње Министарство вера и дијаспоре је дало приказ 2,774,500 припадника дијаспоре према земљама дестинације.

Табела 2. Процена величине дијаспоре према земљи дестинације

Земље дестинације	Процењена популација дијаспоре
САД	1.000.000
СР Немачка	500.000
Аустрија	300.000
Канада	200.000
Аустралија	200.000
Француска	120.000
Швајцарска	120.000
Велика Британија	80.000
Шведска	75.000
Бенелукс	50.000
Италија	20.000
Руска Федерација	20.000
Јужна Африка	20.000
Турска	15.000
Бразил	8.000
Данска	7.000
Нови Зеланд	7.000
Чиле	5.000
Аргентина	5.000
Кипар	5.000
Африка (остатак)	5.000
Финска	4.000
Бивше земље СССР	3.000
Кина	3.000
Норвешка	2.500
Укупно	2.774.500

Извор: Зборник, 2011.

Анализе стручњака за период 2011–2041. су такве да ће директан утицај миграција становништва и повећања дијаспоре у „оптимистичкој“ пројекцији за Србију износити –261.000 становника, а индиректни утицај миграција – 110.000 становника, што укупно износи – 371.000 становника. Те вредности ће представљати 22% од укупног пада у броју становника Србије до 2041. године. Свеукупно, миграције ће бити одговорне за смањење броја становника од 6,3% и за пад у обиму радне снаге од 8,3%.

Миграције ће такође имати значајан утицај на старосну структуру становништва. Она која је претпостављена у оптимистичкој прогнози смањила би удео становништва узраста 0–14 година за 3%, а повећала удео становништва старости 65+ за 7%. Такође би повећала и коефицијент зависности старих за 8,5% и коефицијент економске зависности за 4,1%.

Ако се остваре резултати прогнозе стручњака, број становника Србије у 2041. години пао би на 5,5 милиона, што је за 23% мање у односу на попис становништва 2011. године. Губици проистекли само на основу природног кретања становништва током периода 2011–2041. у релативним показатељи-

ма износили би 1,4 милиона, а обим радне снаге Србије опао би за 21%. Коефицијент зависности старих повећао би се за 62% (на 40 особа старости 65 година или више према 100 особа у добу 15–64 године) (СВММ, 2014: 71).

Главна препорука развојне политике за Србију јесте да се размотри повећање радне снаге у будућности спровођењем пронаталитетних политика. Оне ће имати ефекат на дужи рок. Стимулисање фертилитета социјалним трансферима чини се делотворним када су такви трансфери веома значајни, тј. када прелазе 10% БДП (Caldwell, et all, 2002: 1-24).

С друге стране, најновији подаци НБС-а показују да је у првих 11 месеци 2013. у Србију стигло 2,77 милијарде евра дознака потпуно легалним путевима, односно преко банака. Од тога се као „послата средства (дознаке)“ води 2,06 милијарди евра, као „помоћ и поклони“ 163,7 милиона, а као „остали текући трансфери“ 546,9 милиона.

Подаци Светске банке показују да је у првој деценији овог века дијаспора путем дознака у Србију улила чак 43 милијарде долара те да дознаке чине чак 13,7 одсто српског бруто домаћег производа. То такође значи да је од 2000. до 2010. године у Србију стигло 2,5 пута више дознака него директних страних инвестиција.

Истраживања су показала да 23 одсто становника наше земље има бар једног члана најближе породице у иностранству, а 11 одсто се изјаснило да има повремене или редовне приходе од иностраних дознака. Директно или индиректно дијаспора помаже око 800.000 људи. Новац долази највише из Аустрије, Немачке, Швајцарске, САД и Француске. Међу 155 ранжираних земаља, Србија је на петом месту по висини дознака по становнику.

У другим земљама инвестиције из дијаспоре су отприлике једнаке износу њихових дознака, што значи да би по овом основу српска дијаспора овде могла да уложи бар пет милијарди долара сваке године. Овако, док је наша дијаспора једна од најдарежљивијих по дознакама, по инвестицијама је на самом дну лествице, што управо указује на развојни потенцијал српске дијаспоре.

Канцеларија за дијаспору је покренула пројекат „Запослимо Србију“ како би са локалним самоуправама нашој дијаспори понудили добре услове за улагање, уз минимум бирократских процедура. Тиме се указује на важност локалних власти и доношења локалних развојних политика у циљу привлачења инвестиција из дијаспоре, јер је познато да чланови дијаспоре 90% својих улагања у матици усмеравају у крајеве из којих су потекли.

С тим у вези, као мере политике регионалног развоја, уз институционалну претпоставку, аутор предлаже и укључење дијаспоре у формирање инвестиционо-развојне банке с циљем подстицања инвестиција и подршке равномерном регионалном развоју Србије и оснивање Фонда дијаспоре за борбу против беле куге у Србији.

Закључак

У циљу доприноса смањењу регионалних неравномерности у Србији, мислимо да рационално вођена политика регионалног развоја Србије у овом

моменту треба бити заснована на компаративним предностима и валоризацији неискоришћених или недовољно искоришћених развојних могућности и ресурсима, при чему посебно издвајамо развојни потенцијал миграција и дијаспору као ресурс локалног и регионалног развоја, имајући у виду да управо дијаспора представља извор бројних ресурса: *људских* – ниво образовања, вештина и знања; *финансијских и предузетничких* – дознаке, стране директне инвестиције, трговина, уштеђевина, пословна улагања, куповина непокретности, хуманитарна помоћ, *социјалних* – мреже између чланова дијаспоре, мреже којима су повезали земљу порекла и земљу пријема; пријатељске и породичне везе, везе са локалном заједницом и институцијама, професионалне везе; *емоционалних* – посвећеност, носталгија, добра воља; и *локалних* – упознатост са локалним контекстом и посебна повезаност са местом порекла.

С обзиром на то да се показало да су миграције становништва у локалним стратешким документима најчешће схваћене као показатељ неразвијености локалне економије и осиромашеног друштвеног живота и губитак друштвеног капитала, неопходно је да се чланови дијаспоре препознају као развојни ресурс који је могуће остварити и без повратка чланова дијаспоре у место порекла.

Потребно је да се приступи миграцијама и дијаспори као развојном потенцијалу при писању будућих локалних стратешких докумената и осмишљавању локалних политика, и да се тај приступ рефлектује у повезаности миграционих и развојних политика. Процес мапирања дијаспоре и креирања развојних политика и програма који укључују потенцијале дијаспоре, али и процес њихове имплементације и активности различитих актера на локалу требало би координирати како би се постигла синергија и остварио максимални ефекат за све актере на релацији дијаспора – место порекла – земља дестинације.

ЛИТЕРАТУРА

- Asch, S., Hodgson G. (1997): "Economics and Institutions", Polity Press, Oksford, preuzeto od: Jakšić, M., *Doktrine velikih ekonomista*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 1997.
- Caldwell, J C, P. Caldwell, P. McDonald (2002): "Policy responses to low fertility and its consequences: A Global survey". *Journal of Population Research* 19 (1): 1–24.
- Centar za naučno istraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu, *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Uticaj demografskih promena u jugoistočnoj Srbiji na društveni razvoj i bezbednost*, Beograd – Niš, 2012.
- Cvetanović S. (2007): *Makroekonomija*, Pelikan print, Niš.
- Faini, R. (2003): "Is the Brain Drain an Unmitigated Blessing? WIDER – World Institute for Development Economic Research", *Discussion Paper*, No 2003/64.
- Faist, T. (2010): "Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?", in: R. Baubock, T. Faist (eds.), *Diaspora and Transnationalism*, Amsterdam: Amsterdam University Press, IMISCO Research, 9-35.
- Grečić, V. (1998): *Jugoslovenske spoljne migracije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Savezni zavod za tržište rada i migracije.
- International Organization for Migration, *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju, Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji, Projekat „Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika”* (CBMM), 2014.

- Le Bras, H. (2002): *L'adieu aux masses: Démographie et politique*, Editions de l'Aube.
- Martin L. Philip, Martin F., Patric, S. W. (2006): *Managing Migration, The promise of cooperation*, Oxford: Lexington Books.
- Milovanović, B. (2006): *Odvojeni svetovi, merenje međunarodne i globalne nejednakosti*, UNDP, Beograd.
- Mitrović P. (2010): *Migracije visokoobrazovane radne snage i endogeni rast*, Magistrarski rad, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš.
- Mitrović, P. (2012): „Demografska i razvojna ugroženost Srbije”, Zbornik radova, *Međunarodni naučni skup ES-NBE 2011, Ekonomska nauka u funkciji kreiranja novog, poslovnog ambijenta*, Univerzitet u Prištini.
- Predojević-Despić, J. (2010): “Main territorial characteristics of emigration from Serbia to EU: from guest workers to chain migration”, *South-Eastern Europe and the European Migration System: driving forces and new patterns of mobility?*, 7th IMISCOE Annual Conference, 13-14 September 2010, Liege – Belgium Workshop.
- Stewart, T. (2003): „Intellectual Capital The New Wealth of Organizations”, *Doubleday, Currency*, New York.
- Стратегија привредног развоја Републике Србије, 2002–2012. године.
- UNDP (2013): *The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World Serbia HDI values and rank changes in the 2013*. Human Development Report.
- Wadhwa, V., Saxenian, A., Freeman, R., Gereffi, G., Salkever, A. (2009): *America's Loss is the World's Gain: America's New Immigrant Entrepreneurs, Part IV*. Kansas City, MO: Kauffman Foundation.
- Закон о дијаспори и Србима у региону, 2009.
- Зборник (2011): *Миграциони профил Републике Србије за 2010. годину*, Влада Републике Србије, Београд.

Predrag Mitrović

College of Vocational Studies
for Criminalistics and Security, Niš

GLOBAL MIGRATION AND DEVELOPMENT POTENTIAL OF THE SERBIAN DILASPORA

Summary

The total population of Serbia is in decline due to negative natural increase and emigration. There are many socio-economic factors that promote the emigration of the Serbian population, such as low rates of economic activity (enhanced by the global economic crisis), reduction of investment, high unemployment rate, structural unemployment, low living standard, political instability, underdevelopment of civil society and strong regional differences. Migration in Serbia is usually observed from demographic perspectives, such as loss of population, and it is difficult to recognize their development potential. Author in this paper especially analyzes the migration in charge of population phenomenon and options valuations of the development potential of migration in order to contribute to reduction of regional disparities in Serbia.

Keywords: population, emigration, depopulation, regional development, local development policies.

СРПСКЕ ЗАВИЧАЈНЕ МРЕЖЕ: АКЦИОНО-ОРГАНИЗАЦИОНИ МОДЕЛ

Апстракт. У овом раду се образлаже друштвена потреба и операционализује акциони модел развијања српских завичајних мрежа као организационе и институционалне форме рационалног уређивања односа српског друштва и државе Србије са све бројнијом српском дијаспором у разним деловима света. Истовремено се образлаже значај локалних завичајних мрежа за одрживи развој запуштених сеоских подручја, са посебним освртом на брдско-планинске просторе југоисточне Србије.

Кључне речи: српска дијаспора, завичајне мреже, одрживи развој села.

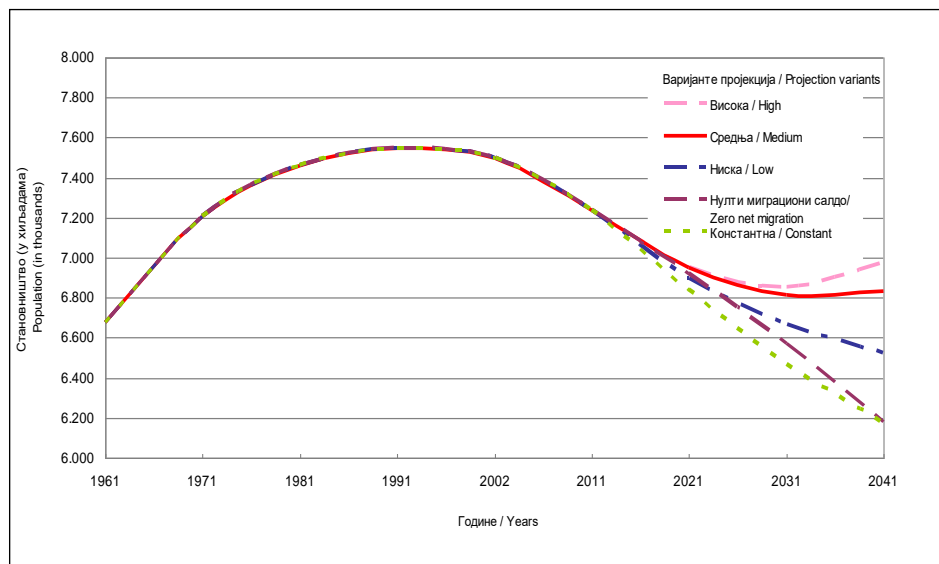
Србија је држава која има бројну дијаспору по разним европским и ваневропским земљама у које се масовно иселјава наше најобразованије, најпродуктивније и демографски највиталније становништво. Тако се одлива највреднији социјални капитал једне нације који није лако задржати у земљи, али је сасвим евидентно да код нас деценијама изостају организована настојања да се тако настали демографски губици успоре и да се њихова социјална цена умањи. Неповољан национални глобални контекст још више погоршава веома изражено демографско пражњење сеоских подручја, које је посебно драматично на запуштеним брдско-планинским и пограничним просторима југоисточне Србије.

На свој начин је трагична околност да држава Србија нема ни приближно тачну евиденцију о бројности своје дијаспоре, која се нагло увећала током последњих ратова и етничких прогона Срба са својих вековних огњишта из свих република бивше Југославије и са Косова и Метохије. За озбиљније и целовитије социолошке анализе главних узрока, токова и последица наведених социјално-демографских процеса недостају многи подаци, који се не могу наћи у парцијалним демографским студијама. У том случају, већина аналитичара се задржава на хипотетичким коментарима доступних података званичне статистике.

На основу резултата последњег Пописа становништва (2011) Републички завод за статистику је урадио пројекцију становништва Србије од 2011. до 2041. године, по општинама и градовима. У истоименој публикацији *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041. године* базно становништво је процењено у почетној 2011. години преко укупног броја и старосно-

полне структуре, на бази података Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. године. Демографске пројекције за Републику Србију и регионе у периоду од 2011. до 2041. године урађене су у пет варијанти: ниска, средња, висока, затим варијанта константног фертилитета и морталитета и варијанта нултог миграционог салда. Пошто Попис 2011. године није спроведен на територији Косова и Метохије, у овој публикацији сви подаци за Републику Србију исказани су без података за ову покрајину. Подаци о броју становника у 2011. за општине Прешево и Бујановац, у којима је попис био непотпун због бојкота од стране већине Албанаца, процењени су на основу непотпуних података Пописа 2011. и допуњених података о домаћинствима из Пописа пољопривреде 2012. године, као и на основу природног и механичког кретања становништва у 2011. години.

На основу резултата Пописа 2011, први пут су урађене и пројекције становништва општина/градова за период 2011–2041, и то у две варијанте: средња и варијанта нултог миграционог салда. Резултати пројекција становништва општина/градова приказани су за укупно становништво, на почетку и на крају пројекционог периода, по полу.¹

Графикон 1. Кретање укупног становништва Републике Србије 1961–2041. (Пописни резултати и пројекције, по варијантама)

Извор: Публикација, 2014: 13.

¹ Публикација је доступна у електронској форми на интернет страницама: www.stat.gov.rs и www.popis2011.stat.rs.

Табела 1. Укупно становништво Републике Србије 2011, 2041. године
(по варијантама пројекција)

Варијанта пројекција	2011	2041	Индекс раста 2041 (2011=100)
Република Србија			
Ниска	7234099	6522206	90,2
Средња	7234099	6830008	94,4
Висока	7234099	6973926	96,4
Константна	7234099	6173971	85,3
Нултог миграционог салда	7234099	6180614	85,4
Србија – север			
Ниска	3591096	3581139	99,7
Средња	3591096	3697322	103,0
Висока	3591096	3779054	105,2
Константна	3591096	3368664	93,8
Нултог миграционог салда	3591096	3118685	86,8
Београдски регион			
Ниска	1658151	1941386	117,1
Средња	1658151	1982483	119,6
Висока	1658151	2005999	121,0
Константна	1658151	1826636	110,2
Нултог миграционог салда	1658151	1465976	88,4
Регион Војводине			
Ниска	1932945	1639753	84,8
Средња	1932945	1714839	88,7
Висока	1932945	1773055	91,7
Константна	1932945	1542028	79,8
Нултог миграционог салда	1932945	1652709	85,5
Србија – југ			
Ниска	3643003	2941067	80,7
Средња	3643003	3132686	86,0
Висока	3643003	3194872	87,7
Константна	3643003	2805307	77,0
Нултог миграционог салда	3643003	3061929	84,0
Регион Шумадије и западне Србије			
Ниска	2033203	1741839	85,7
Средња	2033203	1852285	91,1
Висока	2033203	1891134	93,0
Константна	2033203	1648579	81,1
Нултог миграционог салда	2033203	1758327	86,5
Регион јужне и источне Србије			
Ниска	1609800	1199228	74,5
Средња	1609800	1280401	79,5
Висока	1609800	1303738	81,0
Константна	1609800	1156728	71,9
Нултог миграционог салда	1609800	1303602	81,0
Регион Косово и Метохија

Извор: Публикација, 2014: 14.

Приликом израде пројекција становништва Републике Србије за период 2011–2041, примењен је аналитички метод који подразумева да се хипотезе односе на будуће промене главних детерминанти кретања становништва, као што су фертилитет, морталитет и миграције, и то по старости и полу. Хипотезе су постављене за регионе (Београдски регион, Регион Војводине, Регион Шумадије и западне Србије и Регион јужне и источне Србије), тако да пројектовано становништво Републике Србије представља само збир пројекција становништва њених конститутивних делова, а не резултату посебно постављених хипотеза. Као базна популација коришћено је просечно процењено становништво по старости и полу (до 80 и више година) у пописној 2011. години.

Пројекције су рађене у пет варијанти: ниска, средња, висока, затим варијанта константног фертилитета и морталитета и варијанта нултог миграционог салда (Табела 1). Прве три варијанте имају исту комбинацију хипотеза о морталитету и миграцијама, а међусобно се разликују само према усвојеној варијанти о фертилитету. Четврта варијанта је рађена на основу претпостављеног константног фертилитета и морталитета и очекиваних миграција. Пета варијанта се, у односу на средњу варијанту, разликује једино у погледу хипотезе о миграцијама, јер је претпостављен нулти миграциони салдо. Последње две варијанте имају аналитички, а не прогностички карактер.

Аутори ових пројекција становништва истичу да је њихов карактер више аналитички него прогностички, али су водили рачуна да им полазне хипотезе буду што реалније тако да пројекције могу да служе и за прогнозирање будућег демографског развика. Они сматрају да је највероватније да ће се у наредне три деценије становништво Србије мењати у складу с претпоставкама на којима је базирана *средња варијанта пројекција*.

Пројекције становништва за Србију до 2041.

- Претпостављено је да ће се регионалне разлике у смртности становништва све више смањивати.
- Смањиваће се разлика у нивоу смртности по полу.
- Очекује се да ће на крају пројекционог периода најдуже очекивано трајање живота бити у Региону Шумадије и западне Србије, 79,5 година за мушкарце и 84,0 година за жене.
- На почетку пројекционог периода 2011–2016. једино Београдски регион има позитиван миграциони салдо (просечна годишња стопа нето имиграције била би 9,7 хиљада). С друге стране, остала три региона представљају емиграциона подручја, где би просечна годишња нето емиграција износила од 3,5 до 2,5 хиљаде.
- У другој половини пројекционог периода, од 2026. године, претпостављен је потпуни економски опоравак земље (уз реално очекивање да ће Република Србија постати члан Европске уније). Имајући то у виду, као и неминовност наставка старења становништва Републике Србије, уз све демографске и економске последице које тај процес подразумева, *претпостављено је да ће на крају пројекционог периода Србија постати имиграционо подручје*. За период 2036–

2041. просечан годишњи миграциони салдо би, на националном нивоу, износио око 30 хиљада лица.

- Као најважнија одлика кретања пројектованог становништва Републике Србије у наредних тридесет година може се навести одвијање процеса *депопулације*. Наиме, према свакој од пет анализираних варијанти пројекција, број становника Србије био би мањи него 2011. године. До најмањег смањења становништва дошло би у случају остварења високе варијанте (260 хиљада лица). *Процес депопулације био би континуиран током читавог пројекционог периода и према свим варијантама пројекција*. Депопулација би била најинтензивнија под претпоставком остварења константне варијанте. Наиме, уколико би током читавог пројекционог периода фертилитет и морталитет по старости остали на нивоу из 2011, а миграције се кретале у „очекиваним“ оквирима, број становника у 2041. години би у Србији био за око милион мањи него 2011.
- Посматрано по регионима, у наредних тридесет година, процес депопулације био би избегнут једино у Београдском региону, под претпоставком остварења свих варијанти, осим варијанте нултог миграционог салда.
- Највеће смањење становништва (око 30%) било би забележено у Региону јужне и источне Србије уколико би биле реализоване претпоставке на којима је заснована константна варијанта пројекција.
- Резултати пројекција указују да ће у наредних тридесет година становништво Републике Србије и даље бити изложено деловању процеса демографског старења, по свим варијантама. Разлике по варијантама би се испољавале једино у брзини процеса старења. За тридесет година, удео лица старијих од 65 година би се, према ниској варијанти, повећао за 8%, тако да би на крају пројекционог периода више него сваки четврти становник Србије (25,2%) био старији од 65 година. Истовремено, удео лица млађих од 15 година у укупном становништву би се смањио са 14,4% на 11,7%.
- Према свим варијантама пројекција, процес старења би и у регионима био континуиран током читавог пројекционог периода. На крају пројекционог периода, однос старијих од 65 и млађих од 15 година најмање би био нарушен у Београдском региону (повећање с 1,2 на 1,5), док би се просечна старост повећала највише за две године (изузимајући варијанту нулте миграције).
- Најинтензивније старење очекује се у Региону јужне и источне Србије, где би у случају пада фертилитета, који је предвиђен ниском варијантом, 2041. просечна старост износила 48,1 годину, док би се однос старијих од 65 и млађих од 15 година удвостручио (повећање с 1,3 на 2,7).

Извор: Публикација, 2014.

Ако се очекује да до 2041. године у Србији број становника буде за око милион мањи него 2011, и да највеће смањење становништва (око 30%) буде у Региону јужне и источне Србије, те ако је већ 2011. забележено у истом региону 693 села са мање од 100 врло старих становника, није тешко прогностирати да ће око 700 села у југоисточној Србији за две-три деценије остати празно. Ако је у Србији (без Косова и Метохије) 2011. пописано укупно 1034 села с мање од 100 становника, онда ће се до 2041. испразнити скоро четвртина

од укупног броја сеоских насеља у Србији. Чак и да се ове прогнозе до краја и на овај начин не остваре (а могуће је да буде и горе од наведеног), стање у великом броју села и сеоских региона с одмаклом депопулацијом у Србији већ данас је без икаквог преувеличавања катастрофално. Такво стање је и аналитички и прагматички изазовно, јер је реч о теоријском осветљавању дијаболичних друштвених процеса одумирања стратешки важних државних простора, али и о изналажењу практичног излаза из готово безизлазних ситуација. Зато ни теоријске анализе и објашњења аналитичара, као ни практични кораци и мере које би могли и требали да предузму држава, општине и сељаци сами, не могу да буду стандардни и рутински, јер ни проблеми нису уобичајени. Размере депопулације с којом се Србија суочава у више од хиљаду својих села представљају тако велики и тежак структурни и развојни проблем за који се може рећи да захтева „за тешку рану, љуту траву“. Једна врста мера може и мора да се предузима кад у селу остаје по које самачко старачко домаћинство, с бројем становника мањим од 50, друго треба чинити у селима која су на критичној граници од 200–300 становника, треће с онима који су прешли ту границу и иду ка нестајању (испод 200 становника), а посебну пажњу заслужују и средње мала села с око 500 становника, као и она која су од њих нешто већа – средња (500–1000), велика (1000–2000), средње велика (2000–3000) и врло велика (преко 3000 становника). На крају, нешто се мора учинити и с потпуно испражњеним селима и њиховим преосталим ресурсима. Поготово ако буде велики број празних села, а може се претпоставити да их ускоро буде и неколико стотина (2011. је забележено 551 насеље с мање од 50 становника, а 1034 насеља с мање од 100 становника).

Брзина с којом се захуктавала депопулација села у Србији најбоље се може сагледати увидом у статистичке податке који се односе на *Насеља према броју становника, по пописима 1948–2011*, кад се гледа број насеља с мање од 50 становника (Митровић, 2015: 201)². Гледано по пописним годинама, 1948. је у Србији било само 17 насеља с мање од 50 становника (2 на Северу, 15 на Југу) и 67 насеља с бројем између 50 и 100 становника (5 на Северу, 62 на Југу). Пописом из 1953. и 1961. године нису забележене веће промене, а повећање броја најмањих насеља није било драматично ни 1971. кад их је било 25 (2 на Северу, 23 на Југу). Већ 1981. је забележен знатан пораст на 71 насеље испод 50 становника (2 на Северу, 69 на Југу), да би у наредним пописима бележена нагла и све већа депопулација. Попис 1991. евидентира 187 најмањих насеља (4 на Северу, 183 на Југу), да би их 2002. било 359 (5 на Северу, 354 на Југу), а 2011. чак 551 (5 на Северу, 546 на Југу). О дубини депопулације сведочи и податак да је у истим интервалима на Југу растао и број насеља величине између 50 и 100 становника, од 62 (1948) до 447 (2011), а стално се смањивао и број становника свих других сеоских насеља. Кад се упореде региони на простору означеном као Србија–Југ, уочава се значајна разлика између

² Документациона табела РЗС: Насеља према броју становника, по пописима 1948–2011. године.

Региона Шумадије и западне Србије, где је најмањих насеља 2011. било 157, и Региона јужне и источне Србије, где их је исте године забележено 389 (2002. било их је 250). Уз мање корекције ових бројева на доле, због албанског бојкота пописа 2002. и 2011. године у општинама Бујановац и Прешево, стварно демографско стање у петини насеља Региона јужне и источне Србије је катастрофално, јер је највероватније да ће се она потпуно испразнити за две-три наредне деценије. Парадоксално је закључити да је њихова будућност најизвеснија.

Сва та насеља су села која напросто немају будућност у конвенционалном смислу него представљају један у сваком погледу, данас и у будућности, веома проблематичан простор чија проблематичност се у проблематичним временима може повећавати по геометријској прогресији. Овако суморно закључивање још је (не)извесније с обзиром на непосредну везу увелико испражњене југоисточне Србије с демографски пренасељеним Косовом и Метохијом, које за дуже време остаје најнестабилнији простор никад стабилног Балкана – у Европи која (с Немцима, а још више с Американцима) поново креће у свој најновији *Drang nach Osten*. Парадоксална је околност да у новоствореним геополитичким приликама продор западних сила према Истоку прати све масовније кретање највитални-јег становништва са Истока на Запад, чиме долази до нове сеобе народа и читавог низа противречних глобалних, регионалних и локалних политичко-економских односа.

У условима постиндустријског информатичког друштва физичко кретање људи и национално расејање (дијаспора неког народа) по страним државама не мора да значи потпуни и трајни прекид свих социјалних, културних, економских и политичких веза и односа масе иселјеника и државе матице. Слично се може рећи и за унутарње миграције село – град или за пресељавање из неразвијених маргиналних и пограничних, југоисточних и брдско-планинских у развијенија централна и северозападна подручја државе Србије.

Иако изгледа да су практично незауостављиве миграције село – град или неразвијени југоисток – развијени северозапад, свако организовано друштво настоји да што рационалније управља својим спонтаним процесима. Таква настојања се понекад могу упоредити са лечењем неизлечиве болести, али с обзиром на битне разлике између сваког биолошког организма и сваког људског друштва, након дијагнозе социјалних проблема рационално је креирање нових решења која успоравају, умањују, а понекад и спречавају неповољне исходе. Пошто у друштвеној историји нема унапред одређених ни коначних решења, уместо ламентирања над проблемима, неопходно је рационално управљање кризама. Ако се чини да то често подсећа на једрење уз ветар, притом би ваљало подсетити сваког социјалног актера да без ветра нема ни једрења.

Кад год изгледа да у свакодневном искуству људи нема готових решења искрслих проблема, у креативном изналажењу рационалних излаза из неповољних ситуација корисно је поћи од проверене друштвене теорије. Чини се да би за ову прилику било корисно подсетити на познату хипотезу Емила Дир-

кема да „социјалну густину“ сваког друштва чине „материјална“ и „морална густина“, из које би се могла извући нова претпоставка да у околностима материјалног (демографског) пражњења неког простора, ради очувања социјалне густине (друштвене одрживости), треба умножити „идејно-моралне“ међуљудске и међугрупне везе и односе оних који су на разређеним просторима остали, међусобно и са онима који су из њих отишли.

Наведена социолошка претпоставка би могла да послужи као теоријска подлога за креирање *акционог модела завичајних мрежа* као рационалног практичног одговора на конкретне проблеме свих јавних и секторских политика у Србији, која на једној страни има бројну националну дијаспору, а на другој веома изражену депопулацију и девастацију брдско-планинских, сеоских, пограничних и стратешки важних државних простора. Умрежавање у свим областима је не само технички могуће у условима информатичке електронске комуникације него је и социјално пожељно и економски рационално у околностима масовног одсељавања и убрзаног пражњења маргиналних друштвених простора.

Завичајно умрежавање (професионално, генерацијско, пословно, политичко и културно) ваљало би административно уредити и правно укључити у све институције државне управе и локалне самоуправе. У том циљу је неопходно да се за односе државе Србије са српском дијаспором, за депопулацију села и пражњење брдско-планинских и пограничних простора југоисточне Србије институционализују државни органи који би имали политички капацитет да својим инфраструктурним програмима и економским подстицајима ублажавају нерешиве проблеме и изналазе одржива решења.

Овом приликом се посебно разматра питање неопходног унапређења постојећег нормативног оквира и јавних политика за села Србије и образлаже значај локалних завичајних мрежа за одрживи развој запуштених сеоских подручја, са посебним освртом на брдско-планинске просторе југоисточне Србије. С обзиром на системске реформе које су неопходне у актуелном српском друштву зато што у њему постоји дубока структурна и развојна неравнотежа – између села и града, пољопривреде и индустрије, запуштених југоисточних брдско-планинских и пограничних подручја Србије и њених знатно развијенијих централних, северних и равничарских области – *оптимална развојна стратегија би била одговорно опредељење за дубинске промене по моделу корак по корак*.

У том смислу би први реформски корак било (А) унапређење постојећег нормативног оквира и јавних политика, које би претходило другом кораку – (Б) темељним променама територијалне организације и низу нових системских закона и институција Србије. Образовањем Министарства за бригу о селу³ створен

³ Предлаже се да у новом мандату Владе Србије Министарство за бригу о селу буде преименовано у *Министарство за село* (као што би и Министарство за бригу о породици и демографији требало преименовати у *Министарство за породицу и становништво*). Ново Министарство за село би требало да преузме непосредну надлежност за обједињавање свих управних послова око руралног развоја у целини, изузев оних који су директно везани за модерну пољопривреду (који би остали у надлежности Министарства пољопривреде). Кад се ради о српској дијаспори, рационалније би

је први и нови институционални правно-политички оквир за системско и стратешко сагледавање друштвено-економског положаја села и сеоског становништва. То само по себи није довољно за ефикасније спровођење практичних мера и политичких активности за побољшање услова живота и рада на селу. Реформска политичка улога новог министарства само декларативно указује на његову јавну друштвену мисију, која само подразумева, а реално не омогућује нормативно и акционо обједињавање свих секторских јавних политика које су неопходне за опстанак и одрживи развој села и сеоског становништва – као што су социјално-локална, инфраструктурно-просторна, аграрна, просветна, здравствена, еколошка, културна и у крајњој линији популациона политика.

Своју политичку мисију Министарство за бригу о селу могло би да оствари само ако би се системски позиционирало тако да институционално посредује и акционо повезује све наведене секторске политике у оним сегментима и аспектима њиховог друштвеног деловања који се тичу опстанка српског села и његовог одрживог развоја као просторне друштвене заједнице која стално модернизује и подиже квалитет живота својих становника и систематски чува своју највреднију културну баштину.

- Полази се од става да је село као друштвена заједница неодвојиви део културне традиције наше земље, које као просторна насебина, заједно са околним градом, представља битан елемент мреже насеља и територијалне организације глобалног и локалног друштва.
- Села су структурно и функционално комплементарна са градовима, те одрживи развој сваког друштва нужно има и рурални и урбани аспект који су међусобно тесно повезани.
- Села представљају социокултурни простор који има прворазредни значај за демографску одрживост сваког друштва, пошто је подизање деце у сеоским срединама вишеструко лакше него у градовима.
- Села имају велики национално-стратешки значај у геополитичком и војнобезбедносном смислу, што се код нас посебно односи на насеља у пограничним, брдско-планинским и југоисточним подручјима Србије.
- Сеоска насеља заузимају највећи део државне територије, која са својим расположивим природним ресурсима, биодиверзитетом и предоним особеностима представљају кључне просторе за обезбеђење одрживости целе друштвене заједнице – посебно у кризним условима климатских промена, друштвених катастрофа и ванредних ситуација.
- Приходи од пољопривреде и непољопривредних делатности у селу значајни су као допринос укупном друштвеном богатству, који би уз већу и системску подршку државе и локалних самоуправа и уз јасне

било да се при сваком важнијем министарству посебна одељења задуже за сарадњу са српским исељеницима свих генерација преко секторских развојних пројеката – уместо функционерског туризма кад се о државном трошку обилазе наши људи по белом свету.

развојне циљеве имао изузетан потенцијал за брзи економски раст и укупан друштвени просперитет.

- Глобални развојни циљ нашег руралног развоја је модернизација српског села и пољопривреде, диверзификација привредних активности и подизање квалитета свакодневног живота сеоског становништва у Србији – уз уважавање искуства најразвијенијих земаља и очување аутохтоних културних вредности.

Нормативни задатак Министарства за бригу о селу је да код виших надлежних државних органа указује и да у оквиру својих надлежности настоји да се попуне правне празнине и уклоне правне сметње и законске противречности које се непосредно или посредно тичу села као насеља и сеоских становника као грађана Србије. Већ на први поглед се уочава непостојање неопходних и недореченост и несагласност постојећих прописа на националном, регионалном и локалном нивоу, који доводе у питање многа витална људска права већине житеља наших села, који су понекад и дискриминисани у односу на друге грађане Србије.

Анализом садржаја разних јавних докумената (програма, акционих планова, стратегија и других), уочава се да је проблематика села и неразвијеног руралног простора у њима само узгредно, недовољно, а често и површно разматрана. То се изричито и наводи у више посебних докумената дотичних секторских јавних политика, у којима се, примера ради, сусрећу и следеће оцене и ставови:

- „Непоштовање специфичних потреба села и његових становника, одсуство системских и боље координисаних активности различитих актера, носи озбиљну претњу за додатно нарастање развојног јаза у односу на град.“
- „Недостатак одговарајуће институционалне, организационе и планерске подршке руралном развоју – стихијски и неплански токови урбанизације и деаграризације, недовољно развијена и јасна стратегија и политика развоја руралних подручја“...
- „Основни проблем руралних подручја у Србији је маргинализација села, стагнирање и опадање виталности руралних подручја и руралног становништва.“

Истовремено, појам села као друштвене заједнице не сусреће се као јасан термин у нашим најважнијим правним документима: Уставу, Закону о територијалној организацији Републике Србије, Закону о локалној самоуправи и другим. Отуда се у правним прописима углавном разматра проблематика градова и „осталих насеља“, а да се притом не сагледавају специфичности села као друштвених заједница, које се остављају у нејасној и неповољној правној позицији.

Министарство за бригу о селу у овом документу износи главне разлоге за покретање свих друштвених институција и организација и надлежних државних органа, који би у темељном разматрању и заједничком деловању дошли до оптималних нормативних решења отворених системских питања.

То подразумева и функционалну допуну важећих правних докумената више јавних политика у областима од значаја за квалитет живота у селу, као што су:

- сеоске месне заједнице (већа овлашћења, већи и сигурнији приходи, сеоска имовина и друго);
- комунално уређење (локални путеви, саобраћај, снабдевање водом, канализација, одношење смећа, електрична струја, интернет и друго);
- просвета (проширена делатност сеоских школа);
- здравље (сеоске амбуланте – сталне и покретне, кућно лечење и сл.);
- култура (сеоски домови, културне манифестације);
- спорт и рекреација (клубови и удружења).

Поред парцијалних докумената у којима би се нормативно уредила главна отворена питања и усвојили оптимални модели њиховог решавања, предлаже се израда свеобухватне *Стратегије о селу* у којој би се објединили сви битни аспекти, оптимални модели и главни актери одрживог развоја српског села у наредним деценијама. Тим решењима би требало прилагодити промене и допуне надлежности у систему територијалне и функционалне организације државне управе и локалне самоуправе Републике Србије – укључујући и питање „средњег“ нивоа власти (променама и допунама *Закона о територијалној организацији Републике Србије*, *Закона о локалној самоуправи* и још неких других закона).

Посебно се поставља питање формирања *малих сеоских општина*, са посебном улогом старих и новоформираних *центра заједнице села* – као гравитационих центара локалног руралног развоја.

Оптимални крајњи резултат свих наведених нормативних промена могао би да буде *Закон о селу* који би, поред општеважећих модела, дефинисао посебна решења за демографски девастирана сеоска подручја југоисточне Србије и окупирана села Косова и Метохије – те би имао карактер документа *lex specialis*.

Одговарајућим изменама и допунама Закона о територијалној организацији Републике Србије, Закона о државној управи и локалној самоуправи и других закона који се односе на неке посебне аспекте сеоског живота, требало би у првом реформском кораку установити следећа нормативна решења:

- Према правном моделу *lex specialis* дефинисати посебна решења за демографски девастирана сеоска подручја југоисточне Србије и окупирана села Косова и Метохије, којима би се формирале *мале сеоске општине* за више села која имају неке заједничке потребе и интересе (са укупним бројем до хиљаду становника). То би биле *управне општине*, као облик деконцентрације непосредне државне власти преко *покретне сеоске канцеларије*, која би сеоском општином управљала у сарадњи са локалним *одбором сеоске самоуправе* у којем би било по три до пет представника сваког сеоског насеља. Све сеоске канцеларије би представљале локалне управне испоставе Министарства за село. Финан-

- сијска средства за њихово функционисање у целини би обезбеђивао буџет, а коришћење би контролисала Влада Србије.
- Следећи реформски корак би био израда и усвајање новог *Закона о селу*, који би у себе укључио и системски нормирао напред наведена решења *lex specialis*-а за демографски девастирана сеоска подручја тако што би се у свим другим деловима Србије формирале *сеоске општине као облик локалне самоуправе*. Такве сеоске општине за више малих села (5–10), за неколико средњих села (3–5) или за једно велико село (са 3–5 мањих околних села) имале би своје *скупштине сеоских одборника* које би могле да доносе обавезујуће уредбе и *општинска већа* овлашћена да их спроводе. Све сеоске општине би имале своје изворне приходе, али би већи део општинског буџета обезбеђивала држава. Коришћење тог дела средстава, поред скупштине сеоске општине, на терену би контролисала *покретна сеоска канцеларија* као орган локалне државне управе у сваком селу, коју би финансирало Министарство за село.
 - У стратешки важним пограничним подручјима држава Србија би морала да има право прече куповине пољопривредног земљишта које се не би могло продавати странцима, а домаћим приватницима само под строго одређеним условима. Државно земљиште би се могло само уступати на коришћење домаћим приватним лицима и компанијама. Стране компаније би могле под одређеним условима да добију (на унапред одређено време) право на коришћење само грађевинског земљишта.
 - *Дигитализација државне управе (Е-управа)* омогућује реформе на свим нивоима власти и самоуправе без новог запошљавања и без компликованих и спорих бирократских процедура. *Мрежна организација* разних нивоа власти и грађана са властима и међусобно отвара нове могућности за одрживи развој и оних локалних сеоских средина које су увелико девастиране. То би значило да за угашена и нестајућа села *покретна сеоска канцеларија* треба да подстакне стварање *завичајне мреже* која би представљала одсељене становнике неког испражњеног села и била партнер сеоској канцеларији (као друга, виртуелна али стварно и аутохтоно заинтересована страна) у сизифовском послу налажења „излаза из безизлазне ситуације“.
 - *Угашена села* су сва насеља у којима је пописано мање од десетак становника и које бирократска управа даље третира само као катастарске јединице. Уз њих су *нестајућа села* у којима је пописано мање од 100 становника, којих је 2011. у Србији било 1034. Овом типу би се могла придружити и многа села која имају испод 200 становника, ако су остала без деце и младих жена које још могу и хоће да рађају, ако су инфраструктурно запуштена, економски урушена и прекомерно остарела. Кад се заједно посматрају угашена и нестајућа села, види се да усуд нестајања вреба више од ¼ од 4.709 насеља у Ср-

бији. Да би се нашао излаз и очувала нада да се неко од ових села може одржати у животу, или да бар природни ресурси могу на неки начин да буду сачувани и како-тако буду стављени у службу преосталог локалног становништва, сва таква села у саставу постојећих општина треба комуникативно умрежити и створити *виртуелне сеоске општине*.

- Виртуелним сеоским општинама би непосредно управљале покретне сеоске канцеларије, као локални органи државне управе преко којих Министарство за село у оквиру својих законских надлежности непосредно спроводи практичне мере за одрживи развој запуштених сеоских и свих других (пограничних) подручја.
- Од судбине било којег посебног села и његових преосталих или одсељених житеља, важнија је судбина демографски испражњених и стратешки важних пограничних државних простора Србије. О тим просторима држава Србија мора сама и непосредно да преузме старање: реорганизовањем старе и стварањем нове мреже одрживих сеоско-урбаних (или урбано-сеоских) насеља; оживљавањем традиционалних и оснивањем нових друштвених институција; допунским буџетским финансирањем стратешких развојних пројеката у свим секторима јавних политика – од саобраћајне инфраструктуре и мултифункционалне привреде, преко доступнијег здравства и нове популационе и социјалне политике, до савременог образовања и културе свакодневног живота. За системско и акционо обједињавање ових стратешких циљева било би корисно да Влада Србије формира Координационо веће за брдско-планинска и погранична подручја Србије, као међуресорско координационо тело Министарства за село, Министарства за државну управу и локалну самоуправу и Министарства за породицу и становништво.

ЛИТЕРАТУРА

Митровић, М. (2015): *Села у Србији*, Београд.

Публикација (2014): *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041. године*, РЗС, Београд.

Milovan M. Mitrović
Matica Srpska, Novi Sad

SERBIAN NATIVE NETWORKS: ACTION-ORGANIZATIONAL MODEL

Summary

This paper explains the social need and operationalizes the action model of developing Serbian native networks as an organizational and institutional form of rational regulation of relations between Serbian society and the state of Serbia with the increasingly numerous Serbian diaspora in various parts of the world. At the same time, the importance of local native networks for the sustainable development of neglected rural areas is explained, with special reference to the hilly and mountainous areas of southeastern Serbia.

Keywords: Serbian diaspora, native networks, sustainable rural development.

ПЕРМАНЕНТНО ОБРАЗОВАЊЕ И КАРИЈЕРНА МОБИЛНОСТ КАО ФАКТОРИ ОДЛИВА МОЗГОВА ИЗ СРБИЈЕ

Апстракт. Трећа и четврта научно-технолошка револуција проузроковале су радикалне промене у професионалној структури и мобилности радне снаге. Болоњска декларација, као неизоставни део глобализације образовања, утицала је и на пораст мобилности високообразоване стручне радне снаге. У центру овог истраживања су улога, значај и последице перманентног образовања и мобилности стручне радне снаге у процесу развоја привреде Републике Србије. Рад се посебно фокусира на сагледавање мотива, узрока и чинилаца процеса одлива мозгава.

Кључне речи: образовање, професионално усаглашавање, мобилност, одлив мозгава, Србија.

Увод

Осврт на претходне индустријске револуције указује на: прву, која је започела крајем 18. века применом паре и воде резултујући преласком са ручне на машинску производњу; другу, која је почела крајем 19. века применом електричне енергије и омогућавањем масовне производње и трећу, која је започела седамдесетих година 20. века применом електронике и интернет технологије водећи до аутоматизоване производње. Данас се суочавамо са четвртом индустријском револуцијом (*Industry 4.0*) која се може приметити у многим областима. Нова индустријска револуција условила је промене на националном, али и на међународном нивоу, а иновације и технолошки напредак се преплићу са политиком и тржиштем као никада раније (Gajdziketal, 2021; Rojko, 2017). Уз то, успостављен је нови ниво организације и контроле над читавим ланцем вредности животног циклуса производа и захтевима индивидуа (Vaidyasetal, 2018). У настојању да испуне очекивања купаца и запослених, предузећа уводе интелигентне функције у све интерне системе како би остварила неопходну флексибилност у коришћењу својих потенцијала. Једноставни и монотони процеси су аутоматизовани, други процеси постају сложенији и међусобно повезани. Као резултат тога мењају се захтеви за профилем компетенција расположивог људског капитала, било да је реч о личним или међуљудским компетенцијама, могућностима спровођења теорије или

идеје у пракси, али и професионалним компетенцијама (Stachová et al., 2020). С друге стране, препозната је потреба за фокусом на мотивацију појединаца да деле знања, посебно кроз технологију. За економски раст и развој потребно је обезбедити знања којима располажу високостручни и високообразовани појединци, али и креативност која одликује појединце који обављају креативне и иновативне послове у различитим секторима привреде.

Феномен одлива мозгова се обично проучава у домену емиграције становништва или мобилности супкултура (Helou, 1995; Rosenblatt, Sheaffer, 2001). Појам „одлив мозгова“ односи се на појаву напуштања своје земље и емиграције људи високог нивоа вештина, квалификација и компетенција. Од када су земље у развоју кренуле у изградњу модерних научних и техничких структура, проблеми повезани са процесом одлива мозгова постали су камен спотицања у изградњи локалних-националних научно-технолошких капацитета за развој у многим новим областима истраживања. Осим политичких, материјалних и економских фактора, постоје и социолошки фактори везани за друштвену организацију науке и технологије који такође утичу на миграцију научника из својих земаља.

Здравствени радници, научници, инжењери, стручњаци за информационе технологије и радници са стручним образовањем напуштају Србију у великом броју. Организација за економску сарадњу и развој (OECD) предвидела је 2010. године да ће Србија изгубити око 9 милијарди долара као директан резултат одлива мозгова у секторима науке, технологије и иновација, засновано на броју људи који одлазе и израчунатим трошковима њиховог образовања, као и на чињеници да имигранти који раде у технолошком сектору обично зарађују изнадпросечне плате (Kutlača, 2010). Миграција радника и одлив мозгова представљају неке од вишегодишњих карактеристика српске привреде и друштва, и теме које врло често доминирају јавном дебатом. У овом раду проучаваће се одлив мозгова у Републици Србији, статистика, мотиви и фактори који доводе до ове појаве, али и последице.

Квалитет људског капитала и економски раст

Поред развоја нових технологија, неопходан услов за динамичнији економски раст огледа се у обезбеђењу адекватног људског капитала. У економији заснованој на знању економски раст и развој обликују четири фактора: *знање, креативност, идеје и иновације* којима располаже становништво. Истраживања спроведена крајем 20. и почетком 21. века указала су на значај квалитета људског капитала за економски раст и развој како на националном, тако и на регионалном и локалном нивоу (Barro, 1991; Simon, 1998; Glaeser, 2001; Armington, Acs, 2002, McGranahan et al., 2011). Људски капитал посматран кроз високообразоване и/или креативне појединце значајно доприноси повећању запослености, дохотка по глави становника и развоју иновација. Нове преду-

зетничке иницијативе, повећање броја ново-основаних предузећа (посебно предузећа везаних за прерађивачку индустрију и терцијарни сектор) и развој иновација могу обезбедити успешну комерцијализацију расположивог људског капитала (знања, вештина и креативности појединаца). Такође, допринос емпиријских истраживања огледа се и у идентификацији фактора који утичу на различиту просторну дистрибуцију људског капитала (Florida, 2002, Berry, Glaeser, 2005). Према резултатима истраживања, урбана и рурална подручја су развијенија уколико их одликује образованија и креативнија радна снага. Квалитет расположивог људског капитала, посматран кроз присуство појединаца који обављају различита занимања која захтевају висок ниво формалног образовања и/или висок ниво креативности, у савременим условима представља један од предуслова обезбеђења високе стопе економског раста.

Према теорији људског капитала, знање, идеје и вештине појединаца представљају главне покретаче економског раста и развоја. Знање се везује за појединце, а не за одређене индустрије, тако да захваљујући формирању кластера људског капитала (високообразованих појединаца и њихових вештина, талената и предузетничких способности) на одређеном географском подручју настају тзв. *екстерналије људског капитала* које генеришу економски раст. Данас, најразвијенији градови представљају „инкубаторе“ креативности и иновативности у којима људски капитал има важну улогу у подстицању економског раста.

Економске перформансе одређене националне економије не зависе само од нивоа формалног образовања становништва већ и од креативности, талената и вештина радно способног становништва и занимања која они обављају. Унапређење формалног нивоа образовања становништва је потребан, али не и довољан услов за економски раст. У литератури из области привредног раста и развоја, поред концепта људског капитала (посматраног кроз ниво формалног образовања становништва), представљен је и концепт креативне класе. Према овом концепту, у 21. веку економски раст националних економија треба да буде заснован на знању, креативности и иновацијама. Специфичан облик људског капитала представља тзв. *креативна класа* (Florida, 2002), коју чине појединци који обављају креативне и иновативне послове, односно који су ангажовани на идентификовању проблема и њиховом решавању комбинавањем различитих знања на нов и иновативан начин. У основи концепта креативне класе је претпоставка да економску продуктивност појединца не одређује само ниво његовог формалног образовања или грана индустрије у којој је запослен већ и посао који обавља. Креативну класу чине појединци који обављају креативне и иновативне послове у различитим секторима привреде. Креативни појединци могу се сврстати у две велике групе:

- прву групу чине припадници креативне класе који обављају креативна занимања која се везују за *стварање нових идеја и нових технологија* (образовање, стручњаци и техничари друштвених, биолошких наука и физичари, архитекте и инжењери, уметност, дизајн итд.);

- другу групу чине припадници креативне класе који обављају занимања у чијој основи је *решавање проблема и која најчешће захтевају висок ниво формалног образовања* (топ менаџери, менаџери продаје, менаџери маркетинга, пословни и финансијски стручњаци, правници, медицински стручњаци итд.).

Образовање и вештине и иновативност представљају две од дванаест компоненти (стубова) које чине Индекс глобалне конкурентности (енгл. *Global Competitiveness Index – GCI*), развијен од стране Светског економског форума. Квалитетно образовање представља основу знања, јер омогућава његово стицање и развој, што доприноси развоју научно-истраживачког рада, иновативности и конкурентности једне привреде (Kokeza, 2014: 158). Светски економски форум дефинише конкурентност као скуп институција, политика и других фактора који детерминишу ниво продуктивности земље. У Табели 1 приказани су рангови конкурентности привреде, као и рангови конкурентности у области образовања и вештина и иновативности за две водеће земље и за земље у региону према подацима Светског економског форума.

Табела 1. Показатељи ранга конкурентности, образовања и вештина, 2019. година

Земља	GCI	Образовање и вештине	Иновативност
Сингапур	1.	19.	13.
САД	2.	9.	2.
Бугарска	49.	56.	48.
Румунија	51.	72.	55.
Хрватска	63.	69.	73.
Мађарска	65.	49.	41.
Србија	72.	55.	59.
Црна Гора	73.	53.	69.
Албанија	81.	50.	110.
Македонија	82.	83.	97.
Босна и Херцеговина	92.	82.	117.

Извор: WEF, Global Competitiveness Report, 2019.

Према Извештају о глобалној конкурентности из 2019. године Србија се налази на 72. месту према конкурентности привреде од укупно 143 анализираних земље. На првом и другом месту позициониране су високо развијене земље, Сингапур и САД. Од земаља у региону највиши ранг конкурентности имала је Бугарска, која се налази на 49. месту у погледу конкурентности привреде, а затим следе Румунија (51. место), Хрватска (63. место) и Мађарска (65. место). У односу на Србију, лошије су рангиране Црна Гора, Албанија, Македонија и Босна и Херцеговина. Такође, у Табели 1 приказан је и ранг посматраних земаља у погледу два показатеља која чине важну компоненту укупне конкурентности привреде, образовање и вештине и иновативност. Из приказаних података може се закључити да постоји међусобна условљеност конкурентности привреде и њене иновативности. Бугарска је најповољније рангирана

у погледу конкурентности привреде и имала је највиши ранг у погледу иновативности привреде у односу на анализирани земље у региону. Србија је боље рангирана према образовању и вештинама (55. место) и иновативности привреде (59. место) него према укупној конкурентности. Босна и Херцеговина најнеповољније је рангирана према сва три посматрана показатеља.

Ако се посматрају најконкурентније привреде у свету, Сингапур и САД, може да се закључи да постоји изражена корелација између квалитета образовног система и развијености различитих вештина, иновативности привреде и укупне конкурентности. Квалитет образовног система, развијеност различитих вештина и развој иновација имају синергетски ефекат на укупну конкурентност привреде. Велики значај и утицај на развој и примену знања има систем образовања једне земље. Висок ранг у погледу образовања и вештина и иновативности условљава и висок ранг у погледу укупне конкурентности привреде. Сингапур и САД високо су рангиране и у погледу образовања и вештина (19. и 9. место респективно) и у погледу иновативности привреде (13. и 2. место респективно). Адекватно управљање креирањем, развојем и применом знања резултира иновацијама које су се у последњих двадесет година вишеструко увећале. У датом процесу управљања знањем посебно значајну улогу имају систем образовања једне земље, као и вештина управљања датим ресурсом (Kokeza, 2012: 549).

Регионални економски раст и развој земаља чланица Европске уније зависи од квалитета људског капитала посматраног кроз расположивост високообразованих појединаца и/или појединаца који припадају креативној класи (Marlet, vanWoerkens, 2004; Knudsen et al., 2007; Boschma, Fritsch, 2009). *Регионалне погодности, регионални економски услови и регионална култура* препознати су као кључни фактори који детерминишу обим расположивог људског капитала. Повећање броја запослених који су високообразовани и/или обављају креативне послове има позитиван утицај на смањење стопе незапослености, повећање броја новооснованих предузећа и развој иновација (посматран кроз повећање броја патената на 1000 становника). За обезбеђење високих стопа економског раста потребно је обезбедити раст запослености пре свега рачунарских, менаџерских, инжењерских занимања и занимања у делатностима финансија.

У циљу праћења запослености према занимањима у Србији, Републички завод за статистику Србије развио је 2002. године класификацију занимања по угледу на Међународну стандардну класификацију занимања (енгл. *International Standard Classification of Occupations*) која се примењује на подручју ЕУ како би се обезбедила упоредивост између земаља чланица. У основи развијене класификације су два концепта: *концепт врсте посла који се обавља* и *концепт квалификације*. За разлику од посла, који се дефинише као скуп задатака и дужности које је једно лице обавило или тек треба да обави, квалификација се односи на способност да се обаве задаци и дужности једног задатог посла (РЗС, 2002). Скуп послова чије главне задатке и дужности карактерише висок степен

сличности чини једно занимање. Концептуални приступ у основи дефинисане Класификације занимања чини пирамида чија се хијерархијска структура састоји од десет група на највишем нивоу агрегирања, подељена на 28 врста, 116 подврста и 392 скупине. Основне групе занимања и квалификациони ниво који се захтева према развијеној класификацији јесу:

- руководиоци (директори), функционери и законодавци (квалификациони ниво није дефинисан);
- стручњаци и уметници (четврти квалификациони ниво);
- инжењери, стручни сарадници и техничари (трећи квалификациони ниво);
- административни службеници (други квалификациони ниво);
- услужна и трговачка занимања (други квалификациони ниво);
- пољопривредници, шумари, рибари и сродни (други квалификациони ниво);
- занатлије и сродни (други квалификациони ниво);
- руководиоци машинама и постројењима, монтери и возачи (други квалификациони ниво);
- једноставна занимања (први квалификациони ниво) и
- војна занимања (квалификациони ниво није дефинисан).

По угледу на истраживања чији је предмет анализе сагледавање доприноса људског капитала економском расту и развоју, на основу развијене Класификације занимања у Србији, идентификоване су три групе занимања као кључне за унапређење економских перформанси на националном, регионалном и локалном нивоу. Припадници креативне класе у Србији обављају занимања која припадају групама: *руководиоци (директори), функционери и законодавци; стручњаци и уметници и инжењери, стручни сарадници и техничари* (Јосиповић, 2018).

У Табели 2 приказани су подаци о броју високообразованих запослених радника и броју запослених радника по основним групама занимања у Србији у 2020. години.

На Графикону 1 приказан је обим расположивог људског капитала у Србији измерен на два начина: као учешће броја запослених који су високообразовани у укупном броју запослених (традиционалан начин квантификовања расположивог људског капитала) и као учешће броја запослених који обављају занимања која су идентификована као занимања која обављају појединци који припадају креативној класи у укупном броју запослених (обим креативне класе).

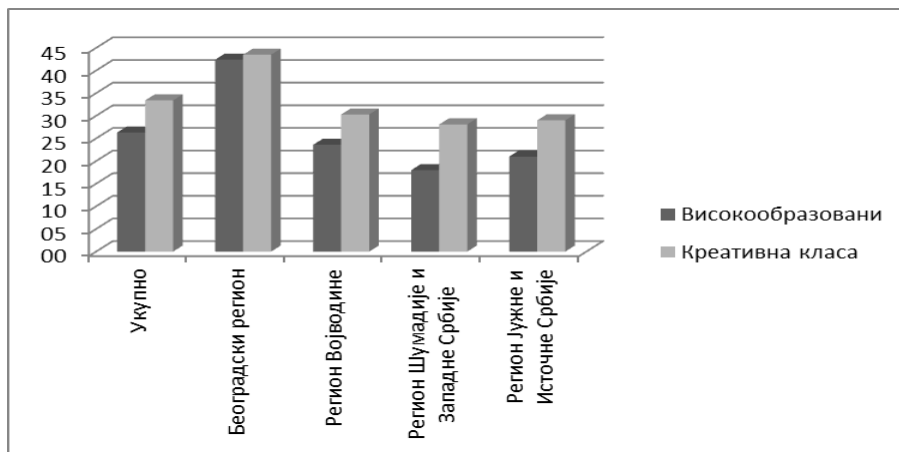
На основу Графикана 1 може се закључити да је, посматрано укупно и по регионалним областима, обим људског капитала већи уколико се посматра кроз број појединаца који припадају креативној класи. Недостатак посматрања људског капитала преко броја високообразованих појединаца огледа се у томе што се на овај начин обухвата само део способности појединаца које поред образовања чине и креативност, интелигенција, искуство, иновативност итд. Регионални диспаритети у погледу обима људског капитала посебно су

изражени на релацији север – југ, с обзиром на то да Београдски регион и регион Војводине располажу већим обимом људског капитала у односу на остале регионе.

Табела 2. Високообразовани запослени радници и запослени радници према занимању у Србији, 2020. година (у хиљадама)

Назив	Укупно	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и западне Србије	Регион јужне и источне Србије
Високообразовани	761,0	312,8	180,2	147,8	120,2
Руководиоци (директори), функционери и законодавци	40,6	12,1	13,4	8,5	6,7
Стручњаци и уметници	364,2	159,4	86,5	65,5	52,8
Инжењери, стручни сарадници и техничари	302,1	100,9	81,8	65,9	53,3
Административни службеници	231,1	104,2	9,2	42,0	35,7
Услугна и трговачка занимања	368,6	103,6	106,2	91,4	67,4
Пољопривредници, шумари, рибари и сродни	9,3	/	4,5	2,7	1,6
Занатлије и сродни	286,3	51,7	89,5	84,6	60,4
Руководиоци машинама и постројењима, монтери и возачи	285,6	44,3	99,6	81,8	59,9
Једноставна занимања	209,5	45,9	66,3	51,7	45,6
Војна занимања	16,4	3,0	2,8	4,5	6,1

* Због недостатка података анализа не обухвата регион Косова и Метохије.
Извор: РЗС (2021), Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020: 28, 43.

Графикон 1. Показатељи расположивог људског капитала у Србији, укупно и по регионалним областима, 2020. година

Извор: Приказ аутора на основу: РЗС (2021), Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020.

Миграције у Републици Србији

У ширем смислу појам миграција означава било који облик промене локације, привремене или трајне адресе становања, града, регије или државе. У ужем смислу, овај појам се односи на трајну промену становања, а појам циркуларне миграције односи се на привремену промену становања. Од друге половине 20. века миграциона кретања посебно су интензивирани. Емиграција високообразованих из земаља у развоју се утростручила од 1960. године, тако да данас чак 85% популације из ове групе земаља одлази у развијеније земље које имају боље могућности стицања знања, стицања нових знања и вештина и адекватнијег награђивања (Mishra, 2007).

Србија спада у групу земаља у развоју која се деценијама суочава са низом озбиљних демографских проблема. Један од главних проблема је свакако рађање деце испод генерације замене, праћено одлагањем рођења првог детета, депопулацијом и већим процентом старијих, уз негативан миграциони салдо. Ограничени подаци о миграционим кретањима не омогућавају анализу жељених индикатора емиграције. Такође, препреку адекватној анализи представља и чињеница да није познат број српских држављана који се годишње враћају у Србију након рада у иностранству. С обзиром на то да се велики број становника Србије не одјављује приликом одласка на рад у страну земљу, не постоји адекватна база података о емиграцији српских грађана у иностранство.

На основу података Цензуса из 2011. године, међу имигрантима пореклом из Србије 53,1% чиниле су особе са радом у иностранству, 36,4% њихови чланови породице, док су студенти чинили 3,9 процената. Прву групу која је отишла да ради у иностранству су чинили мушкарци, а прву групу студената већином су чиниле особе женског пола. На основу анализе истих података може се сагледати да је веома значајна и образовна структура становништва које емигрира из Србије: 6% су чиниле особе са или без завршене основне школе, 27,5% су чиниле особе са завршеном основном школом, док су већину од 38,8% чинила високообразована лица. Уз то, стопа активности младих бележи продужени пад, а стопа незапослености младих је порасла – са 35,1% у 2008. на 49,4% у 2013. години, од којих 150.000 младих није учествовало у даљем образовању (Rasevic, 2016).

Мотиви миграција становништва у Републици Србији

Постоји више фактора који доводе до појаве миграција, као што су размишљања појединца, социоекономска ситуација земље, глобални положај земље порекла и земље миграције. Низак ниво запослености и незадовољавајућа економска ситуација у земљи порекла, боља плата у иностранству, услови рада, професионални напредак и бољи квалитет живота неки су од најзначајнијих мотива миграције.

Студенти и високообразована лица чине посебно значајну групу становништва које емигрира и која као главне факторе своје емиграције наводи: политички контекст, укључујући степен демократизације, ниво економског развоја повезан са животним стандардом и радном околином, социјалну климу која се односи на признавање поседовања знања и вештина и положај науке, односно степен развоја, институционалну подршку и финансијски трансфер (Pavlov, 2011). Одлазак младог и високообразованог становништва један је од главних узрока недостатка адекватног људског капитала у земљама у развоју, па и у Србији. Ово посебно услед тога што су због самоселективне природе миграција емигранти из Србије не само млађи и образованији већ су и проактивни и оријентисани на каријеру, а то снажно доприноси недостатку људског капитала у земљи у развоју као што је Србија. Услед недостатака података, посебно у земљама у развоју, укључујући и Србију, велики је проблем извршити адекватну анализу ефеката миграције високообразованих лица. Оно што је свакако познато јесте чињеница да САД, Канада, Аустрија, Велика Британија и Немачка представљају омиљене дестинације мигрирајућих научника и инжењера (Veličković, 2015).

Влада Републике Србије усвојила је 2012. године Стратегију о развоју образовања до 2020. године која се односила на покривање, квалитет, важност и ефикасност образовног система у развоју Србије са тежњом да се смањи емиграција, пре свега високообразованих кадрова. Према Стратегији, мобилност је важан фактор унапређења квалитета високог образовања, развоја способности предавача и могућности да студенти добију боље запослење. Дат је велики значај интернационализацији активности студената кроз удружене програме, интернационалне заједничке пројекте и мобилност предавача, студената и истраживача. Такође, предвиђено је финансирање мобилности и пружање различитих облика подршке током студирања. Доласком страних студената предвиђено је спровођење три циклуса високог образовања у структури студентских програма и програма за добијање жељених нивоа са страним универзитетима и везивање институција за стицање високог образовања са улогом бављења студентима уз минималне трошкове стицања диплома на страном језику. У фебруару 2021. године Влада Републике Србије је усвојила Стратегију научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2021. до 2025. године под називом „Моћ знања“, истичући значај знања и науке као основа за будући економски и образовни развој. Стратегија се базира на настављању реформе започете на овом пољу и предвиђа мере које би требало да доведу до динамичног развоја науке, истраживања и иновација уз интеграцију у европски простор на пољу науке и истраживања. Односи се на улагање у инфраструктуру и јачање научноистраживачке заједнице и младих научника, а у циљу препознавања на регионалном и европском нивоу и независног решавања проблема (srbija.gov.rs, 2021).

Новоприхваћена стратегија је у теорији обећавајућа, а њене ефекте ћемо видети у скорој будућности уколико буде примењена на адекватан начин. У

наставку рада су приказани резултати истраживања који се односе на мотиве, рад и статистику IAESTE о међународној размени студената на стручној пракси Универзитета у Београду у периоду од 2000. до 2020. године, као и ефекти дате праксе по Републику Србију.

Међународни програми за размену студената – резултати и очекивања

Након Другог светског рата, у жељи за међународним разумевањем и сарадњом, формирана је организација IAESTE која до данас има исту улогу – да промени животе младих људи кроз програм међународне размене. Данас број студената који су учествовали у програму размене износи преко 370.000, а програм је заступљен у 42 земље света (IAESTHistory, n.d.).

Сви студенти уписани у четврту годину основних студија и прву годину мастер студија техничких или природних факултета који владају страним језиком, имају адекватну просечну оцену и нису старији од 28 година, могу конкурисати на систем размене у циљу добијања праксе обезбеђене за њихов факултет у трајању од 6 недеља до 18 месеци (IAESTESrbija, n.d.). Студенти имају обезбеђену стипендију или плату. Пракса је показала да већи број студената који учествују у програму заврше своје основне или мастер студије, или одбране своје докторске дисертације. Важно је напоменути да за сваког студента на пракси у иностранству држава шаље у Србију једног свог студента на стручну праксу, школовање или усавршавање. На основу досадашњег рангирања, Србија заузима високо пето место по квалитету студената и обиму размене.

Последњи подаци IAESTE о међународној размени студената на стручној пракси Универзитета у Београду указују да се годишње пријави између 400 и 500 буџетских студената. Чак 47,9% студената никада није путовало ван Србије, па је то свакако један од мотива пријављивања. Већина њих приликом студентске праксе добија прилику да путује у неку земљу Европске уније (51%), док је процентуални удео студената који одлазе у Африку најмањи у односу на друге дестинације. Такође, 45% наших дипломаца, постдипломаца и докторанада има просечну оцену између 9 и 10, а 99% њих није обновило годину студирања. У Табели 3 је дат приказ података о међународној размени студената на стручној пракси IAESTE за Универзитет у Београду у периоду од 2000. до 2010. године.

Подаци приказани у Табели 3 указују на интересовање великог броја студената у време када је размена студената и оваквих типова студентских пракси у нашем региону почела да добија озбиљнију конотацију, а жељу за умрежавањем је свакако подстакао и лош социоекономски положај Србије. У датом периоду, највише је избројано 193 студента током 2006. године, док је у 2004. години тај број био најмањи и износио је 101.

Табела 3. Међународна размена студената на стручној пракси за Универзитет у Београду у периоду од 2000. до 2010. године

Факултети Универзитета у Београду	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Архитектонски факултет	37	36	35	22	24	31	47	43	37	46	41
Биолошки факултет	5	4	5	7	5	3	9	5	6	6	5
Електротехнички факултет	35	32	34	21	17	21	36	35	22	30	29
Факултет за физичку хемију	3	2	4	2	1	3	3	3	4	4	3
Фармацеутски факултет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Физички факултет	6	5	6	7	4	4	6	7	4	7	9
Факултет организационих наука	0	0	0	0	0	0	11	9	4	7	5
Грађевински факултет	9	5	5	5	6	5	8	7	7	9	8
Хемијски факултет	3	7	9	3	2	2	5	4	5	7	5
Машински факултет	7	9	8	4	3	5	12	8	3	9	8
Математички факултет	9	11	10	5	7	6	8	5	3	7	7
Пољопривредни факултет	5	7	9	2	3	4	5	4	2	5	4
Рударско-геолошки факултет	4	6	7	3	3	4	4	5	2	3	5
Саобраћајни факултет	5	6	5	5	4	5	7	4	3	6	5
Шумарски факултет	3	5	7	2	5	3	5	3	4	5	4
Технолошко-металуршки факултет	23	21	24	18	17	19	27	25	19	25	24

Извор: IAESTESrbija, 2021.

У наредним годинама, у периоду од 2011. до 2020. године, број студената на стручној пракси путем истог програма је увећан, а статистички подаци су приказани у Табели 4.

Табела 4. Међународна размена студената на стручној пракси за Универзитет у Београду у периоду од 2011. до 2020. године

Факултети Универзитета у Београду	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Архитектонски факултет	42	38	40	38	37	37	43	45	40	41
Биолошки факултет	4	11	10	7	8	3	7	3	4	4
Електротехнички факултет	26	29	32	33	37	29	34	32	21	22
Факултет за физичку хемију	3	3	4	1	4	5	7	7	3	2
Фармацеутски факултет	-	-	-	-	2	6	3	2	3	2
Физички факултет	7	6	5	1	1	1	3	2	3	1
Факултет организационих наука	6	7	7	8	9	2	4	7	4	1
Грађевински факултет	7	14	9	6	8	9	15	12	5	3
Хемијски факултет	1	2	3	1	3	2	4	7	3	1
Машински факултет	5	9	7	6	7	9	17	14	10	6
Математички факултет	5	5	2	2	3	3	3	2	2	1
Пољопривредни факултет	2	4	3	0	2	0	2	2	3	2
Рударско-геолошки факултет	2	3	1	3	5	4	7	7	8	1
Саобраћајни факултет	7	5	1	1	1	1	2	7	2	3
Шумарски факултет	3	2	4	1	2	6	5	2	2	3
Технолошко-металуршки факултет	20	24	27	30	32	32	29	39	37	20

Извор: IAESTESrbija, 2021.

На основу података приказаних у Табели 4, закључује се да је највеће интересовање студената за усавршавање у иностранству било 2018. године када је 185 студената из Србије добило прилику да окуси бенефите умрежавања знања и напредније технологије. Најмање интересовање студената је било током 2020. године, када је 112 студената похађало стручну праксу у иностранству. Овај број јесте најмањи, али уколико узмемо у обзир да ова година представља годину пандемије изазвану вирусом COVID-19, свакако је значајан и указује на непоколебљиву жељу и потребу студената да шире своју мрежу активности и знања и вештина из својих области.

На крају, када се узму у обзир подаци приказани у табелама 3 и 4, укупан број студената који је учествовао у размени износи 3165. Међу њима, свакако је највеће интересовање студената Архитектонског и Технолошко-металуршког факултета, који броје 800, односно 532.

Претходно је наведено да на једног студента из Србије у Србију долази један студент из земље у коју студент одлази како би овај програм заиста био програм „размене“. Добијени подаци, пак, указују да постоји разлика међу овим бројевима. Тако је у периоду од 2000. до 2020. укупан број страних студената у Србији износио 2423. Ова цифра се значајно разликује у односу на број студената из Србије. Очекивано, највећи пад страних студената је забележен током 2020. године, када је укупно 47 студената допутовало у Србију на стручну праксу.

Подаци о одливу мозгова, пре свега младих студената и научника који чине српску интелектуалну дијаспору, засновани су на више неутемељених извора, врло често контрадикторних. Из тог разлога је јако тешко доћи до података о томе који од студената наведених у претходне две табеле су се вратили у Србију, а који су прилику стручне праксе искористили за одбрану завршних или мастер радова, или пак доктората. Уз могућност обезбеђења плата или стипендија, као и унапред договорених запошљавања младих који тек дођу на праксу, лако је закључити да ће се вратити јако мали број студената, а разлици за то би били најчешће сентименталне природе.

Савремена опрема, лабораторије за испитивања, материјали и методологија рада, али и заштита на раду врло често се наводе као један од главних фактора останка у иностранству. Потребно је велико улагање у школство и развој науке како би у Србији били достигнути услови обезбеђени у развијеним земљама света. Предност наших младих научника је свакако креативност, посебно уколико се узму у обзир доступни ограничени ресурси који би требало да послуже у постизању високих резултата у науци. Када са нивоа „помоћу штапа и канапа“ који им је био довољан дођу до важних открића и добрих резултата, наши млади научници врло лако прилагођавају своју креативност аутоматизованим типовима истраживања, који дају много више резултата у кратком временском периоду и, као такви, у научном свету заузимају високе позиције.

Подаци Републичког завода за статистику Србије указују да је у 2020. години утрошено 8,6% више буџетских средстава у односу на 2019. годину у сектору истраживања и развоја. Укупан удео буџетских средстава у овом сектору у бруто домаћем производу је у 2020. години износио 0,46%, од чега 64,4% сектору државе, а 23% сектору високог образовања (РЗС, 2021). Свакако, потребно је много више улагања у сектор образовања и науке како би се заиста видели ефекти. До тада, бићемо суочени са проблемом одласка младих људи, високообразованих, пуних елана, ентузијазма и жеље да науче и дођу до вредних резултата, а уз то и лепо живе.

Закључак

Према теорији људског капитала, знање, идеје и вештине појединаца представљају главне покретаче економског раста и развоја. Регионалне погодности, регионални економски услови и регионална култура препознати су као кључни фактори који детерминишу обим расположивог људског капитала. Квалитет расположивог људског капитала, посматран кроз присуство појединаца који обављају различита занимања која захтевају висок ниво формалног образовања и/или висок ниво креативности, у савременим условима представља један од предуслова обезбеђења високе стопе економског раста. Велики значај и утицај на развој и примену знања има систем образовања једне земље.

Трендови иселјавања у региону су несумњиво забрињавајући. Низак ниво запослености и незадовољавајућа економска ситуација у земљи порекла, боља плата у иностранству, услови рада, професионални напредак и бољи квалитет живота неки су од најзначајнијих мотива миграције. Студенти и високообразована лица чине посебно значајну групу становништва које емигрира. Велики број наших студената одлази на стручне праксе и усавршавања у иностранство. Они остају у иностранству због унапред пружених прилика, као и обећаног посла од стране фирми и компанија које их стипендирају.

Мигрирање студената негативно утиче на све сфере живота у земљи. Историја је показала да без младих, образованих људи нема промене и напретка, као и да заступљеност популације нижег образовног профила као већине води до аутократије.

Први корак при решавању проблема је препознавање проблема. Након дугогодишњег неприхватања да проблем одлива мозгова у Републици Србији уопште постоји, коначно долази до постепеног прихватања његовог присуства. Услед тога предложене су мере и стратегије у процесу њиховог решавања. Једно од најзначајнијих питања које треба поставити и на које треба дати одговор јесте оно које се односи на узрочнике који су довели до одласка младих висококвалификованих људи на рад у иностранство.

Свакако, главни фактори одласка младих високообразованих људи у иностранство јесу низак квалитет живота и висока стопа незапослености у зем-

љи. Услед тога, мишљења смо да су неопходне промене управо у сфери унапређења квалитета живота и побољшања услова запошљавања и напредовања. За дате промене неопходна је боља комуникација између сектора образовања и сектора запошљавања. С друге стране, савремени услови живота и рада подразумевају развој умрежавања са читавим светом у циљу напредовања и ширења знања.

Сви претходно наведени проблеми указују да је у сектору образовања, запошљавања, као и у свим секторима који су са њима повезани, неопходно доћи до великих промена. Да би одлив мозгова, који је врло изражен у Србији, био заустављен или барем, за почетак, успорен, потребно је фокусирати се на убрзање привредног раста и развоја, обезбеђење услова за лакше и брже запошљавање, као и услова за лакши приступ пракси младих, како би они заиста имали прилику да своја стечена знања примене у пракси, али уз обезбеђене адекватне радне услове. Повратак у Србију након стечених диплома у иностранству је под знаком питања. Зато се привлачењем и задржавањем младих високообразованих лица, студена, може дугорочно обезбедити стабилност земље која би, захваљујући свим својим квалитетима, могла да парира развијеним земљама света. Да би се реализовали наведени циљеви, потребна су већа издвајања за науку и за примену програма који могу допринети успоравању одлива мозгова из Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Armington, C., Acs, Z. J. (2002): "The determinants of regional variation in new firm formation". *Regional studies*, 36(1), 33–45.
- Barro, R. J. (1991): "Economic growth in a cross section of countries". *The quarterly journal of economics*, 106(2), 407–443.
- Berry, C. R., Glaeser, E. L. (2005): "The divergence of human capital levels across cities". *Papers in regional science*, 84(3), 407–444.
- Boschma, R. A., Fritsch, M. (2009): "Creative class and regional growth: Empirical evidence from seven European countries". *Economic geography*, 85(4), 391–423.
- Veličković, D. (2015): „Od proleterijata "izvan domovine" ka intelektualnom proleterijatu u globalnom dobu". In L. Mitrović (Ed.), *Odliv mozgova – uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet* (pp. 19–26). Srpska akademija nauka i umetnosti – Ogranak u Nišu.
- Kutlača, Đ. (2010): Strengthening the Capacities and Infrastructure of Innovation in Serbia. In OECD Headquarters.
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class* (Vol. 9). New York: Basic books.
- Gajdzik, B., Grabowska, S., Saniuk, S. (2021): "A theoretical framework for industry 4.0 and its implementation with selected practical schedules". *Energies*, 14(4). <https://doi.org/10.3390/en14040940>.
- Helou, M. (1995): "Contingency Planning for Systems Evolution after Crisis: Reconstructive Brain Drain Policy-Oriented Implications? The Case of Lebanon, 1975-1994". *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 3(3), 149–164. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5973.1995.tb00066>.
- IAESTE history. (n.d.). Iaeste.Org/History.
- IAESTE Srbija. (n.d.). IAESTE SrbijaKonkurs. Konkurs.
- IAESTESrbija. (2021): Statistički podaci IAESTE o međunarodnoj razmeni studenata na stručnoj praksi za Univerzitet u Beogradu u periodu od 2000. do 2010. godine.

- Josipović, S. N. (2018): *Погодности амбијента, предузетништво и рурални развој Србије*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду – Економски факултет.
- Knudsen, B., Florida, R., Gates, G., Stolarick, K. (2007): *Urban density, creativity and innovation*. May, 2007.
- Kokeza, G. (2014): “Uloga ekonomije znanja u rešavanju problema nezaposlenosti”. *Ekonomski vidici*, 2–3, 157–169.
- Kokeza, G. (2012): „Doprinos ekonomije znanja privrednom preobražaju Srbije”. *Ekonomski vidici*, 4, 547–565.
- Marlet, G. van Woerkens, C. (2004): “Skills and creativity in a cross-section of Dutch cities”. *Discussion Paper Series 04-09*, Koopmans Research Institute, Utrecht.
- McGranahan, D. A., Wojan, T. R., Lambert, D. M. (2011): “The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context”. *Journal of Economic Geography*, 11(3), 529–557.
- Rasevic, M. (2016): *Migration and Development in Serbia*. International Organization for Migration (IOM).
- Mishra, P. (2007): “Emigration and Brain Drain: Evidence from the Caribbean. The B.E”. *Journal of Economic Analysis, Policy*, 7(1). <https://doi.org/10.2202/1935-1682.1547>.
- Rojko, A. (2017): “Industry 4.0 concept: Background and overview”. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 11(5), 77–90. <https://doi.org/10.3991/ijim.v11i5.7072>.
- Rosenblatt, Z., Sheaffer, Z. (2001): “Brain drain in declining organizations: toward a research agenda”. *Journal of Organizational Behavior*, 22(4), 409–424. <https://doi.org/10.1002/job.89>.
- РЗС. (2021): Саопштење: Статистика науке, технологије и иновација.
- РЗС. (2021): Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020, Београд.
- РЗС. (2002): *Класификација занимања*, Београд.
- Simon, C. J. (1998): “Human capital and metropolitan employment growth”. *Journal of Urban Economics*, 43(2), 223–243.
- srbiya.gov.rs. (2021, February 4). Government adopts Strategy of scientific and technological development of Serbia.
- Stachová, K., Stacho, Z., Cagaňová, D., Stareček, A. (2020): “Use of Digital Technologies for Intensifying Knowledge Sharing”. *Applied Sciences*, 10(12), 4281. <https://doi.org/10.3390/app10124281>
- Pavlov, T. (2011): The motivation for migration of highly qualified people in Serbia.
- Vaidya, S., Ambad, P., Bhosle, S. (2018): *Industry 4.0 – A Glimpse. Procedia Manufacturing*, 20, 233–238. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2018.02.034>
- WEF, Global Competitiveness Report, 2019.

Darko Radosavljević

Sonja Josipović

University of Belgrade

Faculty of Technology and Metallurgy

PERMANENT EDUCATION AND CAREER MOBILITY AS FACTORS OF BRAIN DRAIN FROM SERBIA

Summary

The third and fourth scientific and technological revolutions wreaked havoc on the labor force's professional structure and mobility. As an integral aspect of the globalization of education, the Bologna Declaration impacted the increased mobility of the highly educated professional workforce. The research focuses on

the role, importance, and implications of continuous education and skilled labor mobility for the Republic of Serbia's economic development. A special focus will be placed on the motivations, reasons, and factors that contribute to brain drain.

Keywords: education, professional harmonization, mobility, brain drain, Serbia.

ПОТКУЛТУРА УСАМЉЕНОСТИ И ЊЕНЕ СОЦИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСKE ИМПЛИКАЦИЈЕ

Апстракт. У раду се пропитује култура усамљености, за разлику од културе самоће, која је наметнута или изабрана и вегетира на рубовима друштвене културе, производећи штетне социопатолошке и демографске последице. Она се контекстуализује у савремену дигитализовану медијску културу и псеудо ескапистичку и алијенирајућу социјализацију, наметнуту дехуманизујућим, капиталистичким начином репродукције.

Што је већи број усамљених друштвених група и појединаца, то је мање бракова, породица и деце, више старих, болесних, више умрлих него рођених, више образованих емиграната, већи губитак друштвеног и културног капитала, мањи животни век људи у неразвијеним земљама.

Поткултура усамљености доживела је експанзију епидемијских размера за време пандемије Ковид-19 и произвела несагледиве друштвено-демографске последице.

Кључне речи: поткултура усамљености, медијска виртуелна социјализација, друштвени капитал, културни капитал, депопулација.

*Како је тешко бити слаб,
Како је тешко бити сам,
И бити стар, а бити млад.*

*И бити слаб и немоћан,
И бити сам без игде икога.
И бити немиран и очајан.*

.....
*Јер ми је мучно бити слаб,
Јер ми је мучно бити сам.
Када бих могао бити јак,*

*Када бих могао бити драг, —
Но мучно је, најмучније,
Бити већ стар, а тако млад!*

(Из песме Свакидашња јадиковка
Тина Ујевића, написана у Паризу 1916,
када је имао 26 година.)

Проблем усамљености као вишедимензионални друштвени феномен изазива све већу пажњу у свету. Све је више научних истраживања овог проблема у најразвијенијим земљама. На задату реч „усамљеност” Гугл даје 761.000 резултата. У Србији се недовољна пажња посвећује овом проблему, како у општој, тако и у научној јавности.

Аристотел је у 4. веку пре нове ере утврдио да је човек друштвено биће (зоон политикон) и да не може да живи изван друштва и политичке заједнице јер је повезан различитим везама са другим људима. Теорија еволуције је преко генома потврдила урођену тежњу човека да буде повезан са другим људима. И поред тога, сваки човек повремено живи у самоћи и осећа се усамљеним, вољно или невољно, а неки хронично.

Пандемија Ковид-19 и уведене политичке мере за њено сузбијање показале су катастрофалне здравствене, психичке и социјалне последице наметнуте усамљености и проблем усамљености довеле у жижу интересовања истраживача разних струка.

„Самоћу сада схватамо као иманентну црту живота која може, мада не мора, постати човекова шанса, док усамљеност постаје принудна и патолошка црта личности против које се човек може или још може борити унутрашњим и спољашњим средствима или та усамљеност постаје трајна коб појединачног човека“ (Јеротић, 1988: 40). Усамљеност Свенсен (Svendsen), одређује као „схватање себе као изолованог или самог и утисак мањкаве блискости с другима” (Свенсен, 2017: 22), као „апстиненцију”, „адхедонију”, „социјалну глад”, „социјални бол”, „осећање туге”, као посебну врсту осећања, различиту од осећања физичке самоће. Она је „...емотивна реакција појединца на незадовољену потребу за заједницом” (Свенсен, 2017: 18). Усамљеност је комплексно осећање и емоција, испреплетена са нелагодом, тескобом, стрепњом, бригом, анксиозношћу и чежњом за близином са неким важним у животу. Социјални бол сличан је физичком болу и на сличан начин се избегава од извора бола, то јест повлачењем из друштва, констатује Свенсен.

Поред посебних ирационалних искустава (у области негативних осећања), поткултуру усамљености чине и субјективизовани и парцијализовани поглед на свет, систем вредности, неповерење, веровање, егоцентрични морал, обичаји и понашање, начин мишљења, филозофија и стил живљења.

Усамљеност у социолошком смислу представља друштвени положај појединаца и маргинализованих и дискриминисаних друштвених група: незапослених, незадовољних друштвеним третманом, небезбедних, несоцијализованих, неприлагодљивих (окорели целибатери, без породица, другова и пријатеља), обесправљених, искључених из јавног живота (дисиденти, прогоњени, затвореници), појединих политичара, глумаца... Највише их је међу младима 16–31. године и старих преко 65 година.

Усамљеност има веома сложену феноменологију и узроке постојања па захтева мултидисциплинарна и интердисциплинарна истраживања: филозофије, социологије, психологије, културологије, политикологије, економије, меди-

цине (посебно неурологије и психијатрије), антропологије, комуникологије, историје (посебно историје уметности) и других. Узроци усамљености су бројни, почев од генетских, друштвених, културних, политичких система, животног стандарда, пола, погледа на свет, степена здравствене културе, припадности друштвеним групама, узраста, до поверења међу људима, народима и државама, психичке структуре личности (интелектуалне, социјалне и емоционалне интелигенције), степена образовања, морала, родног и радног статуса.

Вишедимензионалност усамљености била је предмет филозофских рефлексија Аристотела, Боетија, средњовековних и ренесансних филозофа, Берклија, Канта, Штирнера, Сартра, Јасперса, Шопенхауера, Ничеа, Кјеркегора, Камија, Хајдегера, Витгенштајна, Свенсена и других. Русо је у књигама: *Сањарење усамљеног шетача* и *Исповести* описао патњу своје усамљености. Филозофи су феномен усамљености претежно разматрали са гносеолошког, логичког, егзистенцијалног и есенцијалног становишта, настојећи да појмовно одреде усамљеност за разлику од сличних категорија начина егзистенције. Највише се проблемом усамљености баве данас неуропсихијатри, психолози, социолози и политиколози.

Усамљеност је глобални, интернационални и национални (државни) проблем. Јавља се у кризним ситуацијама које намеће свакодневни живот. Од многих фактора, друштвених и личних, зависи да ли ће неки људи осећати усамљеност повремено, веома често или хронично. Усамљеност, која није изабрана, већ наметнута сплетом разних друштвених и психичких индивидуалних околности, изазива осећања одбачености, неприхваћености, неуспеха, отуђености, дехуманизованости, повређености, стрепње, досаде, анксиозности, несигурности, жалости, туге, депресије, бола и несреће. Сва ова осећања и емоције трансформишу се у „друштвени бол усамљености“ који се често претвара у органски бол.

Истраживачи Сједињених Америчких Држава, које наводе Касиопо и Патрик (Jon T. Casiporo, William Patrick, 2009), утврдили су да је у свету 2006. године усамљеним животом живело 20% људи. Толики проценат усамљених био је 1980. у Сједињеним Америчким Државама, сада је „више него удвостручен“, а шири се и у свету (Брене Браун, Brene Brown, 2019). То није феномен физичке самоће, већ „субјективно искуство усамљености“ (Касиопо и Патрик). Хронична изолованост појединаца и друштвених група последично изазива психичке, социјалне, здравствене и политичке проблеме, нарочито код млађе и старије популације. Да је усамљеност постала политички проблем у развијеним земљама Запада и Истока, показују подаци о великој распрострањености болести међу усамљенима, за које се издвајају велика финансијска средства. Постоји мишљење истраживача из Чикага да је усамљеност најраширенија болест 21. века, која утиче на здравље исто као пушење и гојазност. И више од тога, јер рана смртност настаје код 20% гојазних, а код усамљених 45% (Брене, 2019). Највише се јавља у популацији између 16 и 31 године. Истраживања ИПСОС-а у Сједињеним Државама показала су да је

највећи број усамљених међу припадницима „Z генерације”, рођене крајем деведесетих година прошлог века и почетком 21. века (www.rtv.rs).

Велика Британија је 2018. године именовала министра за усамљене, пошто су истраживања показала да се девет милиона Британаца осећа усамљеним. Слично је поступила и Влада Јапана. После сазнања да у Берлину свако друго домаћинство има само једног члана, политичари Демокришћанске странке захтевали су именовање комесара и повереника за решавање проблема усамљених у локалним заједницама. У Норвешкој је вођена „политичка мобилизација против усамљености” 2014. године, иницирана од министра здравља из странке Деснице. Две владе Норвешке, Ерне Сулберг и Јенса Столтелнберга, доносиле су мере за смањење усамљености у норвешком друштву. Те мере садржале су: побољшавање друштвених способности за смањење усамљености, снажнију друштвену подршку усамљенима, стварање услова за веће друштвене контакте и промене у „благотворном схватању друштва” које се састоје у когнитивно-биохевиоралној терапији усамљених да би променили негативна схватања о друштвеном окружењу. Из социјалистичке левице долазиле су иницијативе да све општине у Норвешкој имају „програм за сузбијање усамљености” Свенсен је био скептичан према ефикасности већине тих мера. Али, резултати истраживања показују да Норвешка и Данска имају најмање усамљених у Европи.

За разлику од западноевропских земаља, у којима је највећа усамљеност присутна код најстарије популације, у Сједињеним Америчким Државама и Јапану јавља се међу млађом популацијом.

Самоћа је повремено потребна сваком човеку, било за релаксирање од прекомерног рада, упражњавање хобија, забаву, или за креативне активности, у којима се осећа задовољство. Она често представља ескапизам (бег) од неподношљиве стварности. У самоћи се обавља медитација, стварају се уметничка дела, остварују научна открића и проналасци. У самоћи се човек враћа себи и својим потребама.

Усамљени се од неусамљених разликују по томе да ли им самоперцепција личног статуса у друштву смета у испољавању личних способности и остварењу личних животних стратегија или не.

Усамљеност појединаца мери се тестом усамљености познатом под називом UCLA скала усамљености (Loneliness Scale) са циљем да се утврди висока, средња и ниска усамљеност и потреба за смисленом друштвеном повезаношћу. Она је формирана на основу истраживања усамљености код студената па није применљива и на друге друштвене групе. Усамљеност се оцењује као проблематична када је дубока и дуготрајна па изазива спиралу негативних мисли, осећања и понашања штетних по физичко и ментално здравље, али и социјалне односе између појединаца и друштвених група у ширем социјалном окружењу. Хронични доживљај изолованости (ексклузије) изазива физиолошке промене у организму као што су: повећање хормона стреса, слабљење функција кардиоваскуларног и имуног система, убрзано старење, деменција, што све доводи до преране смрти.

Изолованост од друштвене групе којој појединац припада изазива друштвени бол усамљености који подстиче на амбивалентно понашање. С једне стране, ствара се животна стратегија усамљеног за успостављање друштвених веза и настојање да се нарушене везе поново успоставе. С друге стране, друштвена група осуђује усамљеника што се није уклопио у системе мишљења и понашања које она захтева, гушећи његову индивидуалност и креативност. „Он не може да се уклопи, а пошто не може да се уклопи, мета је тираније групе (и сопственог осуђивања, у оној мери у којој је он та група” (Питерсон, Jordan Vernt Peterson, 1920: 355). Друштвена група га стигматизује и приписује му имена: „будала”, „особењак”, „настран”, „изопачен”, „мизантроп”, „егоиста”. Друштвена група, у зависности од њене посебне културе, често захтева да сви њени припадници буду уклопљени и утопљени у њу потирући сопство њених припадника. То изазива духовну кризу њених припадника која појачава усамљеност у групи, нарочито ако је та група затворена и непријатељски усмерена према другим друштвеним групама, родним, идеолошким, политичким, расним, етничким, религиозним, професионалним, старосним и другим. Они појединци у групи, свесни своје духовне повезаности са другим људима ван групе, храбро бране свој его и теже истинској друштвеној повезаности и припадањем и другим друштвеним групама из уверења о универзалној повезаности људског рода. Стигматизовани и одбачени усамљеник исте атрибуте који су му изречени приписује и члановима групе која га је искључила. Због тога усамљеник може да формира стил живота у коме истрајава на усамљености. Ствара се зависност од усамљености слична болестима зависности. Друштвени бол усамљености изазива и патолошке реакције у виду агресивности, депресије и суицида. Агресивни усамљеници склони су вербалном, физичком и психичком насиљу над другим људима. Бол усамљености сличан је по својим последицама физичком болу у организму, тврде неурофизиолози. Пенелози знају да у најстроже казне због непоштовања правних норми спадају: издржавање казне у самици и прогонство из друштвене заједнице.

Усамљеник има посебан, лични, поглед на свет, који сматра једино исправним и истинитим и неспособан је за дијалог и проверу свог схватања истине. Једностраним приступом стварности не може да сазна истину о њој јер нема увид других у схватање стварности са више страна, живи у самообманама о стварности и изазива последице у тој стварности у складу са Томасовом теоремом. Уколико се докопа руководећих функција, намеће своје личне истине као обавезне за друге, потчињене и обесправљене.

Незадовољене потребе за друштвеном повезаношћу поједини људи покушавају да компензују гледањем разних серија и ријалитија на телевизији, употребом алкохола, дрога, пушења и прекомерне количине хране, предавањем хазардним играма, виртуелним везама на електронским друштвеним мрежама и на друге начине. Неуролошке и физиолошке промене у организму лица са таквим стилем живота показују да се усамљеничким животом не ослобађају друштвеног бола усамљености.

Најјаче емоције људи доживљавају приликом рађања деце, стицања зрелости, завршетка формалног образовања, запошљавања, почетка и краја друштвених веза (међу њима и родних), венчања, напредовања у каријери, пензионисања, старости и смрти. У свим тим догађајима учествују и други људи и свакој личности је важно шта ће ти други мислити о њој у таквим приликама. Неоправдано искључивање блиских људи из обележавања тих догађаја изазива у њима социјалну бол усамљености.

Касиопо и Патрик (2014) указали су на три основне последице усамљености: 1. Она одређује степен рањивости приликом прекида друштвених веза. 2. Утиче на способност саморегулације емоција повезаних са изолацијом у циљу постизања уравнотежености на изазове који долазе из спољашње средине или изнутра личности. Изазива потребу за друштвеном укљученошћу (инклузијом) или за изолованошћу и искљученошћу из друштвених група. Јачање изолације смањује способност дисрегулације изражене у рањивости приликом стреса. 3. Смањује се социјална когниција разумевања других. За превазилажење усамљености, потребна је социјална когниција (Касиопо и Патрик) која даје смисао интеракцијама међу људима. Под утицајем усамљености, угрожености и унесрећености смањује се саморегулација емоција, што утиче на перцепцију себе и других и очекивања реакције других. Не препознају се намере других. Повезаност између друштвене изолације и усамљености објашњава се помоћу парадигме когнитивне дискрепанције за усамљеност коју су користили Перлау и Периман (Perlau i Periman), према наводима Свенсена. Они су запазили да појединци имају унутрашње стандарде и очекивања у складу са којима премеравају своје везе са другима. Уколико се испуне ти стандарди, осетиће се задовољним и неће осећати усамљеност. У супротном, ако оцене да нису испуњени њихови стандарди о вези са другима, осећаће се усамљеним.

Осећање страха од других људи угрожава саморегулацију физичких и психичких процеса у личности и међусобних веза у друштвеним групама. Емоција страха и осећање рањивости изазивају неповерење према постојећим друштвеним везама у којима се виде егзистенцијалне претње. Оне утичу на поремећај социјалне когниције, а са тим и на саморегулацију понашања. Ослобађањем од друштвеног бола усамљености и са формираном позитивном друштвеном когницијом личности постају психосоцијално уравнотежене, способне за саморегулацију приликом физичких и психичких напора, што друштвена средина позитивно оцењује и прихвата. Људи са високом интелектуалном, социјалном и емоционалном интелигенцијом веома лако успостављају друштвене везе и веома добро су прихваћени од друштвених група за које су заинтересовани. С друге стране, позитивне друштвене интеракције, лишене претњи, изазивају позитивна осећања код учесника у интеракцијама.

Реакције на искључивање из породице или групе пријатеља, одлазак деце из куће, напуштање брачног друга или партнера различите су. Они људи са ниском осетљивошћу искључивања подносе искључивање без већег стреса. Други се без комуникације са блиским особама не осећају добро. Трећи за-

падају у зачарани круг деструктивних мисли и понашања због губљења веза са другима у којима су се осећали безбедно и пријатно.

Позитивно искуство друштвене повезаности људи доприноси њиховој физиолошкој и емотивној равнотежи која им омогућава конструктивно понашање у друштвеној средини и позитивно узвраћање те средине људима. Повезивањем са другим људима постиже се осећање безбедности. Усамљеност се доживљава нарочито када личност долази у нову средину, када губи пријатеље, сроднике или брачне партнере.

Моћ друштвеног повезивања састоји се у солидарности, подршци, поверењу, разумевању, сарадњи и колективној доброј вољи повезаној са ужом и широм друштвеном заједницом, што Роберт Патнам (Robert Putnam) назива друштвеним капиталом, у књизи *Куглати сам: слом и успон америчке заједнице*. Тај капитал умањен је индивидуализацијом људи и атомизацијом културе живљења у посебној соби, посебном исхраном у породици (без заједничких обода), посебним телевизорима, у посебним аутомобилима. Неолиберална индивидуализација додатно је нарушила заједништво и деградира јавни живот, чиме је ослабљен друштвени капитал. Ове тврдње доводи у питање Свенсен позивајући се на друга истраживања која бране ту врсту индивидуализма.

Енормни су трошкови све изолованијег, усамљенијег и старијег становништва за њихово здравствено и социјално збрињавање у најбогатијим и недољено развијеним земљама. Они би се знатно смањили организованим повећањем веза међу људима, отварањем јавних установа за то и јачањем родбинских, суседских, волонтерских и рекреативних, међугенерацисјских, генерацијских и других дружења.

Усамљени и отуђени млади људи своју депресивност покушавају да „лече“ опијатима, агресивним понашањем, појединачним криминалним радњама или приступањем организованим бандама преступника. Део усамљених користи интернет за повезивање у виртуелном свету, онлајн, преко мултипарадруштвених заједница. На њима могу да стварају аватаре према сопственом лику и разне друге физичке представе. Телефонски разговори и размена телефонских порука омогућавају одржавање друштвених веза. Али, не могу да замене физичке везе „лицем у лице“ где се виде мимике, покрети тела и друге невербалне врсте комуникација, посебно мимикрије. Искључиво дуготрајно комуницирање преко интернета осиромашује реалне друштвене везе и појачава изолованост и депресивност. Парасоцијално повезивање са животињама – љубимцима и онлајн пријатељима, ма колико пријало, не може да задовољи потребе за физичким дружењем са другим људима. Брачне и породичне везе не могу да се остваре посредством медија. Људи као друштвена бића теже да буду заједно са пријатељима, друговима, суседима, колегама и заједно налазе смисао тог дружења у размени искустава, бољем упознавању потреба и интереса других, солидарном савладавању тешкоћа на које наилазе. Социјализација у овим друштвеним групама води ка сагледавању потребе за остварењем општег добра и превазилажењем егоизма, парцијалних интереса,

а стимулише хумано понашање. Такво резоновање и понашање доприноси већем друштвеном благостању.

Економски развој у свету доприноси побољшању материјалног живота, али не свих људи, јер „у култури испуњеној друштвено изолованим људима, која је атомизована друштвеним и економским превирањима и подељена огромним неједнакостима“ (Касиопо и Патрик, 2014: 287), може да води „по-тапању многих“. Повећање неједнакости у друштву и неповезаност појединаца у друштвене групе корелира са повећањем смртности. Пораст неједнакости у Сједињеним Америчким Државама за 1% утиче на повећање смртности за 21,7% на 100.000 становника (Касиопо и Патрик). То је последица смањења средстава за личне потребе, недовољно инвестирање у људски капитал (образовање, здравствену заштиту, културу), ерозије друштвене кохезије изражене у недостатку друштвеног поверења и повећању друштвене изолованости. Само низак ниво поверења у локалним културама повећава стопе смртности, кардиоваскуларних болести и нарочито смртности деце. Цена друштвене изолације, посебно старе популације, веома је велика у свету.

Социјално интегрисана друштва имају мање стопе криминала и смртности, а бољи квалитет живота грађана. У њима чланови друштва повољне економске, политичке и културне услове користе да интерактивним понашањем утичу на побољшање социјалног окружења, да би им то окружење узвратило још бољим условима живота. За интегративно и адаптивно понашање потребно је постојање и прихватање основних правила садржаних у обичајима, моралу, правним законима и специфичним кодексима понашања друштвених група. Само тако могу да се успоставе суштинске везе међу људима усмерене на остварење неког општег добра и да социјални контакти постану опште добро, уз све добробити које из њих произилазе (Патнам). Таквим контактима оснажују се извори друштвених енергија и креативности. Једна од тих добробити је смањење усамљености и њених вишеструких негативних последица.

Један део људи у одсуству друштвених веза ступа у парасоцијалне односе са кућним љубимцима (псима, мачкама, птицама и другим животињама), рачунарима, таблетима, паметним телефонима и личностима које се појављују на телевизијама. Том приликом пројектују антропоморфне особине изабраним бићима, стварима и натприродним посредницима.

У одсуству државне бриге о усамљенима, религиозне организације, традиционалне и нове, нуде задовољавање потребе људима за окупљањем, повезивањем, дружењем и припадањем друштвеним групама. Поред верских обреда, цркве у том смислу организују предшколске установе, верске школе, брачна и породична саветовалишта, концерте и спортске турнире. У томе предњаче такозване приватне мегацркве које у тржишним центрима, поред религиозних садржаја, нуде и друге лукративне разноврсне услуге.

Облици и садржаји друштвености одређују се у великој мери културом. Култура формирана у породици, у насељу, етничким заједницама или националним идентитетом утиче на потребу за друштвеним везама, њихов обим и

садржај. Постоје националне културе које упућују чланове културних заједница на мали број пријатеља (Немци, Аустријанци, Енглези и Италијани), док друге подстичу на већи број пријатеља (Американци, Срби).

Медијска интернет култура подстиче људе на велики број пријатеља на њиховим интернет профилима. И поред тога, многи од њих се осећају усамљеним и несрећним јер нису остварили смислену друштвену повезаност на коју их упућује аутентична култура. Неки од њих су, жељни прихваћености од великог броја пратилаца на друштвеним мрежама, својим селфијима у опасним ситуацијама задобили тешке повреде или су изгубили животе. Други, седећи или ходајући са слушалицама у ушима, стављају до знања да нису спремни за комуникацију са другима.

Поткултура усамљености у култури медија

Савремена друштвена култура је посредована старим и новим медијима, утемељеним у информатичко-технолошким комуникацијама, и појављује се као медијска култура (Вуксановић, 2021). Контекстуализација усамљености показује да је коришћењем модерне интеркомуникативне технологије усамљеност привидно смањена, а суштински је повећана квантитативно и квалитативно. Са све већим временским учешћем у активностима на мрежама повећава се изолованост и усамљеност. Отуђен од ризичног друштва, све већи број људи, нарочито младих, бежи у виртуелни свет на друштвеним мрежама, у виртуелни сурогат заједнице, уз физичку изолацију од реалног света и људи у њему.

Друштвеност је медијализована и са дигитализацијом свих сфера друштвеног живота све отуђенија у онтичком и антрополошком смислу. Паркови су испуњени људима који седе сами са мобилним телефонима или таблетима и преко њих пишу и примају поруке или разговарају. Многи стари људи чаме у самоћи ишчекујући да се неко од сродника, пријатеља или познаника јави телефоном. Истраживања у Великој Британији показују да се свака десета млада особа осећа усамљеном. Већина становника преко 75 година живе сами. Све је мање дружења, друштвених веза и социјализованих и култивисаних људи, а све више усамљених људи са разном социјално-психолошком патологијом.

Усамљеност је постала друштвена поткултура у оквиру капиталистичког начина производње и потрошачке културе капиталистичког друштва, који су људе атомизовали како би радили да би што више трошили новац, а да би могли да купују све већу и разноврснију тржишну понуду роба и услуга, нарочито производа индустрије забаве, да још више раде, уз заборав социјалних неједнакости, социјалних неправди и њихових узрока. Усамљеност није само индивидуални феномен већ социолошка категорија која обухвата бројне дискриминисане друштвене групе са различитим родним оријентацијама, инвалидностима, посебним социјалним потребама, нежељене и неудате (целибатере), обудовеле, онемоћале старе у једночланим или двочланим дома-

ћинствима, или геронтолошким центрима (домовима), непотпуне породице разведених родитеља или самохраних родитеља после смрти брачног друга, неке ванбрачне партнерске заједнице, неке етничке мањине, све до усамљене гомиле (David Risman, Рисман). Обитавају „сами заједно”, како пише Шери Теркл (Sherry Turkle) у истоименој књизи. Усамљени су често међу жртвама злостављања.

Стара и нова средства комуницирања допринела су настанку савремених облика постварања. Човек се поистовећује са паметним телефонима и таблетама, купује све новије њихове верзије уз бацање старих. Савршеније средство интеракције постаје симбол економске моћи и друштвеног престижа.

Филозофија трансхуманизма указује на могућност да уз помоћ савремених технологија човек буде бољи, софистициранији и савршенији. Део тог усавршавања људских бића не може да буде без развијања социјализације и културализације личности, како би човек стицао знања и социјалне вештине да уравнотежи тежњу за индивидуалним и друштвеним слободама са тежњом за припадношћу брачном партнеру, породици, колегама, рођацима и пријатељима, ужој, локалној и широј заједници (националној и космополитској). Социјализација треба да развије потребу за припадношћу појединца другима, повезана са потребом да он постане потребан другима, кроз лично усавршавање и отвореност према другима. Тиме би и проблем усамљености и последице које из њега произилазе били далеко мањи него данас.

Поткултура усамљености у Србији и њен утицај на демографску динамику

У Србији поткултура усамљености није ни теоријски нити емпиријски истражена. Проблем усамљености се тек повремено појави у јавности када се сазна да је пронађен леш у распадању у неком стану-кући, у неком граду или селу, или када неки од њих буду регистровани као наркомани, бескућници, напуштени и занемарени, убице, самоубице, социјални случајеви, криминалци.

Наметнута идеологија неолиберализма и неолибералистичке друштвене праксе подстакла је индивидуализацију појединаца на штету заједнице, где појединци гледају само своје послове и достизање што бољег животног стандарда. Фукујама (Francis Fukuyama) запазио је да екстремна индивидуалистичка култура разара друштво. Само заједничке вредности, норме и искуства његових припадника одржавају друштво.

Мада браниоци модерног либералног индивидуализма, којим се придружује и Свенсен, тврде да он сам по себи не ствара већу усамљеност и да у колективистичким друштвима има више усамљених него у индивидуалистичким, ситуација у Србији то не потврђује. Све је мање комшијских дружења, другарског и пријатељског састајања, заједничких одлазака на викенде и годишње одморе у организацији синдиката. У стамбеним зградама нема заједничких просторија за окупљање станара и решавање заједничких проблема становања,

нити клупа у двориштима зграда за окупљање комшија. Некадашњи колективни дух одгајан социјалистичком социјализацијом уступио је место индивидуалистичким вредностима, остваривању личних интереса, све већој потрошњи материјалних добара, стицању и очувању приватне имовине. Колективни дух формирао се у друштвеним омладинским организацијама (као што су Организација младих горана, Феријални савез, Друштво извидника и планинки, омладински спортски и гимнастички клубови, омладинска културно-уметничка друштва, Подмладак Црвеног крста, добровољне омладинске радне акције...). Укључивањем у колективне активности појединци су доживљавали радост и тугу, делили добро и зло и били сигурни у солидарност чланова колектива када доспеју у невољу.

Поверење међу људима и у друштвене институције је везивно ткиво друштва. Георг Зимел је у својој филозофији вредности третирао поверење као вредност по себи и тврдио да би се друштво без минимума поверења распало. Недостатак овог поверења утиче на појаву усамљености. Најмање је усамљених у економски развијеним демократским друштвима у којима постоји висок степен поверења у међуљудским односима. Према истраживањима ОЕБС-а, 9 од 10 становника Данске и Норвешке има висок ниво поверења према другим људима, док у Португалији и Грчкој само 4 становника од 10. У земљама југоисточне Европе исказује се низак степен поверења у друге, а у земљама северне Европе висок (Свенсен, 2017). Постоји корелација између степена поверења у друштву и усамљености. Најмање је усамљених у Данској и Норвешкој, највише у Португалији и Грчкој. Постоји криза поверења у свету, нарочито изазвана светском финансијском кризом 2007/2008. Велико неповерење било је изражавано према финансијским институцијама и државама. Да би се успоставила култура поверења, неопходно је, поред осталог, да држава успостави владавину права и њоме гарантује слободе и људска права, сведе корупцију на најмању меру, обезбеди економску једнакост, омогући стабилно цивилно друштво, развије систем квалитетне здравствене и социјалне заштите, могућност стицања највишег образовања свима, онемогући друштвену сегрегацију. Највеће поверење грађани изражавају у социјалну државу (државу благостања). У тоталитарним и ауторитарним друштвеним системима ствара се системска и организована усамљеност грађана (Hannah Arendt, Арент, 1998) јер је избрисана разлика између приватног и јавног живота.

Испитивања јавног мњења и емпиријска истраживања у Србији, међу којима и у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, показивала су висок степен неповерења грађана у државне органе (Народну скупштину, владу, председника државе, правосудне органе), здравствене и образовне институције, политичке партије и невладине организације. Низак ниво поверења у ове органе одржава се због корупције, незаконитог рада, јавних афера које се не решавају, немогућности остварења права у разумном року, лажних информација, изборних лагања, превара, крађа и прекрађа гласова,

лажних диплома и сведочанстава, неостварених обећања, неодговорности, некомпетентности и непоузданости јавних функционера.

Највише усамљених се налази међу самцима у једночланим домаћинствима и старачким домовима, младима у раном узрасту и старијима у поодмаклим годинама. Статистика показује да у Србији живи 40% становника између 25 и 50 година који немају брачног партнера. А једна трећина њих никада није била у вези са особом супротног пола. Као разлог за то наводи се неизван економски положај, окупираност егзистенцијалним проблемима, недостатак контаката између полова, неповерење у међуљудским односима, неповољно опште стање у друштву и политичком животу, стидљивост и страх да не буду одбијени за успостављање емотивне везе, преувеличани его и нереална очекивања од успостављања емотивне везе с обзиром на велики број развода бракова.

Резултати истраживања које је објавила Кривна организација младих Србије 2021. године о положају и потребама младих у Србији показују да 87% младих од 15 до 30 година није било у браку. Око 60% њих нема никакве приходе и 65% живи у стану код родитеља. Не верује ни једном политичару 80%, а 87% није активно ни у једној политичкој организацији. Само 40% изашло је на последње изборе, а они који нису наводе „да за сада немају за кога да гласају”. Прати локалну политику мање од 20%. На тржишту рада у 2021. години налазило се 115.553 незапослена до 30 година, више за 10% него претходне године. Мање од трећине младих је запослено у струци за коју су се школовали, а 55% ради на пословима за које се нису школовали, па су мање и плаћени. Спремно је да ради друге послове док не нађу посао за који су стручни 90%. Незапосленост, друштвена аномалија, слаб национални идентитет, корупција, компромитација демократије и безнађе, само су неки разлози да сваки други из ове друштвене групе младих жели да емигрира из земље. У систему вредности млади највише прихватају личну слободу, заштиту животне средине и владавину права (без корупције), најмање традиционалне вредности (Ђорђевић, 2021. б).

Истраживање се није бавило проблемом усамљености младих, мада истраживања живота младих у западним земљама показује да је највећи број усамљених младих узраста 16–24 године. Један део њих је склон суициду. УНИЦЕФ је објавио податак да сваке године 46.000 младих до 19 година изврши суицид. У Србији сваке године 90 адолесцената изврши суицид. На телефон Службе за превенцију суицида јавља се за помоћ 4.000 лица годишње, од тога једна петина младих (Ђорђевић, 2021д). Најчешћи поводи за суицид су врњачко насиље, љубавни и породични проблеми, мобинг, неспоразуми на послу, а један од узрока је усамљеност и схватање да нико не може да разуме њихове проблеме, да немају коме да се обратe и на кога да се ослоне. Зато и мали проблеми могу да буду разлог за суицид.

Код младих Србије постоји проблем осамостаљивања, јер самосталност од родитељског дома остварују на почетку четрдесете деценије, као и млади у Хрватској и Словачкој, док у Европској унији постају самостални са просечно 26 година. Само 10% младих живи у својим становима, добијеним од имућних

родитеља, а петина у изнајмљеним становима. Због рада без сталног радног односа, или на црно, немају могућности да добију кредите за стан. Уз то иде и усамљеност због лишености запослења, да раде посао за који су се образовали, искључености из политичког живота, отуђености од другог родног пола и избегавања ступања у емотивне везе са другим полом.

У Србији живи 190 хиљада жена више него мушкараца, што је резултат дужег животног века жена. После смрти супруга остају да живе саме. Једна трећина жена у тридесетим годинама је без деце. Оне се осећају несигурним у друштву, због неповољног економског стања, лошег односа послодавца према будућим мајкама, неповерења у партнере, недостатка поверења у политички систем и политику подршке родитељству и осећања страха од родитељске одговорности. За разлику од традиционалног стила живота у коме је стварање потомства једна од основних вредности, модерни стил живота није издигао култ рађања на место које му припада у породичном животу (Секулић, 2016). „...не изненађује налаз који неспоран почетак појаве одлагања рађања у Србији повезује са сломом социјализма, што је слично процесима запаженим у другим постсоцијалистичким друштвима. Нпр. просечна старост мајке при рођењу детета између 1991. и 2020. порасла је са 25,9 на 30,1 година, што је ниже за пола године него у Словенији, Естонији и Хрватској, а скоро за годину од просека за ЕУ” (Николић, 2021).

Мушкарци пре брака желе да нађу сигуран и добро плаћен посао да би могли да издржавају породицу и обезбеде добре услове за развој деце. Девојке, у дилеми да ли да даду предност каријери или рађању деце, често се одлучују за прву могућност.

Као самци до 50 година живи 38% људи у Србији. Број самаца је велики како у развијеним тако и неразвијеним земљама. У Европској унији процењено је да сваки трећи становник чини једно домаћинство. У скандинавским земљама има 40–45 домаћинстава са једном особом (Свенсен, 2015). Најбржи пораст таквих домаћинстава је у Индији, Кини и Бразилу, најмногољуднијим земљама, у којима се јавља највећа усамљеност. Велики број усамљених је и у брачним заједницама, што је само један од разлога за повећање развода бракова. У последњих 30 година број бракова у Србији стално се смањивао, а број развода се повећавао. У 2019. години законски је закључено 35.570 бракова, мање за 2,15% него у 2018. години. Први пут је законски закључено 28.113 бракова. Младожења је имао просечено 34,5 године, а млада (невеста) 31,3 годину. Мање је закључено првих законских бракова за 3,1%. У 2020 години закључено је 12.000 бракова мање него у претходној години, што је 33,74% мање него у 2019. Пандемија ковида-19 је утицала на тако велики пад закључених бракова. Мада је усамљеност мања међу лицима у браку, и међу њима има усамљених који нису наишли на разумевање, подршку, солидарност и довољно љубави и поштовања да одрже брачну заједницу. Правоснажно је разведено, поништено и проглашено неважећим 10.899 бракова, сваки трећи брак. У Београду више од 34,61% женске популације старије од 15 година није се удавало или је разведено, а мушке популације 39,56%.

Од 2.125.772 породица у Србији 649.667 (30,56%) било је без деце. Највише у Београду, 43%. Са само једним дететом било је највише породица, 764.546 (35,96%). (Републички завод за статистику, 2020).

Жене са једним дететом тешко се одлучују за рађање другог и више деце из разних разлога. Један од њих је искуство усамљености које су доживеле одгајајући прво дете и изостанак појединачне, институционалне (породичне и државне) и друштвене подршке у одгајању детета преко обезбеђивања финансијских средстава за нормалан живот породице, флексибилног радног времена мајке, институционалне целодневне друштвене бриге о деци, неговања детета за време болести, помоћи укућана у обављању домаћинских послова, недовољне медицинске заштите репродуктивне способности... Све то утицало је на ниску културу рађања и спречавање да материнство постане животна стратегија деловања сваке здраве жене. Уз досадашњу вишеструку оптерећеност жена професионалним радом, родитељством, породично-домаћинским и јавним радом, која смањује квалитет живота мајке, повећања рађања не може бити. Јозеф Шумпетер (Shumpeter, 1998) писао је да породични живот и родитељство у модерним капиталистичким друштвима губе значај, јер све већи број људи није спреман да подноси жртве које захтева живот у породици, када може да живи удобно и безбрижно без породичних обавеза.

Закон о финансијској подршци породици у Србији донет 2018. године одредио је новчана примања породицама приликом рођења првог детета 100.000 динара. После рођења другог детета родитељи су добијали 240.000 динара подељених у 24 месечне рате. За рођено треће дете добијали су 12.000 месечно, за четврто дете 18.000 до десете године живота. Ова финансијска подршка допринела је мало повећању броја рођеног трећег и четвртог детета, али не и првог детета.

Сви ови неповољни демографски процеси изазвани су друштвеним турбуленцијама у последњих тридесетак година, насталим: разарањем социјалистичке Југославије, насилним отцепљењем три федералне јединице праћеним грађанским и верским ратовима уз подршку западних држава; сломом социјалистичких друштвених и политичких односа и рестаурацијом капитализма кроз дуготрајну неуспешну транзицију; оружаном побуном Албанаца у Аутономној Социјалистичкој Покрајини Косово и Метохиј, подржаном из иностранства; увођењем тоталитарних санкција Савета безбедности Организације Уједињених нација Савезној Републици Југославији (због подршке борби за опстанак српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини); агресијом НАТО-а на Савезну Републику Југославију ради спречавања наводне хуманитарне катастрофе Албанаца на Косову и Метохији у борби Југословенске војске против терористичке „Ослободилачке војске Косова”, подржане од Запада; наметнутом глобализацијом неолибералног економског и политичког поретка који је уништио националну економију Србије и успоставио полуколонијалну; и најзад пандемијом Ковида-19, довели су до вишедеценијске демографске кризе у Србији. Број становника Србије, први пут после стотинак година, био је

у 2020. години испод 7 милиона, (6.899.126.000). Негативна стопа раста износила је -6,7%. Сваки пети становник Србије старији је од 65 година (Пенев, 2021).

У првих 7 месеци 2021. г. број умрлих је већи за 20,5% него у претходној години и износио је 74.234. Број новорођених беба је мањи за 2,3% него 2020. године (Политика3).

У истраживањима усамљености истицано је да је усамљеност међу високообразованима мања него међу онима са нижим образовањем. Међутим, велики број младих високообразованих емигрирао је из Србије, поред осталог, и због усамљености и немоћи да своја знања и вештине усаврше, промовишу и капитализују у Србији. Млади напуштају Србију из разних разлога, највише због жеље да живе у уређеном друштву у коме нема толико некажњене корупције, партијског запошљавања, лажних диплома и лидера. Одлазе са надом да могу да остваре жељени животни стандард и квалитет живота и поред тога што знају да ће делити судбину миграната као грађана другог реда и да ће из домаће усамљености ући у нову мигрантску усамљеност са свим искушењима која она доноси. Али, нада у њихову бољу будућност и будућност њихове деце храбри их да истрају у свом науму. Они нису били друштвено и културно укорењени у друштвену средину у којој су живели. Ове развијене земље у које одлазе су у неолибералну доктрину уградиле принцип слободног кретања капитала, роба, услуга и радне снаге, знајући да ће то кретање ићи претежно из неразвијених земаља у развијене и тако на лак начин, без икаквог улагања, доћи до присвајања културног (образовног) капитала неразвијених земаља. Одласком 50.000 стручних људи годишње Србија губи 900 милиона евра, колико износе трошкови њиховог образовања у Србији. А Србија, као и друге неразвијене земље, не тражи од лица са стручним образовањем које је држава финансирала да одређени број година проведу на раду у својој држави, уз обезбеђење повољних услова за то. Одласком образованих из Србије делимично се компензира економски губитак преко девизних дознака које долазе у Србију. Али, остају у Србији често њихови стари родитељи препуштени ћудима и ризицима усамљености, немоћни да се брину о себи и без помоћи друштвених и државних институција. Или остају са остављеним унуцима и унукама којима не могу да замене родитеље.

Потребно је развити стратегију повратка тих стручних људи и њихових потомака у Србију кроз остварење друштвених и културних стандарда развијених европских друштава и у Србији, попут скандинавских земаља. Тада ће млади остајати да живе и раде у својој земљи, а емигранти да се постепено враћају у Србију. Све наведене групе усамљених заслужују много већу пажњу државних органа, локалних самоуправа и друштвених организација јер из усамљених из ових група потичу самоубице, наркомани, тешки болесници и напуштени преминули, високообразовани мигранти и трајни целибатери (мушког и женског пола). Поред других проблема које стварају, они утичу на смањење животног века становника и стално смањивање броја становника Србије. Потребна је свеобухватна друштвена и државна активност, уз садејство локалних

самоуправа са њиховим образовним, социјалним, здравственим, привредним и културним институцијама, на смањену броја усамљених, кроз разне облике њихове инклузије у друштвене заједнице и интеграцију у социокултурни систем Србије. Потребне су друштвене стимулације за заснивање брачних и породичних заједница са више деце и за бригу о старим родитељима.

Утицај пандемије Ковид-19 на повећање усамљености

Са пандемијом Ковид-19 преко принудне изолације, самоизолације и хоспитализације настала је права епидемија усамљености са свим негативним здравственим, друштвеним, економским, културним и политичким последицама. Биће потребне деценије да се делимично санирају јер је изазвала многе болести, усмртила милионе људи, израубовала здравствене системе, допринела депопулацији становништва, уништила велики део привредно-финансијског, друштвеног, културног и хуманог капитала.

Пандемија се појавила истовремено са кризом глобализације неолибералног капитализма и омогућила мегакапиталу да је прикрије и превазиђе је тоталитарним средствима на штету запослених, у име обуздавања вирусне кризе и бриге за здравље људи. Дуготрајно одржавање пандемије и мере за њено сузбијање у облику „закључавања” држава, увођења полицијских часова, разних забрана кретања, окупљања, које крше људске слободе и права, демократске принципе у управљању друштвеним процесима, без партиципације грађана, изазвале су протесте широм Европе, али и у Србији. Наметнута пандемијска култура репресивним мерама државе угрозила је све врсте културних политика и друштвених поткултура, од културе рада, здравствене културе, комуналне културе, медијске културе, политичке културе, образовне културе до уметничке и спортске културе, у којима су поједина уметничка и спортска остварења остала без публике. Уместо непосредне уметничке комуникације између уметничких стваралаца и уметничке публике она се остварује техником посредовања у виртуелном простору дигитализоване уметности. Дигитална култура постала је доминантна у свим облицима културе. Она је омогућила експанзију културе рада на даљину, од куће, и милионе радника изместила из непосредне колективне производње у компанијама, осуђујући их на усамљени монотони, често продужени рад на штету нормираног ванрадног и слободног времена, а уз то мање плаћен рад, уз увећање профита капиталиста.

Ковид култура покидала је везе између традиционалне културе и појединаца које су их штитиле од застрашујућих појава и омогућавале им да функционишу као безбедни чланови друштва. Наметнута и изнуђена епидемијска култура створила је аномалије у вредновању, уобичајеном и моралном начину понашања. Она диктира нову „обичајност“ којом се приморавају људи да реконструишу досадашња уверења, понашања и средства за остварење егзистенцијалних циљева. Тиме је пољуљан лични и друштвени идентитет грађана,

угрожен је њихов интегритет због уздрманости моралног система (у коме се не виде границе између добра и зла) и недостатка једнообразног тумачења моралних и обичајних норми. Претње од необуздане пандемије и државних санкција за непоштовање прописаних мера заштите од заразе изазивају фрустрације, разочарење, друштвену изолацију, рањивост, цинизам, очај, страхове од болести и смрти код људи и пријемчивост за антиваксерност, декадентне нереалне десничарске идеологије које нуде брз излаз из пандемијске кризе. Све то повећава број оних који су принуђени на живот у самоћи и усамљености са великим индивидуалним и друштвеним последицама. Све чешће се чују изјаве чланова породица: „Нити ми идемо некоме, нити неко нама долази у посету.”

Потребни су снажни нови синхронизовани културни одговори на изазове пандемије Ковид-19 научника, здравствених радника, стручњака свих профила, просветних радника, државних органа и локалне самоуправе, културних и уметничких стваралаца који ће унапредити способност грађана за прилагођавање новим стратегијама и стиловима живота и за сузбијање пандемије.

Пандемија је открила драстичан социјални егоизам богатих земаља које су монополисале производњу вакцина против Ковид-19 за своје потребе и оставиле неразвијене земље без њих. Показала је како се демократске институције трансформишу у ауторитарне силе за надзор и контролу над обесправљеним грађанима, лишеним основних људских права.

Неки социополитички алгоритми за решавање усамљености и демографске кризе

У досадашњим истраживањима пронаталне праксе и политика дате су научне истине о неповољној демографској репродукцији у Србији и југоисточној Србији, њеном поликаузалном пореклу и начинима полифункционалног отклањања тих узрока. Оне су поуздана основа за редефинисање пронаталитетске стратегије и политике у Србији како би те истине постале друштвено-хегемоне истине у јавном мњењу и преко медија и директива могле да допру до свих субјеката побољшања демографске репродукције Србије и њених региона, посебно до привредних организација, државних органа, јединица локалних самоуправа (месних заједница), јавних предузећа и установа, удружења грађана и породица.

Ове истине треба да буду вредносна основа друштвене, групне и индивидуалне културе одрживе хумане репродукције, бар просте демографске репродукције. И та вредносна матрица треба да буде интероризована у свест сваког грађанина Србије. Моћ друштвене културе произилази из њеног прожимања свих друштвених односа, па и демографских. Све док рађање деце не постане део репродуктивне културе друштва у свим његовим сегментима, не може да дође до жељеног наталитета.

За заустављање опадања и пораст становништва у Србији и њеном југоисточном региону, поред знања како то може да се постигне, потребна су и велика финансијска средства, која могу да се обезбеде већим привредним растом. Средства би требало да се наменски обезбеде из доприноса запослених, а нарочито из профита и екстра профита привредних субјеката.

У организационо-акционом смислу потребно је формирање социодемографских некса. Термин нексус је латинског порекла и означава повезана сложена садејства разноврсних друштвених група, на различитим местима, за остваривање заједничких циљева. Нексуси треба да буду социокултурна чворишта различите густине, узрочно-последично повезаних демографских фактора, етички и правно уобличених и међусобно функционално синергијски акционо усмерених. Они могу да буду катализатори наталитета и нормалне репродукције становништва.

Један такав нексус могао би да се формира за социјалну заштиту усамљених са свим службама и хуманитарним организацијама (центрима за социјални рад, Црвеним крстом, синдикатима, удружењима пензионера, кровном организацијом младих, одговарајућим здравственим службама, образовним организацијама, разним организацијама цивилног друштва) које раде на превенцији усамљености и збрињавању усамљених, како старе (у једночланим-двочланим домаћинствима) тако и младе популације (нарочито 14–24. године, најрањивије групе младих), кандидата за склапање бракова и кандидата за разводе бракова. Он би требало да организује истраживање усамљености у Србији са предлогом мера за његово смањивање и да предузме друштвену акцију за остваривање тих мера у циљу социјализације усамљених, уз подршку државе и јединица локалне самоуправе.

Повезан са претходним нексусом, нексус за унапређивање брака и породице, сурогата брака (алтернативни бракови, партнерске хетерогене заједнице) обухватио би и асоцијације усамљених лица која нису у брачној вези (целибатера, којих има преко 550.000 у Србији, 201.293 у југоисточној Србији), брачна саветовалишта и агенције за упознавање и брачно посредовање, установе за лечење стерилитета и вантелесну оплодњу, образовне и културне установе и медије. Овај нексус би промовисао грађанско право и дужност суделовања у хуманој репродукцији друштва, без прекомерних и неконтролисаних абортуса који угрожавају репродуктивно здравље жена. Ваља подсетити да се у Србији обави око 300.000 абортуса годишње. Овај нексус би координирао активности на сузбијању брачно-породичне патологије, посебно насиља у браку и породици. Он може да обухвати привредна друштва, предузећа, задруге, установе и њихове асоцијације, синдикате, државне органе, органе локалне самоуправе, удружења родитеља, организације за заштиту деце и омладине, медије. Они могу да регулишу односе између рада и родитељства, трошкове родитељства и друштвене накнаде за њих.

Србијанска дијаспора има између три и четири милиона стручних људи и представља велики економски и културни капитал који је неискоришћен

велики развојни ресурс Србије. Годишње 50.000 најстручнијих људи емигрира из Србије, што утиче на смањење популације у Србији. Нексус за организовану миграцију у Србији, састављен од представника Управе за управљање миграцијом Министарства иностраних послова Србије, Матице иселјеника Србије, представника локалне самоуправе из општина и региона са највећом миграцијом, Завода за тржиште рада Србије, представника највећих репрезентативних синдиката, послодаваца, требало би да формира мрежу нексуса у дијаспори и са њима остварује сарадњу за стварање бољих услова за рад и живот у земљама имиграције, очување националног идентитета, организован повратак миграната у Србију и пласман њиховог капитала у привредни и друштвени развој Србије.

Ови и други нексуси међусобно повезани и умрежени у ланцу демографских субјеката и њиховој корелацији могу да допринесу остваривању заједничког циља: најмање просте демографске репродукције друштва Србије, уз транснационалну уравнотеженост.

Из наведених демографских података види се да Србија има разноврсне ресурсе за већу демографску репродукцију, укључујући и смањење усамљености, индивидуалне и групне, и организован одлазак и повратак стручњака на рад и усавршавање у развијене земље.

Из свих сазнања о демографској репродукцији Србије производи да је опстанак становништва државе, као супстанција друштвене онтологије, угрожен и да без заустављања и повећавања броја становника никакве дугорочне друштвене акцидентије у Србији нису могуће. Упозорења науке на катастрофичне последице садашњег тренда демографске динамике у Србији су аргументоване и захтевају свеобухватну друштвену акцију да се одговори на тај велики друштвени изазов. Наука је дала свој одговор и указала на економске моделе, социокултурне типове, културне обрасце, културне стилове понашања и посебне политике који воде до пожељне демографске репродукције Србије и њеног југоисточног региона посебно. Одговорност за операционализацију тог одговора и трансфер знања садржаних у њему у систематску друштвену акцију за повећање броја становника у Србији треба да преузму сви субјекти популационог развоја и посебно они у Региону југоисточе Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Арент, Х. (1998): *Извори тоталитаризма*, Београд, Феминистичко издаваштво 94.
- Bergmann, I., Hippler S. eds. (2000): *Cultures of Solitude Lineliness-Limitation-Liberation*, Peter Lend, Edition.
- Бракочевић, М. (2021): „Пола милиона живи у апсолутном сиромаштву”, *Данас, дневни лист*, 25, 26. септембар, 2021.
- Браун, Б. (2019): *Одважно свој. Како се истински повезати са другима а остати свој*. Психополис институт, Нови Сад.
- Dumm, T. (2008): *Loneliness as a Way of Life*, *Hardwar university press*, Cambridge, Massachusetts, London, England.

- Јеротић, В. (1988): *Човек и његов идентитет*, Дечје новине, Медицинска Књига, Горњи Милановац, Београд.
- Јовановић, Н., Мочник, Р., Хана, М., Урлике, Триандафилиду, А. (2008): *Транскултурна Европа*, Београд, Клио.
- Касиопо, Ц. Т., Патрик, В. (2014): *Усамљеност: људска природа и потреба за друштвеном повезаношћу*, Београд, Клио.
- Николић, Г. (2021): Глобално и локално смањење становништва – Све нас је мање-и све смо старији, www.nspm.rs, приступљено 28. октобра 2021.
- Свенсен, Ј. Фр. Х. (2017): *Филозофија усамљености*, Београд, Геопостетика.
- Статистички годишњак за 2020. годину (2021): Републички завод за статистику, Београд, 2021.
- Вуксановић, Д. (2021): „Медији, усамљеност, отуђење, филозофија медија”, у Вуксановић, Д., Ђаловић, Д. и други (2021): *Зборник радова: Филозофија медија: Медији и усамљеност*, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, у Јагодини, Јагодина. www.stat. Приступљено 29 октобра 2021.
- Ђорђевић, К. (2021): „У Србији живи мање од седам милиона људи”, *Политика* 10. јул, 7. с.
- Пенев, Г. (2021): *У Србији рекордно висока стопа смртности и рекордно мали број рађања*, www.nspm.rs, приступљено 25. 9. 2021.
- Ђорђевић, К. (2021а): „Могу ли новчана давања да повећају наталитет”, *Политика*, 30 јул, 8. с.
- (2021б): „Незадовољни послом и платом”, *Политика*, 13. август, 8. с.
- (2021в): „Живот у дому са родитељима, најсигурнији за оне без примања”, *Политика*, 18. август, 7. с.
- (2021г): „И мали проблеми постају окидач за суицид тинејџера”, *Политика*, 23. новембар.
- Секулић, Н. (2016): *Култура рађања, Истраживање о сексуалној репродуктивној социјализацији жене*, Београд, Институт за социјална истраживања Филозофског факултета у Београду и Чигоја штампа.
- Шумпетер, Ј. (1998): *Капитализам, социјализам и демократија*, Београд, Плато.
- Питерсон, Ц. (2020): *Мане значења*, Земун, Публик практикум.
- Усамљеност постала већи проблем од пушења*, www.politika.rs, 20. 10. 2010, приступљено 10. септембра 2021
- Русо, Ж. Ж. (1950): *Исповести*, Просвета, Београд.
- Ујевић, Т. (1997): *Лелек себра*. Колајна, Београд, Народна библиотека Србије.
- Усамљеност, болест 21. века*, www.rtv.rs, приступљено 20. 9. 2021.

Vjekoslav Butigan
University of Niš
Faculty of Philosophy

CULTURE OF LONELINESS AND ITS SOCIAL-DEMOGRAPHIC IMPLICATIONS

Summary

The paper examines the culture of loneliness, in contrast to the culture of loner, which is imposed or chosen and vegetates on the edges of social culture, producing harmful socio-pathological and demographic consequences. It is contextualized in contemporary digitized media culture and pseudo-media escapist and alienating socialization, imposed by the dehumanizing, capitalist way of social reproduction. The larger the number of social groups and individuals lonely, the fewer marriages, families

and children, more elderly, sick, more deaths than births, more educated emigrants, greater loss of social and cultural capital, shorter life expectancy. The loneliness subculture experienced an expansion of epidemic proportions during the Kovid-19 pandemic and produced incalculable socio-ethnographic consequences.

Keywords: loneliness subculture, media virtual socialization, social capital, cultural capital, depopulation.

КОНТРОЛА МИГРАЦИЈА И СРПСКО ДРУШТВО ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ 1737–1782. ГОДИНЕ*

Апстракт. Епоха раног новог века означила је и појаву апсолутистичких монархија и централизацију државе. По угледу на Француску, током 17. и 18. века, ови процеси теку и у Хабзбуршкој монархији, утичући далекосежно и на структуру и демографски распоред српског становништва. На основу објављених извора и релевантне литературе, у раду су размотрена питања привремених и трајних спољних миграција српског становништва током друге половине 18. века. Став државних органа Хабзбуршке монархије према миграцијама зависио је првенствено од њеног државног разлога, који је налагао да се миграцијама управља сходно бројности популације, циљу миграција, као и друштвеном статусу и имовинском стању лица у покрету. Усаглашавање општег интереса српског народа и државног разлога Хабзбуршке монархије уочава се такође и у поступцима Карловачке митрополије, која је имала значајан удео у управљању миграцијама српског становништва у разматраном периоду.

Кључне речи: популациона политика, државне границе, просвећени апсолутизам, камерализам, 18. век.

Друштвена историја временом заузима све већи део фонда историографске библиографије. Након изучавања основних догађајних историјских феномена, могуће је посветити се проучавању друштвене историје, структура које чине трајне услове историјског развика и њихове дубинске покретаче. У историографији је на ове феномене већ указано у домаћој и страниј литератури. Питању друштвених односа на подручју Хабзбуршке монархије је посвећен знатан број радова. Велики део објављене архивске грађе, такође, пружа квалитетну основу за изучавање проблема друштвене историје српског народа у Хабзбуршкој монархији.¹

Друштвена покретљивост се најприхватљивије може дефинисати као проходност појединаца кроз различите степене унутар друштвене структуре.

aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165) у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (бр. 179074).

¹ С обзиром на то да концепција овог рада не дозвољава да се пружи потпуни историографски осврт на насловну тему, треба указати на најзначајнија издања извора (Гавриловић, Крстић, Јакшић, 1987–2005; Гавриловић, Јакшић, Крстић, 1987–2011; Гавриловић, Јакшић, 1986; Илић, 1973; Микавица, Васин, Лемајић, Нинковић, 2016; Гавриловић, 1994; Поповић, 1963; Савковић, 1964).

То је показатељ динамичности (промена) унутар друштвене структуре и представља кретање по различитим друштвеним позицијама, тј. кроз различите друштвене улоге. Друштвена покретљивост зависи од статуса и занимања и може у извесној мери или у потпуности бити одређена обичајним или нормативним правним нормама. Током раног новог века, у европским државама је дошло до укидања ранијих строгих норми вертикалне покретљивости, што је приметно и у Хабзбуршкој монархији и што је оставило трага и на уређење српског друштва и његову структуру унутар хабзбуршког државног уређења (Purchasse, 2018; Bush, 1992; Стајић, 2008: 164–268). На њу утичу здравствено (телесно и душевно) стање, образовни ниво, полазни друштвени слој, начин обезбеђења прихода и њихова висина и други појединачни чиниоци. Друштвени положај (место у друштвеној структури) могуће је променити појединачно у оквиру једне друштвене групе, или променити хијерархијски ниво читаве групе унутар друштвене структуре, услед унутрашњих и спољних утицаја. Сагледан кроз призму преовлађујућих друштвених вредности, друштвени положај се назива и друштвени статус. Може бити приписан (одређен рођењем) или стечен (постигнут у току живота). Разлика између ова два типа друштвеног положаја одређује флексибилност друштвене покретљивости. Приписани друштвени положај је карактеристичан за стратификацијски (сталешки) тип друштва, док у функционалном (модерном) друштву преовладава стечени тип друштвеног положаја (King, 1983: 99–115). Друштвена покретљивост, стога, подразумева постојање сегментације, тј. подељености друштва, друштвене диференцијације (функционалног раслојавања и образовања друштвених група) и, у периоду од настанка државе, стратификације (образовања и издвајања хијерархијски неједнаких сталеза) унутар друштва (Dardanoni, 2006: 63–80). Може бити хоризонтална (просторна), уколико се ради о промени места боравишта, или вертикална (хијерархијска), уколико је реч о кретању на друштвеној лествици, тј. преласку из једног у други хијерархијски слој друштва, било навише или наниже. У појединим случајевима, хоризонтална и вертикална покретљивост могу бити повезане (Dardanoni, 1993: 372–394; Prais, 1955: 56–66).

У периоду након потписивања Вестфалског мира, 1648. године, када је улога династије Хабзбурга унутар Светог римског царства немачке народности почела да опада, а да у новоствореном систему европских држава преовлађује ентитет апсолутистичке монархије, започела је ера реформи у Хабзбуршкој монархији, које су за циљ имале стварање бирократизоване централистичке монархије. Узор у овом погледу представљале су како најснажнија европска земља, Француска, тако и главни супарници у „немачким земљама“, Пруска и ојачала Русија (Roider, 1982; Dickson, 1987). До краја 18. века, ове реформе су довеле до уједначавања већег дела Хабзбуршке монархије у политичком, административном и економском погледу и заокруживања њене територије, у чему је династички принцип простог спајања територија и персоналне уније замењен принципом државног разлога, економског и стратешког одређивања граница. Од времена регулације Варајдинског и Карловачког гене-

ралитета и почетка новог аустро-турског рата (1737) до доношења Конзисторијалне системе (1782) којом је регулисана надлежност и одговорност Карловачке митрополије у оквиру државних институција Хабзбуршке монархије, извршена је централизација државне власти и уведене су модерне методе управљања миграцијама. Као крајњи датум ове „ере реформи“, може се узети датум окончања Бечког конгреса 9. јуна 1815. године, што потврђује почетну тезу о условљености унутрашњих реформи спољним чиниоцем и примене макротестије одговора на изазов на микронивоу. До краја владавине Јосифа II (1765/1780–1790), Хабзбуршка монархија је била подељена на четири крупне целине: наследне и чешке земље и Војну границу, земље угарске круне, италијанске земље и Хабзбуршку Низоземску. Монархија је представљала државну целину, за разлику од времена пре реформи, када је појам „Хабзбуршке монархије“ подразумевао конгломерат одвојених територија, чији је једини интегративни чинилац био владар (Ingrao, 2014; Croxton, 1999: 569–591; Evans, 1968; Kaurin, 2007: 289–312).

На уређење српског друштва у оквирима Хабзбуршке монархије пресудно су утицале Српске привилегије, које је у периоду 1690–1695 издао цар Леополд I (1640–1705), а које су гласиле на српског патријарха и српски народ. За разлику од ранијих прописа којима је уређиван положај српског народа, Привилегијама је српски народ признат за званични народ, а српска патријаршија за државну институцију, са правом да чинодејствује, просвећује и суди у грађанским и црквеним стварима српског народа. Суштинска промена српског друштва у Хабзбуршкој монархији пре и после Великог бечког рата (1683–1699) и Велике сеобе (1690) лежала је у томе што је током Великог бечког рата у састав Хабзбуршке монархије обухваћен велики део српског народа, који је сада у великом броју живео и на цивилним територијама, на коморским и племићким поседима и у слободним местима. До овог времена, српски живаљ је настањивао првенствено област Војне границе, која је уређивана по моделу војноадминистративне области, у складу са унутрашњоаустријским законодавством, угарским прописима и османским влашким уређењем.²

Свака промена места становања било ког појединца, породице или групе људи представља пример хоризонталне покретљивости, без обзира на њихов хијерархијски друштвени ниво. Становништво је унутар Хабзбуршке монархије могло да се пресељава услед миграција изазваних непогодама или глађу, бежања саседа или организованим насељавањем (Lee, 1966: 48–49; Гавриловић, 2005: 191–199; Илић, 2014: 35–51; Ђорђевић, 2014: 137–148). У популационој политици је велику улогу имала и организована делатност државе на том пољу. Просторна покретљивост унутар Хабзбуршке монархије се може посматрати на три нивоа: односи са иностраним земљама, односи са земљама Светог римског царства и односи унутар Хабзбуршке монархије. Сваку од

² Како форма оваквог рада не дозвољава детаљну анализу привилегијалне проблематике и процеса и последица Великог бечког рата, опширније: Давидов, 1994; Јуришић, 1998: 44–47.

ових категорија је могуће рашчлањивати до нивоа појединачних ентитета. Прекобројно становништво са једног краја земље је пресељавано у оне крајеве у којима је владала ниска насељеност. Такође, вршена је концентрација становништва и урбанијална и урбанистичка организација одређених насеља, чак и читавих покрајина. Известан део становништва спадао је у привремено становништво, попут сточарског живља у Краљевству Србији или Карловачком генералитету, трговаца, ходочасника, калуђера или шегрта на службовању (у вандровци) (Веселиновић, 1955: 22–39).

Слободно становништво је имало право да се самостално пресељава, по сопственом нахођењу и потребама, али једино у места у којима су признавана њихова права. У случају насељавања слободног становништва на властеоске поседе, била је потребна дозвола властелина. У ову категорију су најчешће спадали учитељи и свештеници, потом различите занатлије и трговци, војно и административно особље и сл., скоро увек по уговору, у броју не већем од неопходног. Тежња да се унапређивање врши према заслугама увиђа се и с протоком времена све израженијим захтевом за обавезном школском спремом за одговарајући позив, уз неопходне заслуге и способност на раду. Треба имати у виду и то да је напредовање у служби било омогућено једино припадницима признатих народа и религија, уз могућност изузетака, за које су издаване „привилегије“ (*privilegia*, *Privilegien*) и „листови“ (*diploma*, *Brieffe*). У овом смислу, не треба сматрати необичним велик број способних чиновника из редова конвертита, као ни релативно брзо одвајање виших слојева од својих народних корена (Гавриловић, 2010: 43–56; Форишковић, 1981: 37–49). За разлику од слободног становништва, зависно становништво није имало право на слободан избор места становања. Оно се могло преселити једино уз дозволу, а чешће по одлуци надлежног органа на властелинству. Право на слободно насељавање на властеоским поседима је било једно од најзначајнијих права одређених категорија зависног становништва. На основу овог права, зависно сељаштво са правом на слободно кретање (*coloni liberae migrationis*) разликовало се од осталог зависног становништва, иако су у погледу осталих обавеза према властелину били једнаки.³

Зависно становништво је најчешће било или у статусу кмета или контрибуента, мали број је био бећара, док је слободно становништво имало сложенију структуру, делило се на свештенство, племство и грађанство, а у оквиру сваког од ових слојева на велик број поткатегорија (Kann, 1974: 174–181; Костић, 1959: 133–134). На покретљивост становништва су утицали како државни прописи, тако и објективне околности, које је држава настојала да, колико је то бивало могуће, укључи у свој правни систем. Разлике су се на овом месту испољавале у узроцима и последицама, а прихватање промена је, углавном, било резултат нужности, ретко када отворености државних органа. Патент о толеранцији је умногоме олак-

³ *Benigna instructio pro magistratualibus urbanalem regulationem exequentibus deserviens in subinsertis contenta capitalibus*, Vienna 1767, §III. secundo, без пагинације (Дабић, 2020: 136–138, нап. 181).

шао ове покрете, али не и схватања државних чиновника. С временом је контрола кретања становништва, нарочито усељавања и исељавања, порасла и постала једна од основних функција државних служби у пограничним крајевима.⁴

Приликом насељавања је вршен одабир насељеника зависно од њихових занимања, те су у вароши насељавани трговци и занатлије, док је сеоско становништво насељавано у села (Илић, 2002: 173–179). Приметне су и тежње да се смањи број несталних и привремених боравака, а вршени су и, већином безуспешни, покушаји седентализације чергара. Популациона политика је била планска активност државе, али су ти планови били растегљиви, узимајући у вид и осетљивост политичког тренутка, војне и привредне потребе државе или одређених области, те се догађало да су у неким областима предност имали једни, а у другим – други приоритети (Пешаљ, 2014: 187–197).

Војна граница је у 18. век ушла са великим питањем преуређења. У историји Војне границе, почетак овог века се може сматрати једном од значајних хронолошких одредница. Још током Великог бечког рата се наметало питање реформе старих и уређења нових граница. Ово питање је било у делокругу свих важних државних институција. Важно је нагласити да, иако се суштински тицало српског народа, представници српског народа нису добили прилику за активно учешће у реорганизацији границе, већ су једино обавештавани о одлукама државних органа, са налозима да донете одлуке спроведу у дело (Поповић, 1963: 328–340).

Када је халмађки крај, северно од Мориша, освојен 1693. године, двор је тежио да српско становништво које је 1690. године дошло у околину Будима пресели тамо. Генерал Донат Хајслер је 5. априла 1693. године поднео предлог да се српско становништво насели у оквиру чета, као војничко становништво, под командом царских официра. Они који не буду војници били би насељени у Куманско поље (подручје између Дунава и Тисе). Комора је настојала да трговце и занатлије концентрише у околину Будима и Пеште, а да остали буду подељени на земљораднике и граничаре, па да граничари буду насељени у војничка насеља на граници, а земљорадници на коморска имања. Како српски прваци нису о овоме обавештени, након што су до њих допрли гласови о сталном насељавању, сазван је збор у Баји (Микавица и др, 2016: 129–131).

За разумевање читаве друштвене структуре Војне границе, важно је имати у виду да се радило о јединственој административној јединици, али не и о јединственом, континуираном територијалном ентитету, све до друге половине 18. века. Наиме, Војна граница је до уједначавања, које је текло у етапама и коначно завршено кантонизацијом 1787. године (и тада изузимајући Ердeљску војну границу), обележена различитим управним и војно-организационим, судским, финансијским и другим системима. Ипак, уочавају се две крупне целине на почетку 18. века: „старе“ границе (Вараждински и Карло-

⁴ *Sammlungderk.k. landesfrütlischen Verordnungin Publicco-Ecclesiasticis*, E. vonTrattnem, 1782: 137-140; Pešalj, 2011: 177–190; Илић, 2017: 37–56.

вачки генералитет и Банска крајина, за које је у делу историографије устаљен назив *крајина*) и „нове“ границе (Посавска, Подунавска – касније реорганизоване у Славонску, Потиска, Поморишка, Банатска, Ердељска, Шајкашки батаљон – за које је у делу историографије устаљен назив *граница*). Старе границе су се одликовале релативно стабилном, у сваком случају компактном територијом, док су нове границе образоване реорганизацијом народне милиције из времена Великог бечког рата, на принципу персоналне припадности граничарском слоју. Након завршетка Рата за аустријско наслеђе (1740–1748), реорганизоване су и нове границе, извршена територијализација и концентрација становништва и уједначавање управних и судских прописа (Савковић, 1964: 34–48).

При оснивању нових граница, кључна питања су била питања насељавања, обухват границе и мобилизациона основица, што се огледало у одвајању војног од цивилног становништва. У почетку су граничарску војску у новим границама чинили бивши припадници народне милиције и чланови њихових породица, али је након раздвајања војног од цивилног становништва један део припадника народне милиције потпао под цивилну, а део цивилног становништва је прешао под војну власт, као и део новодосељеног становништва (Гавриловић, 2005: 19–26). Овај принцип је трајно обележио становништво Војне границе, јер су већ на почетку занатлије и трговци издвојени и расељени изван граничарске територије, која није обухватала веће градове. То је условило и висок степен економске неразвијености Војне границе у каснијем периоду, упркос дозволи да се граничари баве занатством и трговином за сопствене потребе и укључивању цивилног становништва у граничарско друштво, што је институционализовано оснивањем слободних стрељачких чета, потом и слободних војнограничарских комунитета.⁵

Хонорациори⁶ су са државном службом добијали и право на насељење у одређеном месту, док су у приватној служби имали слободу избора места становања. Иако у друштвеном погледу повољна, ова околност је могла бити и велика економска тешкоћа, нарочито по укидању личне зависности кметова. Државни прописи су одређивали извешан број хонорациора који је био неопходан у сваком месту, што је допринело ширењу српског грађанског слоја (Костић, 1959: 133–137). Чак је и у народној свести остао посебан однос поштовања према правним и медицинским студијама, потекао из овог периода.

Еснафски чланови су морали да се владају по правилима еснафа и сачињавали су најбројнији део слободног становништва. Међу њима су највећи углед уживали трговци, нарочито крупни трговци стоком, који су понекад долазили из редова ослобођеног зависног становништва. Крупни трговци су у

⁵ Наредба за Војну крајину донесена од Марије Терезије у 29 чланова, Беч 1747, *Царевина Аустрија, Војна крајина, Историјски државни документи 1538–1871* (прир. Милеуснић, 2000, без пагинације).

⁶ Хонорациоре би најједноставније било описати као особе са дипломом: професоре и учитеље, лекаре, (пензионисане) официре, магистратске чиновнике...

великом броју потицали и из редова досељеника из Османског царства. За релативно кратко време, између Карловачког и Пожаревачког мира, српски трговци су готово у потпуности преузели трговину у Угарској. Као припадници православне вероисповести, у изворима се често наводе и као грчки, а како им је порекло из Османског царства, и као турски трговци. У овим одредницама не треба тражити етничку припадност. Православни трговци у Хабзбуршкој монархији су припадали у највећем делу српској, потом грчкој, цинцарској и јерменској етничкој заједници. Осим у издвојеним срединама, попут Беча, Ријеке, Трста, Кракова, где су издвојене заједнице православних трговаца по етничком кључу, на подручју Карловачке митрополије је присутан процес интеграције свих етника у српску грађанску класу у Хабзбуршкој монархији, која је потпадала под јурисдикцију Карловачке митрополије и чији је положај био уређен српским привилегијама (Гавриловић, 1969).

Постојао је, такође и један број трговаца без сталног места становања, који је био везан за пограничну трговину између Османског царства и Хабзбуршке монархије. До пред крај 18. века, они су најчешће били османски поданици, иако су се дуже задржавали на хабзбуршкој територији, јер су на тај начин користили предности трговинских уговора из 1718. и 1740. године, који су прописивали таксу од 3% за увоз у било ком смеру, али ослобођење од унутрашњих хабзбуршких царина за трговце из Османског царства (Noradounghianef, 1897: 212–213, 220–227, 249–250, 259; Костић, 1959: 262, 277–278). У другој половини 18. века је у Хабзбуршкој монархији уведено правило да лице које прелази државну границу мора поседовати правноваљане исправе (*Erlaubnisse oder Passporte*) у којима се на *најверодостојнију* (*erkennlichste*) начин описује физички изглед датих лица (Pešalj, 2014: 179–182).

О зависном становништву, које је чинило најбројнији део српског народа, има релативно мало података, а већина извора долази из администрације властелинствима, извештаја из инспекција или побуна. Притом, зависно становништво, иако једнако по формалном статусу унутар свог слоја, у зависности од нормативних аката којима је уређиван положај одређеног властелинства или коморског имања, могло је да се разликује по обавезама чак и на подручју исте круновине, па и жупаније. Зависно становништво се најчешће бавило земљорадњом и сточарством, али је било и надничара, сеоских занатлија и трговаца. У слободним варошима је могао постојати и изванредан број надничара у зависном односу према магистрату. Зависно становништво је сносило обавезе према држави, цркви и властелину, које се најгрубље могу поделити на редовне и ванредне и натуралне, новчане и радне. Зависним становништвом се, уз извесне ограде, може сматрати и граничарско становништво, с тим да је његова зависност била службена, а не лична и да се односила на зависност од пука у тактичком смислу (ИСН IV-1, 163–164). Положај зависног становништва је уређиван урбарима, који се најопштије могу описати као акти у којима су нормирана права и обавезе властелина према зависном становништву и зависног становништва према властелину (Гавриловић, 1977: 7–50).

Друштвена структура у варошима је била далеко сложенија него у селима. Вароши су могле бити слободне, коморске или властеоске, а слободне у статусима трговишта, вароши или слободног краљевског града. Коморске и властеоске вароши су имале појединачно прописан статус, који је рађен по извесном обрасцу, али није био јединствен, већ су бележена одступања од случаја до случаја.⁷ Унутар вароши, становништво је могло бити подељено на све познате категорије. Слободњачки статус је до изражаја најчешће долазио при судским споровима. Из пописа је јасно да је број ових људи мали и да су концентрисани понајвише на варошка насеља. Статус и структура слободних вароши је послужила као узор за формирање слободних војнограничарских комунитета, те су оне по много чему сличне са њима. На властелинствима су морали да имају дозволу за насељење, али нису били у личној зависности према властелину.

ЛИТЕРАТУРА

- AB = Архив Војводине, Ф.398-28: <https://www.arhivvojvodine.org.rs/sr/%D> (на дан 25. децембра, 2021). *Benigna instructio pro magistratualibus urbarialem regulationem exequentibus deserviens in subinsertis contenta capitalibus*, Vienna 1767.
- Bush, M. L. (1992): *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500. Studies in Social Stratification*, Routledge.
- Веселиновић, Р. (1955): "Развитак и унутрашњи живот српских еснафа на тлу Војводине од XVI века до укинућа у 1862. години", *Зборник Матице српске за друштвене науке* 11: 22–39.
- Гавриловић, В. (2005): Извештај коморске управе о дешавањима у Срему 1722, *Споменица Историјског архива, Срем*, 4: 191–199.
- Гавриловић, С. (1977): Из историје Срба у Угарској и Славонији у XVIII веку, *Зборник Матице српске за историју* 15: 7–50.
- Гавриловић, С. (2005): „Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18. веку, Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века”, *Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003, Српско-украјинско друштво*, Архив Војводине, Музеј града Новог Сада, Нови Сад: 19–26.
- Гавриловић, С. (2010): „Типологија панонских градова (XVII–XIX век)”, *О Србима Хабзбуршке Монархије* (прир. и предг. В. Крестић), Београд: 43–56.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, I–VI, (прир. С. Гавриловић, И. Јакшић, В. Крестић), Београд, 1987–2011.
- Грађа за привредну и друштвену историју Бачке у XVIII веку*, (прир. С. Гавриловић, И. Јакшић), Београд 1986.
- Група аутора, *Историја српског народа*, III-1 (ур. Р. Самарцић), IV-1, (ур. С. Гавриловић), Београд 1994.
- Дабић, В. (2020): *Мала Влашка (Parva Walachia). Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Нови Сад.
- Давидов, Д. (1994): *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад.
- Dardanoni, V. (1993): "On Measuring Social Mobility", *Journal of Economic Theory* 61: 372–394.

⁷ Нови Бечej је 4. августа 1788. године добио статус слободне вароши и право на одржавање вашара (*omnio Iuribus praeogativis, Libertatibus et Immunitatibus ... Locum Privilegiatorum ... Fori Festocelebratum*). AB, Ф. 398–28.

- Dardanoni, V. (2006): "Social Mobility", *Inequality and Economic Integration*, (F. Farina, E. Savaglio, eds.), Routledge: 63–80.
- Dickson, P. G. M. (1987): *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780*, I, *Social and Government*, Oxford.
- Ђорђевић, М. (2014): „Становништво Краљевства Србије. Демографска кретања”, *Српски народ на Балканском полуострву од VI до XX века*, Ниш: 137–148.
- Evans, R. (1968): *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen*, Böhlau.
- Извори о Србима у Угарској XVIII века*, I–V, (прир. С. Гавриловић, В. Крстић, И. Јакшић), Београд 1987–2005.
- Илић, И. (2017): „Планско насељавање у Војној крајини – ветерани у Немачко-банатској регименти (1764–1788)”, *Држава и политике управљања (18–20. век)*, (ур. изд. П. Крстић) Београд: 37–56.
- Илић, Ј. (2014): „Насељавање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753)”, *Зборник Матице српске за историју* 89: 35–51.
- Илић, Н. (2002). „Насељавање Нилија и Топличана у Сремским Карловцима у XVIII веку”, *Зборник Матице српске за историју* 65–66: 173–179.
- Илић, Т. Ж. (1973): *Београд и Србија у документима архиве земунског магистрата од 1739. до 1804. године*, I, (1739–1788), Београд.
- Ingrao, Š. (2014): *Habzburška Monarhija 1618–1815*, Novi Sad.
- Jurišić, I. (1998): „Financiranje Karlovačkoga generalata za njegova preustroja 1746. godine”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu* XXX–1: 44–47.
- Kann, R. A. (1974): *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley – Los Angeles – London.
- Kaurin, D. (2007): „Ciklične teorije društvenih promena – Špengler i Tojnbi”, *Sociologija* XLIX-4: 289–312.
- King, M. (1983): "An Index of Inequality, with applications to Horizontal Equity and Social Mobility", *Econometrica* 51: 99–115.
- Костић, М. (1959): „О дунавској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у XVIII и XIX веку до појаве железница”, *Историјски часопис* 9–10: 259–293.
- Lee, E. S. (1966): "A Theory of Migration", *Demography* III–1: 48–49.
- Микавица, Д., Васин, Г., Лемајић, Н. Нинковић, Н. (2016): *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526–1918*, I, Нови Сад.
- Pešalj, J. (2011): „Nadzori kontrola stranaca u 18. veku – slučaj Habzburške Monarhije”, *Београдски историјски гласник* 2: 177–190.
- Pešalj, J. (2014): „Putovanje i nadzor u Habzburškoj Monarhiji u vreme prosvetiteljstva”, *Hrvati i Srbi u Habzburškoj Monarhiji 18. stoljeću. Interkulturni aspekti „prosvijećene” modernizacije*, (ур. D. Roksandić), Zagreb: 187–197.
- Поповић, Д. Ј. (1963): *Срби у Војводини*, II, *Од Карловачког мира до Темниварског сабора*, Нови Сад.
- Pourchasse, P. (2018): *Lasociété fluide. Une histoire des mobilités sociales (XVIIIe-XIXe siècles)*, Rennes.
- Prais, S. J. (1955): "Measuring Social Mobility", *Journal of the Royal Statistic Society, Series A, Part I*, 118: 56–66.
- Прилог историји трговине и миграције Балкан-Подунавље XVIII-XIX столећа*, I, *Трговци из Турске у цивилним областима Срема, Славоније и Хрватске*, (прир. С. Гавриловић), Београд 1969.
- Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, tome 1re, (1300-1789), (ed. Noradounghianef. Gabriel), Paris 1897.
- Roider, K. (1982): *Austria's Eastern Question 1700-1790*, Princeton.
- Савковић, Ј. (1964): *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873 године)*, Нови Сад.

- Sammlungderk.k. landes früstlis chen Verordnungin Publicco-Ecclesiasticis*, (Ed. J. T. E. vonTrattnern), Wien 1782.
- Стајић, В. (2008): „Грађанско друштво и сељаци”, *Војводина*, II, Нови Сад: 164-268.
- Форишковић, А. (1984): “Племство код Срба у Угарској у XVIII веку”, *Зборник Матице српске за историју* 24: 37–49.
- Царевина Аустрија, Војна крајина, Историјски државни документи 1538–1871*, (прир. Н. Милеуснић), Београд 2000.
- Croxton, D. (1999): “The Peace of Westphalia 1648 and the Origins of Sovereignty”, *The International History Review* XXI–3: 569–591.

Aleksa M. Popović
University of Niš
Faculty of Philosophy

THE CONTROL OF MIGRATIONS AND THE SERB SOCIETY OF THE HABSBERG MONARCHY 1737-1782

Summary

Epoch early modern period marked the emergence of the absolutist monarchy and centralization of the state. Following the French example, during the 17th and 18th centuries, these processes are also underway in the Habsburg Monarchy, where they far-reach influenced in the demographic structure and dispersion of the Serb population. Based on published sources and relevant literature, author discuss the issues of temporary and permanent external migration of Serb population during the second half of the 18th century. The attitude of the Habsburg Monarchy’s state authorities towards migration is primarily dependent on its national interest, which ordered that migration would been managed according to population abundance, the objective of migration, as well as social and property status of person in motion. The harmonization of the common interest of the Serb people and the national interest of the Habsburg Monarchy can also be observed by the actions of the Metropolitanate of Karlovci, which had a significant share in managing the migration of the Serb population in the period under the consideration.

Keywords: the Population Policy, the Frontiers, the Enlightened Absolutism, the Cameralism, 18st Century.

ЗНАЧАЈ СТУДИЈА ДИЈАСПОРЕ ЗА ОЧУВАЊЕ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА У РАСЕЈАЊУ И ЈАЧАЊУ ВЕЗЕ СА МАТИЦОМ

Апстракт. Интензивна просторна мобилност становништва и дијаспоричност данас су глобални феномен. Нове образоване генерације су све мање заробљеници идеологије „крви и гла”, а све више личе на космополитске номаде. Без обзира на множину фактора који узрокују „одлив мозга”, ова појава у савремености интегрални је део глобализације као мегатренда и захвата све зоне светског система. У раду се разматрају неки аспекти улоге и значаја истраживања српске дијаспоре и матице у социјалном партнерству за развој Србије. Сматрамо да је то од обостраног јединственог интереса, а на науци је да аргументује ту потребу и укаже на могуће претпоставке за њену реализацију.

Кључне речи: глобализација, дијаспора, матица, културни идентитет, партнерство за развој.

Уводне напомене

Мађарски филозоф *Ђерђ Конрад* у свом делу *Антиполитика* између осталог пише: „Проблем идентитета избија у први план у ери транзиције и глобализације.” У савремености, суочени смо са феноменом не само радикалних системских промена (прелаз из једног у други социјални и вредносни систем) већ и масовном сеобом становништва, глобалним миграцијама, којима се напуштају примарни етнички оквири традиционалних заједница и утире пут етнокултурних сеоба миграната. Ти „људи на путу”, апатриди, азиланти, налазе се у стању аномије и искорењавања, разапети између две обале, и често личе на плутајући Рембов „пијани брод” или лутајуће зомби маскоте. Њихову тугу на ветрометини у „лабиринту странаца”, на путу од природног етничког завичаја ка новом завичају, од примарног органског идентитета ка постулираном идентитету у свету космополитског грађанизма, најбоље је поетски метафорично изразио песник *Махмуд Дервиш* у носталгичној песми *Контрапункт* (објављеној 2007. године, уз посвету Едварду Саиду) (Аџије, 2019: 8):

*„По ветру он хода. У ветру зна ко је.
Нема крова на ветру. Ни дома.
А ветар је компас који туђинцу показује север.
Он каже: Ја сам отамо. Ја сам одавде.*

*А нисам ни тамо ни овде.
Имам два имена што се сусрећу и растају,
Два језика имам, али сам заборавио
Који од њих беше језик мојих снова."*

Лето смо провеле на селу на чијем ободу задњих година је бивша зграда Школе у природи претворена у принудни смештај миграната/ азиланата са Блиског истока. Њихове носталгичне песме, које више наличе на лелек и крик бола, сваке вечери слушамо кад се из оближње варошице враћају у свој принудни дом. Искорењени ратним сукобима из својих традиционалних заједница, упутили су се у Европу/свет, а заглавили на Балкану због лицемерне политике ЕУ према мигрантима. Европска политичка елита суделовала је активно у политици геополитичког интервенционизма САД и НАТО-а, а сада би да „пере своје окрвављене руке” и затвори своје границе пред масовним сеобама овог раздомљеног народа, који је кренуо према Западу. Чудне ли и лицемерне политике елита империјалног глобализма и њених сателита! „Ко сеје ветар, жање буру!”, вели народна пословица.

Глобалне миграције у савремености и метаморфозе идентитарне културе нових генерација у дијаспори

Савремене спољне миграције имају узрочну основу у синергији деловања сплета унутрашњих и спољашњих фактора. С једне стране имамо неразвијеност и пад квалитета живота у земљама, а с друге стране интервенционалистички глобализам Запада, који подстиче геополитичке сукобе, и НАТО-а у кампањама разарања у име „људских права” и ширења колонијалне демократије (читај: неоколонијализма) у земљама дуж тзв. политички несавршених граница (етничко-религијски мешовитих), чиме жели легитимисати западну доктрину о „сукобу цивилизација” у чијем средишту су идентитарни сукоби: етничко-верски и расни. Као резултат реализације и последица такве стратегије у међународним односима данас смо суочени са феноменом масовних глобалних миграција на релацији Југ – Север. Од 2015. године суочени смо са плимом миграционих токова са Блиског истока и севера Африке ка Европи. Балкан и Србија постали су транзитни простор за ову врсту миграната, чији миграциони таласи не јењавају. Напротив, све више јачају.

Упоредо са масовним принудним миграцијама, због ратних сукоба и спољног интервенционизма, који је довео до ширења феномена конфликтних зона и разорених домова, разбаштињених народа, на делу су токови нових „планетарних номада”, нове категорије миграната у лику „одлива мозга” и формирања нове колоније генерације тзв. интелектуалне дијаспоре у свету. У њој је све више високообразованих стручњака из источне Европе, Трећег света, са Балкана и Србије. Ову категорију дијаспоре карактеришу: висока образова-

ност, професионалност, знање језика и мобилност на скали социјалне стратификације положаја, моћи и угледа.

Рачуна се да је у спољним миграцијским токовима из Србије, од 90-их година до данас, све више високообразованих кадрова, стручњака свих професија (али највише из инжењерских струка, медицинских и природно-математичких наука). Такође, спроведена анкетна истраживања у нас (од стране Министарства за демографију, као и Института/Центра за демографска и социолошка истраживања) показују све већу оријентацију студентске популације да после завршетка студија напусте Србију. Међу мотивима који их покрећу на бег из земље најчешће се истиче могућност бољег запошљавања, даљег образовања, професионалног усавршавања и промоције, као и бољи квалитет живота.

Нове генерације у савремености су мање оптерећене традиционалним сентиментализмом у погледу везаности за породицу, завичај и земљу. Оне су све више окренуте професионалним изазовима и социјалним шансама у глобализованом свету постнационалних констелација. Висок ниво професионалног образовања, знање страних језика и информатичка писменост чине их не само отвореним већ и реално мобилним и спремним да одлазе у свет и да се адаптирају на његове технолошке, економске и културне услове. У овом контексту се може разматрати и питање њихове културне адаптације на нову средину, као и очување примарних матрица идентитарне националне културе.

Нове високообразоване генерације дијаспоре регрутују се из редова формираних личности, тако да они, бар у првој генерацији, немају проблема у култури сећања и очувању идентитета. Та врста проблема карактеристична је, како показују истраживања социолога и културолога, за друго и треће генерацијско колено (П. Георгијевски, *Истраживање идентитарне културе македонских исељеника*; Ј. Отадески, *Метаморфозе идентитарне културе нове румунске дијаспоре*). Нека истраживања о овом проблему у нас, као нпр. Јелене Динић (*Значај проучавања вредности и вредносних оријентација миграната и Вредносне оријентације српске интелектуалне дијаспоре* (2017), *Value Orientations of Highly Educated Migrants from Serbia* (2018)), указују да наша интелектуална дијаспора свој нов идентитет формира као својеврсни амалгам укрштаја завичајне/етничко-националне културе и вредности и културе нове средине у иностранству. У том смислу суочени смо са феноменом метаморфозе идентитетске културе миграната – емиграната и настајања слојевите *транснационалне идентитарне културе* код нове генерације дијаспоре у другом и трећем колену.

Све је више истраживача који пишу о процесу трансформације идентитарне културе – људи / група / миграната / припадника савремене дијаспоре, као феномену „идентитета у покрету”. О томе је посебно писао француски антрополог и социолог културе *Едгар Морен* у својој студији *Како мислити Европу* (1987). Посебну пажњу истраживању ове проблематике посветио је *Зигмунт Бауман*, који пише о феномену подељеног и постулираног идентите-

та. *Амин Малуф* у својим студијама (*Убилачки идентитети*, 1998, *Поремећеност света*, 2009, и *Бродолом цивилизације*, 2020), између осталог, каже: „дијаспора је данас глобални феномен, који свој утицај врши на обе обале, у оба правца: и у земљама досељавања и у друштвима свог порекла (улогу вектора модернизације, друштвеног напретка, интелектуалног ослобађања, развоја и помирења)”. *Антонио Мегри* и *Мајкл Харт* у студији *Империја* (2000) пишу о савременој дијаспори, коју чине људи/групе разапете између два света: локалног и глобалног. Чувени социолог *Мануел Кастелс* у триологији *Информационо доба: економија, друштво и култура* (*Успон умреженог друштва* (1996), *Моћ идентитета* (1997) и *Крај Миленијума* (1998)), као и студијама *Интернет галаксија: размишљања о интернету, бизнису и друштву* (2001) и *Умрежено друштво: од знања до политике* (2004), анализира проблеме метаморфозе идентитарне културе нових генерација које живе у ери глобализације и транс-националних глобалних миграција.

О културолошком значају студија српске дијаспоре

Нови токови радне снаге захтевају нову врсту научних експертских истраживања. Поред социјалне статистике и демографије, економије, њих данас прате и социолози и културолози. Све се више афирмише захтев за интегрисаним *студијама дијаспоре*. Ове трансдисциплинарне студије све се више обликују на универзитетским студијама *homo academicus*-а. Такође, ради едукације нових генерација дијаспоре, као и њиховог повезивања, предлаже се формирање *Виртуелног универзитета српске дијаспоре*.

Нажалост, на нашим универзитетима се касни са развијањем система интегрисаних трансдисциплинарних студија, тако да се за сада и проблеми спољних миграција и ова проблематика дијаспоре парцијално изучавају у оквиру различитих наука и дисциплина, у распону од демографије до економије и социологије миграција. Масовне глобалне миграције говоре о дијаспоричности савременог света 21. века. Као да је човечанству наша планета постала тесна, па би део најбогатијих хтео нови икаровски лет, да попут космичких номада путује са планете на планету. У САД се већ резервишу и купују карте за тај космички туристички експеримент. Нажалост, највећи део човечанства још увек је антејски прикован за земљу и због сиромаштва, обесправљености или других блокада нема способност социјалне и просторне мобилности. Њега само велике невоље: глад, ратни сукоби и климатске катастрофе могу нагнати на сеобу. Овакве сеобе најчешће означавају просторну хоризонталну, али не и вертикалну социјалну мобилност група.

У савременој социолошкој литератури, *Зигмунд Бауман* се посебно ба-вио односом личности и културе у настајућем постмодерном флуидном друштву, пре свега фокусиран на метаморфозу идентитарне културе, указујући да је „постмодерни свет негостољубив према ходочасницима“ који знају мотиве и

циљеве свог пута/животне стратегије, те да је глобализација довела до плурализације и децентрализације идентитета. Наиме, уместо стварања јединственог и трајног идентитета, Бауман истиче да у постмодерној култури људи најчешће следе четири животне стратегије: *скитачку*, *вагабундну*, *туристичку* и *играчку*. Свим овим међусобно повезаним стратегијама заједничко је то, вели Бауман, да „људске односе чине фрагментираним и дисконтинуираним... Чврсти, трајни идентитети не постоје у постмодерном потрошачком друштву. Једина је дужност постмодерног грађанина водити угодан живот, по вољи мењајући идентитет“.

Савремене *студије дијаспоре* имају разуђен и комплексан предмет истраживања, са лезом проблема миграната који долазе из различитих култура и цивилизација и зона глобалног система и који, често напуштајући и мењајући завичајне и етничке просторе, морају мењати не само професије већ и систем вредности, обичаје, културу и идентитет. То су сурове животне драме и судбине, а не питање игре/избора или туристички експерименти *desbonsvivants* из елитне класе. Све је више истраживања различитог профила, па и читавих научноистраживачких институција у свету, које се баве дугорочним компаративним истраживањима живота различитих колонија дијаспоре. Негде је то приоритетни циљ академија наука и водећих националних института друштвених наука или универзитета.

Иако је српски народ народ сеоба (*Црњански*), нажалост, у нас не постоји традиција систематског изучавања проблема наше дијаспоре. И док на Западу постоје институционализоване мултидисциплинарне *студије дијаспоре*, у нас се ова проблематика једва фрагментарно „кријумчари“ у оквиру програмског садржаја студија Историје и Социјалне демографије. Учини ли се осврт на литературу из ове области, у периоду после Другог светског рата, запазићемо да су се овом проблематиком најчешће бавили појединци, а ређе институти. Овде подсећамо на пионирске и вредне студије *Живана Танића (Пролетаријат изван домовине, 1979)* о нашим индустријским радницима, гастарбајтерима у иностранству, као и на истраживања и студије професора *Владимира Гречића*, који се најдуже бавио овом тематиком, а посебно нашом стваралачком интелигенцијом у расејању (*Сеоба Срба некад и сад, 1990, Сви Срби света, 1994* (у коауторству са *М. Лопушином*), *Српска научна дијаспора, 2010.* и *Српска стваралачка интелигенција, 2019*). Треба навести и доприносе аутора следећих публикација: *Енциклопедија српске дијаспоре Марка Лопушине* (2016), затим *Србија на западу: слике из живота емигранта* (1991) и *Емигранти* (2009) *Мила Глигорјевића*, као и *Српска емиграција* (2001) *Радована Калабића* и *Србија – земља избеглица 1–3* (2018) *Добрице Вуловића*.

Посебну пажњу у истраживању проблема савремене српске дијаспоре у последње две деценије привукао је рад *Јована Филиповића* са београдског ФОН-а и његова студија (*Виртуелни универзитет српске дијаспоре, 2011*). Осим тога, драгоцен допринос овој теми дају и истраживачи Центра за демографска истраживања Института за друштвене науке (Београд) и Института за

социологију Филозофског факултета у Београду (*Силвана Болчић, Мирјана Бобић, Милица Весковић Анђелковић...*).

У другој деценији 21. века на Универзитету у Нишу овом проблематиком се почињу бавити и Економски институт Економског факултета и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета и Центар за балканске студије. Објављено је неколико зборника на ову тему у оквиру Огранка САНУ и појединачних ауторских монографија (*Д. Стојиљковић, В. Крстић, Д. Митровић...*)

Време је да се овој проблематици *студија дијаспоре* посвети већа пажња у истраживањима наших научника, као и да им се институционално – у оквиру система универзитетских и међууниверзитетских интегрисаних мултидисциплинарних студија – обезбеди достојно место, као интегралном делу савременог образовања студената и систематског научног истраживања – у оквиру института/центра који би се специфично бавили историјским и савременим стањем и проблемима српске дијаспоре и пројектима унапређивања њених партнерских односа са матицом. Заснивање и остваривање таквих програмских пројеката у нашој научној и универзитетској пракси били би вишеструко значајни са становишта развојних и културалних потреба и циљева.

Истраживање историје наше дијаспоре, као и студије њеног савременог положаја и социолошко мапирање њених структура и потенцијала, омогућили би не само боље упознавање њених чланова и потомака са историјом њиховог настанка, професионалном и социјалном мобилношћу српске дијаспоре, него би служило и развоју њене етнокултурне самосвести и идентитета, као и јачању продуктивних веза и сарадње са матицом. Међусобна перманентна комуникација, као и информатичко повезивање матице и дијаспоре, проширили би шансе за рад на заједничким програмима у области социјалног партнерства за развој и напредак Србије и побољшање њеног имиџа у свету. Сматрамо да је ова сарадња од обостраног интереса партнера, али и стратешког националног значаја, на фону рационалног управљања људским образовним капиталом, у служби развоја и препорода савременог друштва Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Ажије, М. (2019): *Нове сеобе народа, нови космополитизам*, Библиотека ХХ век, Београд.
- Зборник *Становништво југоисточне Србије: Одлив мозгова – узроци и последице по национални развој и идентитет*, (2016), Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Бобић, М. (2013): *Постмодерне популационе студије*, ИСИ и Чигоја штампа, Београд.
- Георгијевски, П. (2012): *Социологија као критика друштва, образовања и културне промене*, Матица македонска, Скопље.
- Гречић, В. (2010): *Српска научна дијаспора*, Институт за међународну политику и привреду, Београд.
- Динић, Ј. (2017): *Вредносне оријентације српске интелектуалне дијаспоре*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Ниш.

- Динић, Ј. (2017): „Значај проучавања вредности и вредносних оријентација миграната“, *Годишњак за социологију*, XII / 17, стр. 67–86.
- Динић, Ј. (2018): *Value Orientations of Highly Educated Migrants from Serbia*, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, *Migration Studies – Review of Polish Diaspora*, nr 3(169), pp. 165–183.
- Митровић, Д. (2020): *Креативност у покрету (глобализација, сеоба елита знања и нова дијаспора)*, Чигоја штампа, Београд.
- Конрад, Ђ. (1999): *Антиполитика*, Октоих, Подгорица.
- Куљић, Т. (2006): *Култура сећања*, Чигоја штампа, Београд.
- Малуф, А. (2019): *Бродолом цивилизације*. Лагуна, Београд.
- Морен, Е. (1989): *Како мислити Европу*, Светлост, Сарајево.

Dragana Mitrović

Center for Balkan Studies, Niš

Dunja Veličković

Inovation Center, University of Niš

THE IMPORTANCE OF DIASPORA STUDIES IN PRESERVING THE CULTURAL IDENTITY OF EMIGRATED SERBS AND STRENGTHENING THE CONNECTION WITH THE MOTHERLAND

Summary

Intensive spatial mobility of the population and diasporicity are a global phenomenon today. The new educational generations are less and less prisoners of the ideology of "blood and soil", and they look more and more like cosmopolitan nomads. Regardless of the multitude of factors that cause "brain drain", this phenomenon in modern times is an integral part of globalization as a megatrend and affects all areas of the world system. The paper discusses some aspects of the role and importance of research on the Serbian diaspora and the Motherland in the context of partnership for the development of Serbia. We believe that it is of mutual interest, and it is up to science to approve/disprove our attitude and point out possible preconditions for realization of mentioned partnership.

Keywords: globalization, Serbian diaspora, motherland, partnership for the development of Serbia.

ПАРАДОКСИ „ОДЛИВА МОЗГОВА”

Апстракт. Са ослонцем на свом ранијем истраживању, аутор проблематизује појмовни комплекс „одлив мозгава”. Због фаме која га прати и тражења брзог решења, обично је редукован на неки тренутно актуелан или форсиран аспект, сходно томе и на решење које „лепо звучи”, али је недовољно...

Кључне речи: људи од знања, актуелни и потенцијални, потребе, одлазак.

Уводно излагање

Осамостаљење и „идеализација” једног аспекта *сложеног проблема*, некад због озбиљности или ургентности, некад ради оправдавања властитог бављења њиме, врло су чести. И увек на штету осталих аспеката истог. Тако је не само кад се *смањивање броја становника* сведе на „белу кугу”, а *емигрирање* на „одлив мозгава”, него и нешто од тога на неки сегмент (Стално ћемо користити наводнике, без њих би се могло помислити да они који се не „одливају”, *немају мозга*. Можда је боље говорити о „одливу сиве моздане масе”? Јесте апстрактније, али баш зато позива на размишљање о значењу, уместо прихватања поменуте синтагме. Јако погодне и за цинике...).

„Одливу мозгава” пажња се поклања *касније* него другим аспектима миграција, тако да је присутна драматика у говорењу можда и настојање да се надокнади пропуштено... Иначе, о њој као каснијој појави, или само „узимању маха” касније, сведочи и то што значајна књига у едицији веома цењеног Приручника емпиријског социјалног истраживања, у редакцији Ренеа Кенига: *Социјална слојевитост и мобилност*, у обимном списку литературе помиње само један рад и то тек из 1973. године, посвећен Brain Drain-у: *Распродаја интелигенције из земаља у развоју*. О истом сведочи и налаз да истраживања интрагенерацијске мобилности, односно мобилности каријера (у које се „одлив мозгава” донекле може лоцирати), нису ни приближно тако бројна као она о интергенерацијској.

Сама формулација „одлив мозгава”, врло је *проблематична!* (О томе се не размишља јер је *довољно емотивна* и додатно „гарнирана” емотивним). Ако је схватимо буквално, апелује се (и нешто чини) да не одлазе *изграђени* и „потврђени” (Занемаримо нејасност речи „мозгови”, и ако је схватимо као „стручњаци”. На одлазак „спортских стручњака”, односно тренера, на пример, нема жаљења. Чак обрнуто!). А таквих је мало, отаџбини су већ *доста дали* или вратили у њих уложено, и углавном с њом (ужом средином, „фирмом”) *даље сарађују*. Бринути због одласка њих као „великих” јесте разумљиво,

остаје „празнина”. Оправдано је интересовање за могућност њиховог повратка, али јако је важно знати како стоји са „одливом” или останком „будућих”, младих који тек треба *да постану* мозгови. На срећу, углавном се „фрка диже” због њих. Али и ту има проблема. Углавном се мисли на оне који су на себе *скренули пажњу*, тако да су донекле (прилично!) изграђени и потврђени! Махом на ученике математичке гимназије и специјализованих одељења у још неколико средњих школа, полазнике Истраживачке станице Петница, победнике на одговарајућим такмичењима... Веровати да само они могу постати „мозгови” и бринути само због њиховог одласка грех је према другима. И огрешење о сазнања одговарајућих наука и истраживања... Треба мислити и на губитке *локалних средина* (не баш сасвим малих локуса), а не само *државе*. Односно на „одлив” не само у иностранство (на шта се обично мисли), него и у Београд. Нешто мање у Нови Сад, Крагујевац, и Ниш...

Писац ових редова добар део свега овог истраживао је код већ „одливних” и оних који ће се вероватно „одлити” из своје средине, на узорку који је покривао ученике завршног разреда елитне гимназије, студенте основних, мастер и докторских студија, и дипломама и угледом потврђене а запослене у Ваљеву, земљи и иностранству. Јесте то било још почетком 2013. године, али каснији увиди у трендове и стање потврђују добијене резултате. Тако да ће њима неколико пута потврдити своје тврдње.

Потребни су Србији? Какви, и због чега?

Јасно је да не треба да се „одливају”, чим се о одливању говори тако емотивно и драматично. А *зашто* да остану, боље је не питати! Они који углавном само апелују на остајање то и не чине. „Подразумева се”, што су се код нас родили и расли, у њих смо и „улагали” (Није важно ко, колико, како и зашто). Да није одговор, кад су у питању „мозгови” мушкараца и одбацивање „елитизма”, оно: „Србији требају војници!”. Не зна се шта је проблематичније, од могућих одговора на питање: а зашто требају и сами војници? За параде, свечани почетак заседања Скупштине? Превише скупо, ако не и баш глупо! Значи за рат? С ким, и са каквим изгледима?! Посебно питање је зашто да остају „женска деца”? (Намерна формулација, пошто је „мозак” мушког рода). Ради „Српкиње, рађајте више!”, због претходног? Може чак и због „Србији требају грађани”, нема везе. Потенцијални и будући „мозгови” женског пола оба пута су сведени на *инкубаторе* и *грађане другог реда*. Нужну и неадекватну замену на радним местима мушкараца који вежбају или су већ отишли у рат...

Можда је претходно и шала, цинизам, редуковање на апсурд. „Озбиљније” је рећи да јој требају јер држави је неопходна и *интелектуална елита*. С тим и са перспективом да у исту спадају, „мозгови” не да се мире него то и желе. Али не и са перспективом даљег *уједињавања елите* (што је и смртна

опасност за демократију!), нерадог гледања на њихово укључивање у политички живот па и улажење у политичку елиту, и радог укључивања политичке елите у интелектуални (универзитетски) живот па и улажења у интелектуалну елиту... Уосталом, све док, супротно пракси у модерном свету, школска спрема буде у дубокој сенци политичког ангажмана као *канала вертикалне промоције*, највећи део активности на спречавању „одлива мозгова“ биће „млађење празне сламе“. Показивање „бриге“, и „ангажовања“!

И независно од свега реченог, ако су „Србији“ заиста потребни, што се адекватније не занима за њих? Следећи подаци из ауторовог истраживања, илустрација су *неажурности* (благ израз!) „друштва“, „средине“, па и неких који баш треба да се баве онима који су „отишли“! Илустрација је мање ваљана од доказа, али боља је од његовог одсуства...

Са списка добијеног од овдашњег Друштва архитеката, упитник је успешно послат на 33 адресе у земљи и иностранству, неуспешно на 13 (Промењена адреса, *одсуство* уредне комуникације). Одговорило је троје! Десетак „успешних“ Ваљеваца у иностранству и Београду, различитог профила, љубазно и експедитивно су телефоном или мејлом потврдили пријем упитника, обећали да ће га вратити попуњеног што пре, и *ништа!* Удружење Ваљеваца у Београду то је обећало за своје „виђене“ чланове, са истим исходом! Врло је карактеристично да међу онима који нису одговорили има не само врло афирмисаних, него и познатих као „велики Ваљевци“. Изгледа да су одбили сарадњу увређени што „званично Ваљево“ (нежно за одређивање шта „треба Ваљево“), нема слуха за оно што они мисле да му треба! (У Француској, један афирмисани сликар Ваљево се нудио са пројектом, *суфинансирањем и везама*, безуспешно. И отишао у суседну, малу Мионицу). Са списка кандидата за стипендију школске 2012/2013. године, добијеног од Фондације за талентоване ученике и студенте при Општини, упитник је успешно послан на 73 адресе а неуспешно на 11 (промењена адреса током читаве године!), одговорило је 11. На списку оних који су претходне године користили стипендију, било је 27 имена. Чак 10 адреса није било у реду, а са осталих 17 није било одговора!

А да ли је разлог за разумевање ако не и правдање надлежних, питати: да ли би знања и умења неких, уопште могла да се *користе* код нас?

Нека су и потребни „Србији“. А треба ли оваква, њима?

Чиме их је „отаџбина“ задужила па треба да јој враћају, останком односно повратком? За *своје успехе*, 96,67% наших испитаника запослених ван Ваљева а у земљи, захвално је *себи и својима*, а свих 100,00% запослених у иностранству. На другом месту је *некадашња школа* (код првих 33,33%, а код других 53,33%). *Општини* захвалност дугује по један! А како ће их „задужити“, уколико у њој остану? „Адекватан посао“, на *последњем месту* је онај „добро плаћен“. Код свих: ученика, студената основних, мастер и докторских студија,

на *првом месту* „адекватан” је онај који је „цењен”! После тога долазе, уз нормалне разлике због искуства у корист једног или другог, „стручно изазован” и који „омогућује напредовање”. Иза њих, али и даље „изнад” добре плате, стоји онај који „омогућује путовања и контакте”. Уосталом, „мозак” је „потцењен у корист политике” односно „слабо цењен или од ненадлежних”, за већину. Само троје (од 41) са основних студија, мисли да је „на цени”! Приближно исто је оних за које је цењен „на речима”, или „јесте, али за коришћење нема услова”.

Подаци (као и свакодневни утисци) илуструју *неадекватан однос* средине, овде су илустрација *незаинтересованости* неких актуелних и потенцијалних „мозгова” за средину! Ко је ту примаран, већи грешник, шта је „старије”, није битно. По „Томасовој теорему”: Ако људи нешто виде као реално, они се према њему понашају као реалном! Средина реално тражи, „мозгови” реално мисле да на то нема *моралног права*, колико је онда реално од њих тражити да *остану*, односно да се *врате*? Јер су се овде родили? Је ли их ко питао где ће и да ли ће да се роде, ко да их роди? Не би ли, можда, требало тражити од деце рођене у иностранству да дођу у Србију, јер су им се у њој родили и одрасли родитељи? Што је она „земља њихових отаца”? Ко мисли да је то несумњиво морално, нека зна да данашњи „лаички” (нерелигиозни) етичари, питају и непријатније! Имају ли родитељи моралног права да уопште *роде децу*, ако је вероватно да ће имати несрећан живот?

На терену смо посебног случаја начелног питања: имају ли појединци у појединачном друштву права да питају треба ли оно *њима*, или само они њему? И ако одговор буде негативан, моралног права да га *напусте*? Део наших испитаника мисли да имају, јер није *каквим би требало и могло бити*. Шта са чињеницом да услове за свој живот и рад не осећају довољним ни они који нису „мозгови”? Да и они одлазе, без намере да се врате? Бар не док не стекну оно што је *њима* важно, пензију? А поседују оно што је нама важно, статус радно активних?

Ако треба да остану или да се врате пошто потенцијално постане реално, постану „мозгови”, то је што „овде” *заслужује* да се у њему остане односно врати!

Могу ли у Србији постати онаквима какви јој требају?

„Жеља за побољшавањем положаја”, коју истраживачи миграција стално истичу, веома је сложене природе. Уосталом, као и „положај”. Поменимо познато и истицано: *услови* за побољшавање положаја *потенцијалних* прелажењем у актуелне (побољшавање даљим напредовањем актуелних, такође) често трагично *недостају!* Или су другде, много *повољнији*. Што да млади научник не однесе лично рад у редакцију чувеног часописа, упозна се и много научи из непосредног контакта са „тешким калибрима”, уместо да га шаље поштом? Андрић је могао да

пише код нас и у свом стану, радио је то и за време окупације. А да ли атомиста или научник који не може да ради „код куће“ уопште може то бити? А ни промоција „код нас“ не може се мерити са оном „у свету“. Који млади и амбициозни сликар не жели, оправдано, да се опроба у Паризу?

После гласног помањкања „услова“, за шта нормално нисмо криви, неко кроз зубе нешто процеди о „тамошњем животу“. Опијеношћу „стандардом“, „незахвалности“, „заборављању корена“. Из личних контаката истраживач је, као некадашњи професор млађих и већ признатих, имао прилике да упозна и непријатније „личне факторе“. Неки не осећају никакву емотивну везу са средином, не што њој није стало до њих, него што они имају комплекс „провинцијалаца“! Како му је један рекао (ненамерна парафраза Русоовог: „То што сам Француз је случајно..“): „Случајно сам се родио баш ту, што значи да сам случајно похађао школу у којој сте радили...“. Али немојмо се одмах жежити и мислити да су „саможиви“! Ако се не приговара давно реченом да се само једном живи, зашто оно „Отаџбина је тамо где ми је лепо!“? А тек оно: „Сав етар за лет стоји орлу слободан, човеку мудрому свет је отаџбина...“. Кад је ово рекао хеленски песник!

Укратко, како да у Србији *постану* онакви какви јој требају, и наставе са *напредовањем*? А ако тога не буде, зна се да јој *не требају*, због одласка оних који нису „мозгови“ нико се не узрујава... Тако да је максимално што може добити компензаторско задовољство што је неко „њен“, успешан у свету...

А да неко и не добија њиховим одласком?

Не терамо мак на конач, само питамо да ли они који траже „остајање“ то чине јер им је заиста стало до *нас*? Јер, у дебелој сенци пролази *одлазак лекара и медицинских сестара*! Остале, никако безначајне и непотребне, оставимо по страни. Као и „пражњење“ извесних подручја, особито пограничних, „одливање“ у веће градове са низом последица по бивша села и градиће и по те градове. Због сталног: „Све, све, али здравље...!!!“.

Одливом мозгова *неки добијају*, мада то неће признати! Могућност промоције (ако не самог примећивања!) *својих мозгова*, до чега иначе не би дошло... Тачније, оног до чега им је стало. Код старијих, не баш способних и инертних, до *остајања* на погодним местима у радним и осталим организацијама, „у друштву“. Нормално, и пораста шанси њихове често размажене деце са „одговарајућим“ дипломама. Она која нису таква имају „праве“, и махом су већ *отишла*. Обавезно и неискрено кажу: само „на школовање“! Уколико чак послушају апеле који нису упућени њима и остану овде, као и ако се врате, неће постати оно што би могли. У другом случају родитељи ће им омогућити брзу каријеру, без драгоценог стимуланса какав је *конкуренција способности*. Код млађих и такође не баш способних, чак и без одговарајућег „чланства“,

долажење је олакшано... Тако да би народни циник могао рећи: Позивају да се не одлази, а моле Бога да се отишли не врате!

Код сложених појава, нормално је доста питања. Па и непријатних! Већина акција, па и упозоравање на „одлив мозга”, има *манифестну* и *латентну функцију*. Прва је добро позната, сви који су против „одлива” до изнемоглости говоре зашто су против. Темпераментно, емотивно... тако да је, уз оне који „прате трендове”, резултат типична *морална паника!* С правом, дотична појава то заслужује и захтева? Наравно, да није оног „али” (што девојци срећу квари), односно латентне функције. „Одлив мозга”, ако размислимо, не мора бити алармантан. Као такав, уопште, било где! Одливање је *неизбежно* унутар „светског села”, а *несарадња* са „одливенима” – није. Уосталом, „одлива” се оно што се „прелива”, саставни део светског тржишта или света као једног великог тржишта, јесте и *тржиште мозга*. Одлазе и из западне земље, у другу западну земљу... Свуда где их има довољно, тако да потенцијални имају проблем да постану реални. А стално притичу нови, са стране! И где уз то и никако узгред, „практично” а не необавезујућим изјавама, показују да их *нема довољно*. За разлику од нас, где их је „превише”. Из више разлога, поменућемо један: *коме требају?*

„Крупне речи” лепо звуче, али често су само *flatus vocis*

„Остајте овдје!” вероватно је прво и једино (или једно од двоје) на шта се помисли, при помињању Алексе Шантића. (Друго је „Емина”). И код Шантића је, као данас, ово *апел* и израз забринутости. Али, данас стоји, *уместо* практичних активности! Шантић је апеловао на *све* суграђане мухамеданске вероисповести, без обзира на пол, узраст, и актуелну и потенцијалну делатност. Стало му је, до *свих!* А данас се апелује на „мозгове”, особито потенцијалне или будуће. И коме је стварно стало (и) до њих, морао би признати да код нас ни изблиза неће имати као тамо. Преведимо „сунце туђег неба” на прозаични језик тамошњег свакодневног живота! И *рада*, којим потенцијално и постаје реално. Поред тога, Шантић је не само био несумњиво искрен него није имао на располагању других средстава од апеловања! Данас, ствари стоје мало (много) друкчије...

Да би позиви на остајање оба пута значили исто, потребно је да оба пута доста тога буде исто. То није случај, не само што су тада одлазили припадници друге вероисповести (мада пореклом исти), а сада одлазе припадници *исте нације*. Потребно је и да они који одлазе и они који их позивају то не чине, буду *исти*. А ни то није случај! Први који је позивао био је један Алекса Шантић, после чијег поздравног слова ослободилачкој српској војсци узврати никако, само куртоазно, један Степа Степановић: „Да Вас нема у Мостару, српска Врховна команда имала би мање разлога да ослобађа овај лепо град!”. А ко су и какви су сви ови који позивају данас?! Разуме се, требало би и да „прилике” тамо где се

одлази буду *исте*. У првом случају, заиста: „...гдје свога нема и гдје брата није”. У другом, односно садашњем, браће је, раније отишле, *сасвим довољно!* И број им се стално повећава...

Мање или нимало „крупних речи”, у корист малих али свакодневних активности!

Рад на стварању услова не само за рад и живот него и *друштвену улогу и положај*, онаких као тамо где се одлази, поштенији је од апеловања на остајање! Али и *тежи*, због чега се и остаје на апеловању... Или окривљавању искључиво *власти* за „одлив”, од стране такозване *опозиције*. (Гомиле рогова у врећи). Власт јесте крива, али није само она, као што њиме и не добија само она (Добија већ тиме што се од „одлива мозгова” слабије види „одлазак” непосредно потребнијих). Али је крива и опозиција, шта се у њеним редовима чини, осим упозоравања и апеловања? Шта ради, макар на стварању и афирмисању „младих лидера”? У тим редовима сигурно има неког да зна како је *ангажман у политичком животу* један од три канала вертикалне друштвене покретљивости! И уопште не омета бављење науком или уметношћу, о чему сведоче бројни старији лидери... Криви су и *интелектуалци*, они који се баве посвећивањем а не *просвећивањем*. Да су верни социјалној функцији коју себи приписују и због ње легитимно очекују „разумевање” (изражено и финансирањем свега што пожелеле да истражују), не би морали да се муче. Довољно би било да подсећају на „непосредно дато”: ако хоћемо у Европу и у „светско село”, прихватимо *грађанску државу* (државу свих својих грађана)! Нема затварања у националну, државу Срба и нација које у њој живе! (Имплицитно следи из експлицитног: по милости Срба, и као грађани другог реда). Из Србије мора бити одлажења, али и у њу *долажења*. Укључујући „сиву мождану масу”, а не само „прљаве технологије”. И треба да нас *брине* што веселници чију беду камуфлирамо неутралним „мигранти” не желе да код нас остану! Уместо што зебемо од могућности да, силом прилика, остану... Да се замислимо што нам не долазе „спортисти” којима брзо дајемо држављанство, ради нас. Него што рачунају на слабију конкуренцију од оне у својој земљи...

Али мало је било и има ма каквих „активности”! Ни презентација ауторовог истраживања са 35 табела, ни одштампано као сепарат, нису изазвали никакву пажњу! Интересовање доконог професора за „академско питање”! Недуго после њега, дугогодишњи директор елитне Ваљевске гимназије, иначе у сталној комуникацији са својим некадашњим потенцијалним, а дуго већ актуелним „мозговима”, израдио је радну верзију елабората о различитим модалитетима „повратка одливених”. Нормално не само „својих” бивших ученика, и послао га „надлежнима”. Нормално, није био „без одјека”, него је остао његово размишљање у писаном облику... База података о „одливенима”, својим или заједничким, нигде не постоји. Нема је ни у Фондацији за стипендирање

ученика и студената, свако се ограничава на „своје парче колача” (строго омеђен и плаћен посао), и љубоморно га чува од осталих... Оправдавања не(адекватне) бриге има, али каквог? Наводно, долазак младих *из региона* на студије у Србију охрабрује јер поправља стање. Наводно, јер ће се највећи део или вратити одакле је дошао, или отићи тамо где одлазе и наши. А тако су и раније долазили и одлазили млади, и не само из региона...

Много цепидлачења, „у ситуацији која захтева брзу акцију”? Наравно, за ненавикле на могућност понављања озбиљног па и трагичног (Шантићевог), као фарсе. Навикле на „економију мишљења” у којој је све једноставно, без помисли на евентуалне нежељене последице жељене акције! Спремне да „благовремено” (у преводу: „Одмах!”), кажу шта *треба*, још боље, *мора*. Од њих доста, а други нека се баве „ситницама”. Званим – *како?*

ЛИТЕРАТУРА

- Болчић С., Милић А. (2002): *Србија крајем миленијума – разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Филозофски факултет – Институт за социолошка истраживања. Београд.
- Грајић В. (1966): *Миграције високостручних кадрова и научника из Југославије*. Савезно министарство за развој, науку и животну средину. Београд.
- Istraživanje i planiranje društvenih promena i razvoja. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd 1983.
- Марјановић Р. (2013): "Одлив мозгова из Ваљева. Између мита и стварности". *Ревизија Колубара*, јул.
- Меžнарић, С. (1986): „*Bosanci*”. *А куда иду Словенци недељом?* „*Filip Višnjić*”, Београд.
- Миграције становништва Југославије*. ИДН, Београд 1971.
- Migration in Europe. Trends in Research and sociological approaches. SAGE, London 1984.
- Migration in Balkan history. Belgrade (etc.). SANU (etc.), 1989.
- Schipulle H. P. (1974): *Ausverkauf der Intelligenz aus Entwicklungslaendern?*, Muenchen. Soziale Schichtung und Mobilitaet. Von Th. B.Bottomore, K.M.Bolte/ Recker, H., Horstmann, K. (1976): 2.voellig neubearbeitete Auflage. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.

Radovan Marjanović

College of Vocational Studies in Valjevo

"BRAIN DRAIN" PARADOXES

Summary

On grounds of his earlier research, author examines the concept complex „brain departure”. This term, now very popular, while trying to give fast solutions is usually reduced on actual or forced aspect. Accordingly, there is a try for „nice sounding“ solution, which is not good enough...

Keywords: people who know, actual and potential, needs, departure.

**ЗАКЉУЧЦИ СА НАУЧНОГ СКУПА
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА
И ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ И БУДУЋИ РАЗВОЈ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

Научни скуп одржан је 12. новембра 2021. године на Универзитету у Нишу, у организацији Огранка САНУ у Нишу и Филозофског факултета Универзитета у Нишу, у оквиру активности истраживачког тима који ради на пројекту 0-09-17 – *Социо-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије*. Скуп је отворио руководилац пројекта проф. емеритус Љубиша Митровић, а поздравили проф. др Драган Тодоровић, продекан Филозофског факултета, и др Милан Ранђеловић, директор Научно-технолошког парка у Нишу.

На скупу су учествовала 24 истраживача различитог профила, са разних универзитета и факултета (из Ниша, Београда и Косовске Митровице).

Уводна излагања поднели су:

- др Љубиша Митровић, проф. емеритус,
- проф. др Владимир Гречић,
- проф. др Предраг Митровић,
- проф. др Мирјана Рашевић,
- проф. др Мирјана Бобић и
- проф. др Јасмина Петровић.

Након презентације саопштења и дискусије, учесници научног скупа усвојили су следеће закључке – поруке:

1. *Србија*, као и већина пост-социјалистичких балканских земаља, спада у ред земаља периферног капитализма, чије елите следе неолиберални модел друштвеног развоја. Последице тога су радикална приватизација, деструкција социјалне државе, висок ниво незапослености, експлоатација радне снаге, продубљивање социјалних и регионалних неједнакости. Институције државе и националног суверенитета подређене су међународном праву и наднационалним институцијама (ЕУ, ММФ...), а националне економске структуре потчињене су интересима транснационалног капитала, увлачењем у дужничку зависност државе, привреде и становништва; подривањем ауторитета државе, корумпирањем и деморалисањем њене националне елите, разарањем устаљеног система вредности, позитивног наслеђа националне историје и обликовањем јавног мњења кроз средства масовног шунд (дез)информисања. У овом контексту *југоисточна Србија*, као регија, спада у најнеразвијенији део Србије. Неки

индикатори показују да је и најнеразвијенија регија у Европи. Према индикаторима регионалне неједнакости (регионални бруто домаћи производ, концентрација привредних активности, стопа запослености, ниво животног стандарда становништва, инвестиције, број предузећа у индустрији...), градови Београд и Нови Сад учествују са 53% у броју предузећа и броју запослених, са 78% у капиталу, са 65% у приходу, 67% у добити, са 56% у губитку привреде (нефинансијског сектора) Србије. Економисти су прорачунали да је 2000. године однос између најразвијеније и најнеразвијеније општине у Србији износио 1:19, а 2005. године се повећао на 1:22, док је данас преко 1:30. На нивоу округа он износи 1:7, а на нивоу између општина 1:30. Предвиђања Стратегије регионалног развоја Србије била су да се регионалне диспропорције смање. Нажалост, ова предвиђања се нису остварила.

Србија данас, метафорично речено, личи на створење са огромном главом и слабим/нејаким удовима. Депопулацијом је у Србији захваћено 79 општина, а 29 округа има негативни природни прираштај. Процесима депопулације и сенилизације највише је захваћен регион југоисточне Србије. Овде смо суочени са феноменом одумирања читавих насеља. Све то има безбедносне последице, јер су овде концентрисане пограничне општине.

Оваква демографска и економска девастација, посебно руралних општина и најнеразвијенијих, којих је највише у овој регији Републике Србије, узрокована је, пре свега, масовним миграцијама (унутрашњим и спољашњим). Ако изузмемо утицај ратова у 20. веку и губитке становништва, овакво стање условљено је првенствено одабраним стратегијама развоја. Најпре, радикалном индустријализацијом, као обликом социјалистичке модернизације после II светског рата, као и неолибералном стратегијом лумпен-развоја без социјалне одговорности, у периоду пост-социјалне транзиције (од 1990. до данас).

У спољним миграцијама југоисточна Србија је предњачила и у три плиме гастарбајтерског таласа (1976–1990), али и данас, у ери „одлива мозга” – интелектуалног капитала, тј. бега образоване генерације, затим, деведесетих, услед ратних сукоба, а од 2000. до 2022. због неолибералне привреде и деструкције друштва.

Кадровска девастација југоисточне Србије, услед појаве масовног „одлива мозга” на рад или даље професионално усавршавање из овог региона, који у томе (према званичној статистици из 2011. и резултатима емпиријских истраживања) предњачи у Републици, имаће негативне последице по садашњи и будући развој овог региона и Србије.

2. Полазећи од оваквог стања и тенденција у кретању високообразованих кадрова из југоисточне Србије, истраживачи су на научном скупу указали не само на кључне узрочне синдроме ове појаве, већ и могуће правце разрешавања овог проблема.

Пре свега, истакнута је потреба критичког преиспитивања садашње владајуће стратегије неолибералног развоја и ауторитарног модела управљања, израженог у процесима зависне неоколонијалне модернизације, који је у служби корпоративног капитала компрадорске буржоазије и политичке олигархије. Овакав хибридан модел развоја и централистичког управљања ресурсима Србије, са концентрацијом одлучивања у Републици, води унутрашњој колонизацији земље и енормном јачању регионалних разлика, блокира развој локалне самоуправе и партиципативне демократије грађана и слаби њихову радну мотивисаност и професионалну и социјалну мобилност. Кључни исход овакве стратегије развоја и управљања јесте привредна неефикасност и дефицит демократије, јачање тензија и сукоба у мултиетничком друштву Србије.

Стога је неопходна радикална промена глобалне стратегије развоја и управљања, као и регионалне политике развоја у Републици Србији, како би се отворили системски путеви даље модернизације, одрживог социо-економског развоја, демократизације друштва Србије, кроз јачање институција локалне и регионалне самоуправе и асоцијативне партиципативне демократије, које би мотивисале и мобилисале стваралачку иницијативу грађана, предузетника, високообразованих кадрова и свих слојева ка препороду друштва Србије.

3. Ако су образовни кадрови капитални ресурс развоја привреде и друштва у савремености, неопходно је превредновати критеријуме у кадровској политици тако да селекција у друштву не буде базирана на партијској подобности, већ на професионалној компетентности. А то значи остваривање процеса демократизације и подруштвљавања кадровске политике уместо садашњих партијских монопола и приватизације. Овај принцип се мора респектовати и правно гарантовати, не само инструментима јавних конкурса и здраве конкуренције, већ и у пракси ослобођеној баласта приватизације и злоупотреба у свим сферама друштва (од универзитета, привреде, до политике). Таква пракса вратила би поверење и оптимизам код младе образоване генерације за останак у земљи или повратак из дијаспоре, као и њихов ангажман у развоју наше земље. У крајњој инстанци, ова нова демократизована кадровска политика довела би до модернизације, рационализације и транспарентности и у сфери кадровске политике и у свим осталим областима, па и у политици, где би нове елите добијале мандате на основу рационалних критеријума компетентности, а не макијавелистичке пропагандно-партијске машинерије и манипулације медијских спинолога. То би био пут оздрављења демократских процеса у служби грађанске демократије, а не партијских монопола.
4. Најзначајнији стимуланс за јачање способности једног друштва да задржи високообразоване кадрове или да их натраг врати из дијаспоре управо лежи у његовом унутрашњем економском развоју, модернизацији и демократизацији. Јер, као што се раније бежало „главом без обзира” из

неразвијене пољопривреде и сиромашног села, сада нове генерације то чине својим бегом из земље. Привлачна моћ глобалног светског тржишта њима улива поверење и пружа шансу пре неголи стање у сопственој земљи. У условима глобализације, никакве административне рестриктивне мере не могу довести до рационалног начина разрешавања овог проблема „одлива мозгова”. Морају се потражити нови демократски путеви управљања миграционим токовима, а пре свега отварањем привреде, друштва и свих институција у земљи према високообразованим кадровима и респектом професионалних критеријума у њиховој селекцији. У вези с тим, неопходно је јачати одговорност универзитета и свих факултета за судбину својих дипломираних студената: од борбе за њихово запошљавање у земљи до вођења евиденције о њиховој кадровској мобилности у професионалној подели рада, до одржавања перманентне везе са нашим кадровима у дијаспори, као и до њиховог ангажовања на пројектима и партнерству за развој матице.

5. У савременим процесима глобалних миграција нова генерација наше интелектуалне дијаспоре постаје све бројнија, стварајући нове колоније елита знања у свету. Рачуна се да она данас броји око 1/3 од укупног броја наших нових емиграната (у периоду 1990–2021). То је наш нови „данак у памети” земљама развијеног света и нов облик експлоатације неједнаке размене рада на тржишту „сиве материје”.

Резултати истраживања показују да контингент нове висококвалификоване радне снаге наше интелектуалне дијаспоре (у чијој структури је доста инжењера, информатичара, менаџера, лекара и др.) остварује високу професионалну и социјалну мобилност у различитим корпорацијама и институцијама широм света; да ужива висок углед и има статусну моћ и све веће богатство. Међу њима је све више истакнутих научника, истраживача, иноватора и проналазача светског ранга, али и јавних радника у другим сферама (од спорта, културе, до политике). Нажалост, кључне институције наше матице немају тачну евиденцију структуре и потенцијала наше нове интелектуалне дијаспоре. Подсећамо, раније Министарство за дијаспору деградирано је и замењено Управом за дијаспору, која није оспособљена да аналитички прати ову појаву, већ има више симболичку улогу наводне бриге о дијаспори.

Време је да се ова потреба за евиденцијом наше дијаспоре институционално регулише: обавезама Републичког завода за статистику у погледу редовног праћења ове појаве; да се обнови рад Министарства за дијаспору и прецизирају његове обавезе у овој области, али и редефинише стратегија Републике Србије према дијаспори, као и надлежности и одговорности бројних институција у земљи према дијаспори (од Владе, САНУ, универзитета, Привредне коморе, до Министарства спољних послова, Српске православне цркве и Матице српске...)

6. На научном скупу посебно је истакнута потреба редефинисања/ изградња стратегије за повратак наше интелектуалне дијаспоре и њено укључивање у привредни живот земље, њен научно-технолошки развој, а посебно у трансферу нових знања и технологија и раду на заједничким пројектима са нашим предузећима и локалним заједницама.
7. Нове технологије и информатичко умрежавање у сфери глобализације омогућују дигитални рад и ангажованост наше дијаспоре у разним областима, од привреде, образовања, науке, здравства, до културе. У вези с тим, истакнута је потреба елаборације пројекта на тему *Социолошко мапирање структура и потенцијала српске интелектуалне дијаспоре, њено информатичко умрежавање са матицом и могућност изградње партнерства за локални и регионални развој Србије*, као и формирање *Центра за дијаспору и циркуларне миграције*, који би се систематски бавио питањима рада и живота наше дијаспоре и могућностима њеног повратка и ангажовања на програмима развоја Србије. У овом контексту посебно је указано на значај и улогу научно-технолошких паркова, градова и локалних заједница у Србији – као центара и простора за партнерски ангажман дијаспоре у матици.

Такође, на научном скупу указано је на потребу изградње мултидисциплинарних и интегрисаних студија на универзитету о нашој дијаспори, њеној историји, али и партнерству са матицом у развоју Србије. Ове студије имале би, поред научно-истраживачког и развојног, и културолошки значај, јер би служиле развоју националног културног идентитета како у земљи тако и у расејању.

Приредили
др Љубиша Митровић, професор емеритус
доц. др Биљана Продовић Милојковић
СОЦИО-КУЛТУРНИ АСПЕКТИ ДЕМОГРАФСKE РЕПРОДУКЦИЈЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МОГУЋНОСТИ ИЗГРАДЊЕ
ПРОНАТАЛИТЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ:
УЗРОЦИ МОБИЛНОСТИ ЉУДСКОГ/ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА И
ПОСЛЕДИЦЕ ПО САДАШЊИ И БУДУЋИ РАЗВОЈ
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Издавачи
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ

За издаваче
проф. др Наталија Јовановић, деканица
дописни члан САНУ Влада Велковић,
председник Комисије за руковођење радом Огранка САНУ у Нишу

Координаторка Издавачког центра
доц. др Сања Игњатовић, продеканица за научноистраживачки рад

Оперативна уредница
др Маја Д. Стојковић

Лектура
Милена Момировић

Техничко уредништво
Миле Ж. Ранђеловић (дизајн корице и прелом)
Ирена Велковић (дигитализација)

Формат
17 x 24 cm

Тираж
7

Штампарија
Филозофски факултет Универзита у Нишу

Ниш, 2023.

ISBN 978-86-7379-639-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.116(497.11)"19/20"(082)(0.034.2)

314.15(497.11)"19/20"(082)(0.034.2)

314.113(497.11)"19/20"(082)(0.034.2)

СОЦИО-културни аспекти демографске репродукције у југоисточној Србији и могућности изградње пронаталитетске стратегије

[Електронски извор] : узроци мобилности људског/образовног капитала и последице по садашњи и будући развој југоисточне Србије / приредили и предговор написали Љубиша Митровић, Биљана Продовић Милојковић. - Ниш : Филозофски факултет Универзитета : САНУ, огранак САНУ у Нишу, 2023 (Ниш : Филозофски факултет). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) : текст ; 12 cm

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са насловне стране документа. - Na spor. nasl. str.: Socio-cultural aspects of demographic reproduction in south-east Serbia and possibilities of construction pronatality strategies. - Тираж 7. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7379-639-0 (ФФУ)

а) Демографски развој -- Србија -- 20в-21в -- Зборници б) Миграције -- Србија -- 20в-21в -- Зборници в) Популациона политика -- Србија -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 133345545

ISBN 978-86-7379-639-0